

**MALY SŁOWNIK
ARCHEOLOGII BIBLIJNEJ**

ARCHEOLOG CZYTA BIBLIĘ

Redaktor serii MARIUSZ ROSIK

MAŁY SŁOWNIK
ARCHEOLOGII BIBLIJNEJ

O. HUGOLIN LANGKAMMER OFM

Wrocław 2012

IMPRIMATUR

Kuria Metropolitalna Wrocławska
L.dz. 1484/2011 — 5 października 2011 r.

† *Marian Gołębiewski*
Arcybiskup Metropolita Wrocławski

Redaktor *Alicja Januszczak*

Projekt okładki i skład *Andrzej Duliba*

Korekta *Anna Kowalska-Grygajtis, Łukasz Michalski*

© Copyright by TUM Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni
Archidiecezjalnej, Wrocław 2012

ISBN 978-83-7454-200-5

TUM

Wydawnictwo
Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej
50-329 Wrocław, pl. Katedralny 19,
tel./fax: 71 322 53 68, tel.: 71 322 72 11
e-mail: tum@archidiecezja.wroc.pl
e-mail: ksiegarnia@archidiecezja.wroc.pl
www.ksiegarnia.archidiecezja.wroc.pl
www.wydawnictwo.archidiecezja.wroc.pl

Drukarnia Tumska — Wrocław, zam. 47/2012

Ukazująca się od kilku lat nakładem Wydawnictwa TUM popularnonaukowa seria „Archeolog czyta Biblię” zdobyła już uznanie wśród pasjonatów tej tematyki. Kilkanaście tomików, które ukazały się dotychczas, obejmuje jednak tylko niewielką część zagadnień związanych z archeologią biblijną. Czekaając na kolejne pozycje z tej serii, postanowiliśmy oddać do rąk drogich Czytelników *Mały słownik archeologii biblijnej*, który poniekąd podsumowuje w sposób skrótowy treść wydanych już tomików i zapowiada następne. Zgodnie ze swoim tytułem, słownik mówi o miejscach, wydarzeniach i realiach świata Biblii widzianego oczyma archeologa. Opowiada także o odkryciach i pracach badawczych prowadzonych na stanowiskach archeologicznych oraz nadmienia o najważniejszych zabytkach i artefaktach, które czekają na pielgrzymów w ziemi biblijnej. Nie chodzi bowiem już tylko o tereny dawnej Palestyny, ale o szeroko rozumiane krainy basenu Morza Śródziemnego, w których rozgrywały się wydarzenia historii zbawczej.

Przejrzysty styl, maksymalna kondensacja informacji zawartych w poszczególnych hasłach i odnośniki do Pisma Świętego, w którym Czytelnicy odnajdą szersze tło prezentowanych haseł – to podstawowe cechy prezento-

wanego właśnie słownika. Zadbał o to wybitny polski bibliista, długoletni prezes Ogólnopolskiej Sekcji Bibliistów przy Konferencji Episkopatu Polski, o. prof. Hugolin Langkammer OFM. W 1997 r. Autor został uznany Człowiekiem Roku przez Amerykański Instytut Badań Bibliograficznych, a w 2010 r. otrzymał status członka honorowego Stowarzyszenia Bibliistów Polskich.

Wyrażam głęboką nadzieję, że ta niewielka książeczka przyczyni się nie tylko do lepszego poznania archeologii i historii zbawienia, ale przybliży Czytelników do Tego, który jest Panem historii.

(*red.*)

Abana – dzis. Nahr Barada (Syria); jedna z głównych rzek dawnego miasta-państwa Damaszku (2 Krl 5, 12).

Abrahama łono – metafora życia pozagrobowego w przypowieści Jezusa o bogaczu i Łazarzu (Łk 16, 19-31), oparta na przekonaniu ST o śmierci jako przejściu do ojców (Rdz 15, 15), zaśnięciu z nimi (Pwt 31, 16) lub przyłączeniu się do nich (Sdz 2, 10). Apokryf 4 Mch 13, 15 pojmuje śmierć sprawiedliwych jako przyjęcie ich przez Izaaka i Jakuba. Zwrot „Abrahama łono” – zastosowany przez Łukasza – oznacza przebywanie Łazarza w bliskości Abrahama, szczęście i radość.

Achaja – prowincja w Grecji ze stolicą w Koryncie. Od 27 r. przed Chr. na jej czele stał rzym. prokonsul. Paweł przebywał w A. w czasie swej drugiej i trzeciej podróży, otrzymując tam znaczną pomoc na cele misyjne (Dz 18, 1; 19, 21; 2 Kor 9, 2; por. 1 Tes 1, 7n.).

Agrafa (grec. – niezapisane) – nieznanne Ewangeliom słowa Jezusa, przypisywane Mu przez późniejszych autorów. Występują sporadycznie w innych pismach NT (np. Dz 20, 35), wzgl. poza NT (np. u ojców Kościoła, na fragmentach papirusów). Najprawdopodobniej większość z nich

nie pochodzi od samego Jezusa, a użycie ich w pismach jako słów Chrystusowych ma na celu podkreślenie znaczenia wypowiedzi autora.

Ain – miasto w Judei, należące początkowo do pokolenia Judy, później odstąpione pokoleniu Symeona (Joz 19, 7).

Ain Karim – miejscowość znana już w okresie brązu, wymieniana w Joz 15, 59 (pod nazwą Kerem), położona ok. 8 km na zach. od Jerozolimy, w Górach Judzkich (Łk 1, 39n.). W A. K. Matka Boża odwiedziła Elżbietę i Zachariasza (Łk 1, 39nn). Tu narodził się Jan Chrzciciel (Łk 1, 57-80). Jak podają starożytne przewodniki pielgrzymów do Ziemi Świętej oraz przeprowadzone badania archeologiczne, A. K. czczone było już od V w. po Chr., kiedy zbudowano tam bizantyjski kościół pokrywający grotę i studnię, mieszkanie Elżbiety i Zachariasza. W starożytności chrześcijanie czcili w A. K. tylko pamięć nawiedzenia Matki Bożej, w średniowieczu, w XII w., powstało w A. K. drugie sanktuarium Narodzenia Jana Chrzciciela. W miejscu dawnego sanktuarium z XII w. znajduje się obecnie kościół Narodzenia św. Jana Chrzciciela, odbudowany przez franciszkanów w 1674 r. Nowe natomiast sanktuarium Nawiedzenia św. Elżbiety zbudowano w 1939 r. w miejscu kaplicy bizantyjskiej i kościoła krzyżowców, po przeprowadzeniu tam w 1937 r. badań archeologicznych.

Aj – osiedle sem., położone na pd. wsch. od Betel, istniejące w okresie XXX–XX w. przed Chr. ST podaje, że spalił je

Jozue (Joz 8, 28); nowsze badania wykazują, że w czasach Jozuego osiedle było już zniszczone.

Ajtiologia (grec. *aitia* – przyczyna) – w biblistyce często *etiologia* – za jęz. zachodnioeuropejskimi – to wyjaśnianie imion (np. patriarchów), wydarzeń religijnych, historycznych lub politycznych (np. Joz 9), a także dziejów miejscowości (np. Joz 8), występujące w literaturze starożytnej i ludowej (podania ajtiologiczne). Wyjaśnienia takie opierają się na dawnych ustnych przekazach, często łączonych w nową całość, lub na własnej interpretacji biblijnej, wiążące te przekazy z nową sytuacją społeczno-religijną lub redakcyjno-teologiczną. Biblistyka uwzględnia a. w badaniach nad najstarszymi tekstami ST. Są to badania bardzo żmudne ze względu na trudności odróżnienia interpretacji od nawarstwień historycznych, przy czym jedno i drugie ma znaczenie dla zrozumienia Objawienia – jest jego przekazem.

Akkad – miasto Nimroda (Rdz 10, 10), które za Sargona I, założyciela dynastii akkadyjskiej (ok. 2350 r. przed Chr.), zostało stolicą rozległego państwa neobabil. W V w. przed Chr. podbił je król perski Cyrus, który używał tytułu „król Babelu, Sumeru i Akadu”.

Akkadyjski język – język Semitów wsch., posługujących się w piśmie znakami klinowymi, oznaczającymi sylaby. Widać w nim naleciałości asyryjskie i babilońskie. W j. a. napisano słynne pozabiblijne opowiadania o stworzeniu świata i o potopie (*Enuma Elisz* i *Gilgamesz*), które wyka-

zują pewne podobieństwa z opisami biblijnymi. **J. a.** posłużył się biblijny król Hammurabi (XVII w. przed Chr.) w swoim kodeksie, którego wiele przepisów posiada paralele w Prawie ST.

Akkaron – miasto filistyńskie, położone na zach. od Jerozolimy, na równinie Szeferi, którego mieszkańcy po zdobyciu Arki Przymierza, w obawie przed zemstą Jahwe, odesłali ją do sąsiedniego miasta Bet-Szemesz, należącego do Izraela (1 Sm 5, 10–6, 15). W 1 Mch 10, 89 wymienione jest pod nazwą **A.** Wraz z okolicą zostało przekazane przez Aleksandra Balasa królowi Jonatanowi, następcy Judy Machabeusza. **A.** znane jest też jako Ekron.

Akzib – 1. miasto kananejskie nad Morzem Śródziemnym. Trudno sprawdzić, czy Izraelici je zdobyli (por. Sdz 1, 31); w każdym razie Joz 19, 29 podaje, że należało do plemienia Asera. Rozkwit przeżywało w X–V w. przed Chr.; 2. miasto w Judei (Joz 15, 44), często utożsamiane z Kezib (Rdz 38, 5) lub Kozeba (1 Krn 4, 22).

Alasia – wyspa we wsch. części Morza Śródziemnego, która pod tą nazwą znana była od 1200 r. przed Chr. Mieszkańcy wyspy nazywani byli Kittim lub Kittijim (Rdz 10, 4; 1 Krn 1, 7; Iz 23, 1. 12; Ez 27, 6). W ST pojawia się po raz pierwszy w 2 Mch 10, 13 jako posiadłość imperium egipskiego Ptolomeuszów. W 168 r. przed Chr. wyspę zajął na krótki okres Antioch IV Epifanes (2 Mch 4, 29; 10, 13; 12, 2), w 58 r. przed Chr. opanowali ją Rzymianie, tworząc

provincję cesarską, a od 22 r. przed Chr. – prowincję senatorską. Na czele władz wyspy stał prokonsul (Dz 13, 4-12). Mieszkali tam również Żydzi (1 Mch 15, 15-23). Z **A.** pochodził Barnaba, towarzysz Pawła (Dz 4, 36n.), oraz Mnazon, jego uczeń (Dz 11, 19n.). Pierwszą ewangelizację przeprowadzili na **A.** judeochrześcijanie, którzy zmuszeni byli do opuszczenia Jerozolimy (Dz 11, 19n.). Paweł i Barnaba dotarli na **A.** w czasie swojej pierwszej podróży misyjnej, a Barnaba raz jeszcze w towarzystwie Jana Marka (Dz 15, 39). **A.** to dzisiejszy Cypr.

Aleksandria – miasto w zach. części ujścia Nilu, założone przez Aleksandra Wielkiego. W latach 332–31 przed Chr. stanowiła centrum wiedzy i kultury hellenizmu. Tu powstało tłumaczenie LXX. W mieście istniała duża gmina żydowska, rozwinęło się też chrześcijaństwo. **A.** słynęła z egzegetycznej szkoły interpretującej Pismo św. alegorycznie, tzn. traktującej tekst biblijny nie tyle dosłownie czy historycznie, ile obrazowo, aby w ten sposób ujawnić głębszy sens tajemnic Bożych, ukrytych w opisie literackim. Najwybitniejszym jej przedstawicielem był Orygenes.

Alfa i Omega – pierwsza i ostatnia litera alfabetu greckiego. Ap nazywa w ten sposób Boga (1, 8; 21, 6) w znaczeniu: „pierwszy i ostatni” oraz „początek i koniec”. Świat pochodzi od Boga, a więc i od Chrystusa, do Niego zmierza. Bóg stanowi podstawę i sens istnienia. Decydujący wpływ na sformułowanie i treść tych tekstów Ap posiada Iz 31, 4; 43, 10; 44, 6, gdzie Bóg nazwany jest „Pierwszym i Ostatnim”.

Amalekici – koczownicze plemiona zagrażające pd. Palestynie (1 Sm 30, 34). Według Wj 17, 8-16 wrogość ta datowała się od wyjścia Żydów z Egiptu. Potęgę ich złamał Dawid (1 Sm 27, 8; 30, 1-29; 2 Sm 8, 12).

Amarna (el Amarna; Tell el-Amarna) – dzis. nazwa dawnej rezydencji faraona Amenofisa IV Echnatona, położonej na wsch. brzegu Nilu, pomiędzy Memfis i Tebami (Achet Aton – promień boga Atona). Za czasów Amenofisa IV (1364–1347 przed Chr.) kwitło tu życie kulturalne i religijne Egiptu. Świadczą o tym teksty odkryte w 1887 r., zapisane na glinianych tabliczkach pismem klinowym. Treść ich stanowią przeważnie prośby królów poszczególnych miast, np. Byblos, Akko, Megido, Lakisz i Jerozolimy, skierowane do faraona o pomoc przeciw różnym najeźdźcom (Chetytom lub Habiru). Rzucają one światło na ówczesne stosunki na Bliskim Wschodzie i w Palestynie przed zasiedleniem jej przez Izraelitów. Niektóre z próśb zapisane są w języku, od którego wywodzi się hebrajski język biblijny.

Ammonici – plemię aram., które w XII w. przed Chr. osiedliło się nad Jabbokiem. Według Rdz 19, 38 A. wywodzili się od Lota. Tekst biblijny uznaje ich pokrewieństwo z Izraelem. Stolicą państwa A. była Rabba. Od czasów monarchii A. prowadzili wojny z Izraelitami, pokonał ich Saul (1 Sm 11), Dawid (2 Sm 12, 26-31) i Juda Machabeusz. Od 64 r. przed Chr. weszli w skład Imperium Rzymskiego, a pod koniec II w. po Chr. mieszały się z Arabami. Ich narodowym bożkiem był Milkom (Moloch) – 1 Krl 11, 5. 7. 33.

Amoryci – zach.sem. plemiona koczownicze, osiadłe na Pustyni Syryjsko-Arabskiej, które w XXX w. przed Chr. wtargnęły do kraju Sumerów i stopniowo zdobywały zasiedlone już obszary całej Mezopotamii i Palestyny. W Babel Sumurabu założyli pierwszą babil. dynastię A. (ok. XVIII w. przed Chr.), z której wywodził się m.in. słynny prawodawca Hammurabi. Drugie potężne państwo A. powstało w Mari, na zach. wybrzeżu środk. Eufratu. Lakisz, Debirii, Negeb zamieszkiwali A. wraz z Kananejczykami i innymi plemionami (Rdz 14, 7). A. czcili boga Amurru, co potwierdzają teksty klinowe z XXIII w. przed Chr. Przodkowie Izraela mieli z A. wiele wspólnych cech, np. sposób tworzenia imion własnych. Przypuszcza się też, że forma składania ofiary przez Abrahama (Rdz 15, 9-10. 17) opiera się na zwyczajach A. dotyczących zawierania kontraktów.

Anatot – miasto w ziemi Beniamina w pobliżu Jerozolimy, zamieszkałe przez Lewitów (Joz 21, 18; 1 Krn 6, 45) Z A. pochodził Jeremiasz (Jr 1, 1; 11, 21; 32, 7-9). Po niewoli babil. wrócili do A. Żydzi (Ezd 2, 23).

Antiochia – 1. A. Syryjska nad Orontesem, zał. ok. 300 r. przed Chr. Powstała w niej pierwsza gmina chrześcijańska wywodząca się z pogan. Tu po raz pierwszy wyznawców Chrystusa nazwano chrześcijanami (Dz 11, 19-26). Była punktem oparcia dla misji chrześcijańskiej (Dz 13, 1-3; 14, 25-28; 15, 35-40; 18, 22). Założono w niej słynną szkołę egzegetyczną, która opracowała hermeneutyczną zasadę podwójnej interpretacji tekstu: literalnej (dosłowne

rozumienie Pisma św.) wzgl. historycznej, oraz głębszej, mesjanistycznej (np. Rdz 3, 14 mówi o Ewie, lecz również o Maryi, która jako matka Jezusa bierze udział w Jego zwycięstwie nad Szatanem. Pełne znaczenie mesjanistyczne tekstu odkrywa dopiero NT); **2. A. Pizydyjska** – miasto graniczne pomiędzy Frygią i Pizydią nad Meandrem. Od czasów Oktawiana Augusta była kolonią rzym. Paweł odwiedził tu gminę żydowską w czasie swej pierwszej podróży (Dz 13, 14-50). Tamtejsza gmina chrześcijańska składała się głównie z byłych pogan.

Antonia – twierdza na pn.-zach. krawędzi placu Świątyni Jerozolimskiej. O budowie twierdzy w tym miejscu wspomina po raz pierwszy Ne 2, 8, czyli w okresie odbudowy Świątyni po niewoli babil. Odnowili ją Hasmonejczycy, a Herod Wielki przebudował i nadał imię swojego protektora Marka Antoniusza. W czasach Jezusa w A. stacjonowało wojsko rzym. (Dz 21, 31-35; 22, 24).

Antyliban – pasmo górskie biegnące równoległe do Libanu we wsch. części doliny, przez którą płyną Leontes i Orontes, wypływające wraz z Abaną z gór. Najwyższym szczytem A. jest Hermon, położony w pd. paśmie gór (Pwt 3, 9; Pnp 4, 8).

Arabowie – ogólna nazwa szczepów koczowniczych zamieszkujących Pustynię Arabską. Dla mieszkańców dzis. Półwyspu Arabskiego ST zna różne nazwy: Ismaelici, Keturyci, Joktamici i in. Spisy plemion a. znajdują się w Rdz

10, 25-29; 25, 1-4. 12-16. W Krn i Ne A. są mieszkańcami pochodzenia edomickiego prowincji pers., z której powstało królestwo Nabatejczyków. 2 Mch 5, 8 nazywa władcę tego królestwa księciem a., a Dz 2, 11 jego obywateli A.

Aramejski język – należy do pn.-zach. jęz. sem., zbliżony jest do hebr. i punickiego. W okresie rozkwitu państwa neobabil. stał się jego jęz. urzędowym, wyparł wtedy jęz. hebr.; po okresie niewoli babil. był również jęz. Palestyny. W ST j. a. występuje w Dn 2, 4-7, 28 i Ezd 4, 8-16, 18; 7, 12-26. Posługiwał się nim i Jezus (np. aram. inwokacja *Abba*). W NT znaleźć można wiele aram. wyrazów (Mk 5, 41; 7, 34; 14, 36; 15, 34; 1 Kor 16, 22). Pismo kwadratowe, które zajęło miejsce starohebr. alfabetu, jest pochodzenia aramejskiego.

Ararat – górską okolica Armenii, w której wg Rdz 8, 4 osiadła po potopie arka Noego. Prawdopodobnie chodzi o państwo Urartu, znane z pism klinowych, które przeżywało swój rozkwit w IX-VII w. przed Chr.

Archeologia biblijna – stanowi dział a. Bliskiego Wschodu. Jest nauką o przeszłości, opierającą się na świadectwach materialnych. Są nimi budowle sakralne i świeckie, łącznie z ich wyposażeniem wewnętrznym, groby z ich całą zawartością, broń, ceramika, ozdoby itp. Ponieważ w większości są to zabytki znajdujące się pod ziemią, odkrywa się je metodą wykopalisk. Zadaniem a. b. jest zwrócenie uwagi na te przedmioty, które w jakiś sposób

są związane z Biblią, wzgl. pomagają w jej dokładniejszej interpretacji. Historia **a. b.**, którą można w zasadzie utożsamić z historią **a.** Palestyny, zaczyna się w 1890 r. po Chr., tj. od chwili dokonania wykopalisk przez Flindersa Petrie w Tell el-Hesi. *Tell* (nazwa arab.) oznacza sztuczny pagórek, wewnątrz którego znajdują się warstwowo ułożone osiedla z poszczególnych epok lub okresów archeologicznych. Osiedla te były zazwyczaj lokalizowane w miejscach uwzględniających łatwy dostęp do wody lub do miejsc kultu i stąd odbudowywano je po kolejnych zniszczeniach stale w tym samym miejscu. W ten sposób tworzyły się wzniesienia, których poszczególne warstwy ułatwiają śledzenie historii. Dla okresu sprzed XXX w. przed Chr. ustalenie czasu założenia pierwszego osiedla przeprowadza się metodą badania rozkładu węgla radioaktywnego, natomiast znalezione monety (numizmatyka) są pomocne w ustaleniu chronologii czasów późniejszych od okresu pers. Ważnym świadkiem danego okresu kulturowego są również wykopaliska ceramiczne, ponieważ formy ceramiki ulegają częstym zmianom. Aktualnie istnieją dwa sposoby przeprowadzania badań archeologicznych: **1.** metoda odsuwania poziomego – polega na odkrywaniu kolejnych warstw i dokładnym oraz wszechstronnym ich badaniu. Warstwa najstarsza (najgłębiej położona) zostaje zabezpieczona i stanowi zasadniczy zabytek archeologiczny danego pagórka. Inne warstwy można poznawać z fotografii i opisów. Ceramikę w nich znaną lokuje się w sposób uporządkowany i zabezpiecza w muzeach. Tą metodą posługiwał się Flinders Petrie; **2.** metoda przekro-

ju pionowego – stosowana była przez Mortimera Wheelera i Kathleen Kenyon, np. w Jerychu, na wzniesieniu Ofel w Jerozolimie. Polega ona na przecięciu pagórka pionowo w głąb w ten sposób, że można śledzić wszystkie warstwy równocześnie, nie naruszając ich ani nie likwidując całkowicie. Dalsze cięcia stosuje się prostopadle do danych warstw czy murów osiedla. **A.b.** potwierdza dane biblijne (np. zdobycie Samarii w 2 Krl 17), uzupełnia je (np. znaczenie Omriego, daninę płacaną przez Jehu), pomaga w pełniejszym ich zrozumieniu (np. teksty odkryte w Nuzi, Mari, Qumran), włącza wreszcie Biblię do ogólnych wydarzeń historycznych i politycznych starożytnego Bliskiego Wschodu (np. wędrówki Amorytów i Aramejczyków jako tło dla prehistorii Izraela), zmusza do krytycznego przesłędzenia niektórych tekstów Biblii i do konfrontacji ich z wynikami wykopalisk (np. zdobycie ziemi Kanaan czy jej poszczególnych miast z Jerychem na czele). Dzięki **a. b.** można już dzisiaj ustalić dla Palestyny ramy czasowe poszczególnych okresów archeologicznych: brązu wczesnego (3300 lub 3200–2100 przed Chr.), średniego (2100–1550 przed Chr.) i późnego (1550–1200 przed Chr.), epoki żelaza (1200–600 przed Chr.), a także następnych okresów: helleńskiego (333–63 przed Chr.) i rzymskiego (63 r. przed Chr.–VII w. po Chr.).

Areopag – nazwa wzgórza (Aresa) w Atenach, miejsce zebrania najwyższej rady. Paweł wygłosił tam swoje przemówienie o „nieznanym Bogu”, zanotowane w Dz 17. Motto przemówienia oparł na inskrypcji zamieszczonej na jed-

nym z ołtarzy ateńskich. Kulminacyjnym punktem kazania było wyznanie wiary w Jezusa Chrystusa zmartwychwstałego. Greccy filozofowie nie zrozumieli nauki Apostoła, dlatego też nie powiodła się jego misja w Atenach.

Arka Noego (łac. *arca*) – duża łódź przystosowana do zamieszkania, zbudowana przez Noego na polecenie Boga dla ocalenia go wraz z rodziną i zwierzętami przed potopem (Rdz 6, 14–8, 19).

Arka Przymierza (hebr. *aron* – skrzynia) – sprzęt kultowy, noszący również nazwę A. Boga, A. Świadectwa, A. Jahwe Zastępów. A. P. była skrzynią z drewna akacjowego o wymiarach ok. 1,40×0,80×0,80 m, obustronnie pozłacaną

(Wj 25, 10-22; 37, 1-15). Zamknięcie A. P. stanowiła płyta ze złota, tzw. przebłagalnia. W Dniu Pojednania arcykapłan skrapiał ją krwią zwierząt ofiarnych (Kpł 16, 14n.). Dwa drążki umocowane po bokach skrzyni umożliwiały jej przenoszenie (1 Krl 8, 8). W A. P. przechowywano tablice Dekalogu (Wj 40, 18 i in.). Stanowiła ona centrum kultu w czasie wędrówki Izraelitów do ziemi Kanaan. W czasie oblężenia Jerycha obnoszono ją wokół murów miasta. Później przechowywana była w Szilo i Betel. Zdobyli ją następnie Filistyni w czasie wojny z Izraelitami, lecz zwrócili, widząc w niej przyczynę swoich klęsk (1 Sm 7, 1-2; 1 Krn 13, 6). Dawid przeniósł A. P. na górę Syjon (2 Sm 6, 12-17), a Salomon umieścił w Świątyni Jerozolimskiej w „miejscu najświętszym” (1 Krl 8, 1-21). Po zdobyciu Jerozolimy przez Nabuchodonozora II w 586 r. przed Chr. została prawdopodobnie wywieziona do Babilonii i zniszczona. A. P. była symbolem obecności Boga Przymierza wśród ludu, stanowiła rękojmię zwycięstwa Izraela nad wrogami (Lb 10, 35; 1 Sm 4, 3-12; 1 Krl 3, 15).

Arnon – rzeka wpadająca do Morza Martwego. Według Lb 21, 13 stanowiła granicę pomiędzy ziemiami Moabitów i Amorytów; wg Sdz 11, 13 była pd. granicą ziemi zamieszkałej przez Izraelitów.

Artemida – w mitologii greckiej bogini łowów; w Azji Mniejszej, głównie w Efezie – czczona jako bogini płodności. Kult jej utrudniał pracę misyjną Pawła w tym mieście (Dz 19, 24–20, 1).

Asyria (również Asur, Aszszur) – pierwotnie nazwa równiny położonej na wsch. i zach. od dzisiejszego Mossulu, zamieszkałej przez Asyryjczyków, którzy pochodząc z różnych plemion sem. z biegiem czasu połączyli się w jeden naród, stwarzając potężne imperium pod nazwą **A.** Szczyt potęgi **A.** przeżywała w latach 911–605 przed Chr., obejmując w ramach imperium neoasyr. obszary Mezopotamii, Babilonii, Syrii i części Azji Mniejszej. Stolicą **A.** była Niniwa. **A.** stanowiła obok Egiptu najgroźniejsze dla Izraela mocarstwo. Jako pierwszy przeciwko Izraelowi i Judzie wystąpił asyr. władca Salmanassar III (859–824 przed Chr.), zmuszając izraelskich królów, Achaba i Jehu, do płacenia daniny. W VIII w. przed Chr. Tiglat-Pileser III (745–727 przed Chr.) usiłował wcielić podbite kraje, w tym i żydowskie, do swego królestwa, przeprowadzając liczne deportacje ich mieszkańców. Judzki król Achaz, zwracając się do **A.** o pomoc w walkach z Izraelem i Damaszkiem, stał się jej wasalem. Wreszcie królowie asyr. Salmanassar V i Sargon II w 721 r. przed Chr. wcielili Izrael do swego państwa. Król judzki Ezechiasz podjął walkę z **A.**, odmawiając płacenia jej daniny. Wojna z Sennacherybem asyr. (705–681 przed Chr.), mimo ciężkiego oblężenia Jerozolimy (2 Krl 18, 13–19, 37) przyniosła zwycięstwo Judzie. **A.** jako państwo przestała istnieć w 605 r. przed Chr., a dziedzictwo jej przejęło państwo neobabil. Pozostałości po kulturze asyr., która podobnie jak i religia asyr. wywodziła się z kultury sumeryjskiej i babil., rzucają wiele światła na wydarzenia związane z historią Izraela (np. biblioteka w Niniwie asyr. króla Assurbanipala z VII w. przed Chr.

obejmowała 8-10 tys. tabliczek glinianych, zawierających m.in. epos *Gilgamesz*, *Enuma Elisz* i in.).

Asyryjczycy → Asyria.

Aszera – fenicko-kananejska bogini płodności, żona Baala. Znajdowała zwolenników wśród Izraela w Jerozolimie (1 Krl 15, 13), nawet w Świątyni (2 Krl 21, 4, 7), a ponadto w Samarii (2 Krl 10, 27). Kult **A.** był tępiony przez wiernych Izraelitów (por. Pwt 7, 5; 12, 3; 16, 21), np. judejski król Asa pozbawił z tego powodu swoją matkę Maakę godności królowej-matki (1 Krl 15, 12n.).

Asztarte – sem. bogini płodności, czczona rytualną prostytucją, patronka Aszterot-Karnaim (Rdz 14, 5) i Sydonu (1 Krl 11, 5, 33; 2 Krl 23, 13).

Ateny – stolica starożytnej Attyki. Największy rozwój kultury i handlu osiągnęły **A.** za Peryklesa (+429 r. przed Chr.). Zdobyte przez Rzymian za panowania Sulli w 86 r. przed Chr., nie straciły swej przodującej roli w kulturze i nauce głównie dzięki istnieniu tam różnych szkół filozoficznych. Do **A.** przybył Paweł w czasie swojej drugiej podróży misyjnej i wygłosił na Areopagu słynną mowę o nieznanym Bogu (Dz 17, 22n.).

Azja – w księgach ST (1 i 2 Mch) oznacza kraj Seleucydów, czyli jedynie Azję Mniejszą. NT określa tą nazwą rzym. prowincję prokonsularną ze stolicą w Efezie, erygowaną

w 133 r. przed Chr. Obejmowała ona: Myzję, Lidję, Karię i Frygię (por. Dz 6, 9; 16, 6; 19, 1. 10. 22. 26-27; 20, 4. 16. 18; 21, 27; 24, 19; 27, 2; Rz 16, 5; 1 Kor 16, 19; 2 Kor 1, 8; 2 Tm 1, 15; 1 P 1, 1; Ap 1, 4). Dz 2, 9 mają na uwadze jedynie zach. część Azji Mniejszej, bez Frygii, czyli tylko terytorium przybrzeżne.

Azyl – określenie miejsca schronienia dla ludzi popełniających wykroczenie, gdzie nie mógł ich osiągnąć pościg ani zemsta. Mojżesz ustanowił trzy miasta, którym przysługiwało prawo **a**. (Pwt 4, 41-43), później Jozue rozszerzył je na trzy inne (Joz 20, 1-9). Mogli w nich znaleźć bezpieczne dla siebie miejsce zabójcy, którzy nierozmyślnie pozbawili kogoś życia. Były to miasta: Kadesz, Sychem, Hebron, Beser, Ramot, Golan. Po ustanowieniu centralizacji kultu w Świątyni w Jerozolimie miejscem **a**. stało się tzw. miejsce święte tejże Świątyni (1 Krl 1, 50).

Baala (pani) – miasto graniczne w Judei, zwane w ST i dziś Kiriat-Jearim (Joz 15, 9. 29).

Babel lub **Babilon** (hebr. *babel* – brama Boga) – stolica Babilonii, położona nad Eufratem. W Rdz 11, 9 występuje gra słów: *babel* – *balal* (*balal* – mieszać). Rozkwit swój przeżył **B.** za czasów Hammurabiego (1728–1686 przed Chr.) i Nabuchodonozora II (605–562 przed Chr.). Zbudowana przez Hammurabiego na cześć boga Merodaka wieża schodowa, tzw. ziggurat (dom, który jest fundamentem nieba i ziemi) Etemenanki miała stanowić ajtiologiczne przedstawienie nazwy miasta. W ST **B.** był symbolem świeckiej siły wrogiej Bogu (np. Iz 13, 1). Biblijne opowiadanie o pomieszaniu języków (Rdz 11) stanowi nawiązanie do kultury **B.**, sprzeciwiającej się wierze w Jahwe, ukazującej ludzi jako dumnych, bezbożnych, zadufanych we własne siły. Kończy ono biblijną prehistorię Izraela pouczeniem, że bez Boga ludzkość nigdy nie zazna jedności i pokoju, tłumaczy konieczność wkroczenia Boga w bieg historii, która znajdzie swe spełnienie w przymierzu z Abrahamem. ST używa określenia **B.** również jako nazwy państwa (→ Babilonia). W NT **B.** jest kryptonimem Rzymu, który w epoce wczesnego chrześcijaństwa stał się również złowrogą potęgą zagrożającą Kościołowi (1 P 5, 13; Ap 14, 8; 17, 5).

Babilonia – kraj położony nad dolnym Eufratem i Tygrysem, obejmujący wielkie połacie kraju, aż do Zatoki Perskiej, użyźniane wylewami obu rzek. Historia **B.** rozpoczyna się wraz z założeniem miasta Babel (Babilon) przez sumeryjskich królów rezydujących w Ur. Pełną niezależność **B.** uzyskała dopiero w 1830 r. – cała opisana historia **B.** dzieje się przed Chr., za czasów Amoryty Sumuabuma. Rozkwit przeżyła w okresie panowania króla Hammurabiego (1728–1686), który rozszerzył swe państwo po Assur, Mari i Niniwę, zorganizował je i umocnił (*Kodeks Hammurabiego*). Około 1530 r. król hetycki, Mursila I, położył kres pierwszej dynastii monarchów babil. Za rządów asyr. króla Assuruballita I (ok. 1364–1328) **B.** stała się znów państwem niezależnym, a Nabuchodonozor I (1128–1106) potrafił jeszcze raz przywrócić jego dawną potęgę. Po śmierci asyr. króla Assurbanipala (669–630) zdobył **B.** jego następca Nabopolasar (626–605) i ogłosił się w 625 r. królem, stwarzając początek imperium neobabil., które nosiło również nazwę państwa chaldejskiego. Za Nabuchodonozora II (605–562) **B.** przeżyła ponowny rozkwit. Król ten podbił Egipt, a w latach 605, 597 i 586 zdobył Jerozolimę, deportując ludność, głównie jej przywódców, do **B.** Zaledwie 50 lat trwała potęga państwa neobabil. W roku 539 król perski Cyrus zdobył stolicę, tworząc z **B.** prowincję państwa perskiego i umożliwiając obywatelom jerozolimskim powrót do swego kraju. W 127 r. **B.** zdobyli Partowie.

Babilońska niewola – określenie to wiąże się z podbojami Nabuchodonozora II, króla babil., w Palestynie. Prawdopo-

dobnie już w 607 (lub 604) r. przed Chr. oblegał on Jerozolimę, a potem, w latach 597 i 586, ją zdobył, deportując jej mieszkańców do Babilonii (Jr 39; 46; 2 Krl 24–25). Drugą z kolei **b. n.** objęty był również król Jojakin (2 Krl 24, 10). Ostatni najazd, w 586 r. przed Chr., doprowadził do zniszczenia Jerozolimy wraz ze Świątynią oraz spowodował ostateczny upadek Państwa Południowego – Judy. Dlatego zasadniczo uznaje się rok 586 za definitywny początek **n. b.** Na podstawie liczby Żydów, którzy po *Dekrecie Cyrusa* w 538 r. przed Chr. powrócili do kraju, oblicza się tych objętych deportacjami na ok. 80 tys. osób. Początkowy okres niewoli był bardzo trudny dla Żydów, później stosunki uległy złagodzeniu, mogli nawet kupować ziemię i osiedlać się nad kanałem Kebar. Doniosłą rolę w czasie niewoli odgrywali prorocy (Jeremiasz, Ezechiel, Daniel i Baruch), którzy podtrzymywali swych ziomków na duchu, dbali o czystość kultu, przestrzegali ich przed uleganiem obcym wpływom. *Dekret Cyrusa* przywrócił Żydom wolność, umożliwił powrót do ojczystego kraju i odbudowę Świątyni Jerozolimskiej (2 Krn 36, 22nn; Ezd 1; Iz 41).

Bachurim – miasteczko na pn. od Góry Oliwnej, w którym Dawid został przeklęty przez Beniaminitę Szimeiego (2 Sm 16, 5-13) za rzekome przyczynienie się do śmierci Saula. Z **B.** pochodził sławny żołnierz Dawida, Azmawet (2 Sm 23, 31; 1 Krn 11, 33).

Bajka – gatunek literacki. Autorzy Pisma św. nieraz posługują się tego rodzaju fikcyjnymi opowiadaniem, w któ-

rych czynności lub słowa zwierząt i roślin symbolizują działanie człowieka (Sdz 9, 8-15; 2 Krl 14, 9; por. 1 Kor 12, 12-30).

Balaam (hebr. *bileam*) – syn Beora, wróżbita z polecenia Balaka, króla Moabitów, w czasie ich wędrówki z Kanaan udo Moabu. Jahwe posługując się oślicą spowodował, że **B.** pobłogosławił Izraela (Lb 22–24). Proroctwo **B.** o „wschodzącej gwiazdzie Jakuba i przyszłym berle Izraela” (Lb 24, 7) uznane zostało za proroctwo mesjańskie. Inna trad. widziała w **B.** typ przewrotnego nauczyciela. Do tej trad. przychyła się w NT 2 P 2, 16 i Ap 2, 14.

Balak – król Moabu, który przed walką z Izraelitami polecił wróżbicie Balaamowi wypowiedzieć przeciwko nim klątwy (Lb 22–24; Mi 6, 5).

Balsam (hebr. *bosem* – krzew balsamowy) – oleisty wyciąg z drzew balsamowych rosnących na Bliskim Wschodzie. W ST **b.** stosowano do namaszczenia królów i wybrańców Boga, w medycynie i kosmetyce oraz do konserwacji zwłok (Jr 8, 22; 46, 11; 51, 8; Pnp 4, 10; Est 2, 12; Krn 16, 14). W NT **b.** jest symbolem cnót, np. w 2 Kor 2, 15. Pismo św. często utożsamia **b.** z mirrą, która w zasadzie służy jako kadzidło.

Baltazar (hebr. *bel-szar-usur* – niech Bel ochrania króla) – syn i współregent Nabonida. Według Dn 5, 18n. był synem Nabuchodonozora II i ostatnim królem babil. (Dn 5, 30). W czasie uczt ujrzał piszącą rękę – napis na ścia-

nie brzmiał: *mane – tekel – ufarsin*. Daniel wyjaśnił napis jako zapowiedź kresu potęgi babilońskiej (Dn 5, 25).

Barbarzyńca (grec. *barbaros* – cudzoziemiec) – początkowo było to określenie pogardliwe, oznaczające w sposób onomatopieczny jąkałę. Później odnoszono je do cudzoziemca niewładającego dobrze jęz. grec. Dla Greków i Rzymian **b.** był każdy cudzoziemiec, a dla Żydów tylko poganin (Dz 28, 2. 4; 1 Kor 14).

Baszan – żyzna wyżyna po wsch. stronie Jeziora Galilejskiego i Jordanu (Mi 7, 14; Jr 50, 15; Iz 2, 13; Ez 27, 6; Am 4, 1), dziś Golan.

Beduini – ludność Pustyni Arabskiej, dzieląca się na plemiona, szczepy i rody. Nie miała stałego miejsca pobytu, za mieszkanie służyły jej przenośne namioty. Dobytek **B.** składał się z owiec i kóz. Do celów transportu służył osioł. W porze deszczowej **B.** przynosili się w głąb pustyni w poszukiwaniu paszy. W lecie w okresie suszy wypasali trzodę w lasach i na ścierniskach, zawierając w tym celu odpowiednie umowy z właścicielami pól. To samo dotyczyło korzystania z cystern i studni. Od XII w. przed Chr. grupy **B.** posługujących się wielbłędami rzadziej opuszczały pustynię, gdyż zwierzęta te dłużej niż osły wytrzymały brak wody. Do **B.** tego typu zalicza się Madianitów i Amalekitów. Na formę życia **B.** miał wpływ system patriarchalny. Słynęli z gościnności, praktykowali zemstę krwi, rzadko włączali obcych do swego klanu. Z systemu koczownic-

czego **B.** Izrael przejął podział na plemiona, szczepy i rody, prawo zemsty oraz święto Dnia Pojednania. Wątpliwe jest przejście od **B.** szabatu, paschy i praw posiadania ziemi. ST ma o **B.** nieco odmienne wyobrażenie. Biblia podaje stałe miejsce ich pobytu. Jakub hoduje owce i kozy (Rdz 30, 37-43), Abraham i Lot po zajęciu Kanaanu zajmują się hodowlą bydła (Rdz 13, 5; 15, 9; 18, 7), Izaak jest rolnikiem (Rdz 26, 12), Jakub zdobywa ziemię (Rdz 33, 19), Józef ma sny o snopach zboża (Rdz 37, 6).

Beer-Szeba – stare miejsce kultu (Rdz 21, 33) w pobliżu Hebronu, najbardziej na pd. wysunięty punkt Kanaanu (stąd zwrot biblijny: „od Dan do Beer-Szeba”). Przebywał w nim Abraham, Izaak i Jakub. Joz 15, 28 wymienia to miasto jako należące do plemienia Judy, wg Joz 19, 2 zostało ono przekazane Symeonowi. Po niewoli babil. zasiedlili je Judejczycy (Ne 11, 27).

Belzebub (hebr. *baal zebub*, LXX – *beelzebul*) – według większości kodeksów NT władca złych duchów; ST nazywa **B.** bóstwo Ekronu (2 Krl 1, 2-6. 16). W NT **B.** wymieniany jest parokrotnie. Gdy faryzeusze zarzucili Jezusowi, że wypędza demony mocą **B.**, Jezus odpierając stawiane mu zarzuty odpowiedział, że wypędza je mocą Bożą (Mk 3, 22nn; Mt 12, 24-28; Łk 11, 15-20), potwierdzając tymi słowami istnienie złych duchów.

Betania (hebr. – dom ubogich) – 1. miejscowość na wsch. zboczu Góry Oliwnej, przy drodze z Jerozolimy do Jery-

cha, zwana również Ananią, w której po niewoli babil. osiedlili się Beniaminici (Ne 11, 32). W **B.** mieszkał Łazarz ze swoimi siostrami, Marią i Martą (Łk 10, 38; J 11, 1. 18), oraz Szymon Trędowaty (Mk 14, 3). Dzis. nazwa miasta to Al Azarije (Lazarium – w IV w.); 2. miejscowość na wsch. brzegu Jordanu, gdzie chrzcił Jan Chrzciciel (J 1, 28; 10, 40). Niektóre manuskrypty tekstów Janowych podają inne nazwy tej miejscowości: Betabara lub Betaraba.

Betel (hebr. – dom Boży) – miasto położone na pn.-wsch. od Jerozolimy i najczęściej po niej wymieniane w ST. **B.** było pierwotnie miejscem kultu najstarszych plemion Izraela (Rdz 28, 19). Zdobyli je Efraimici (Sdz 1, 22-26). W okresie sędziów przechowywano tam Arkę Przy mierza i wtedy **B.** stało się miejscem narodowego kultu i pielgrzymek (Sdz 20, 26; 21, 2-4). Po podziale królestwa Salomona **B.** nabrało znaczenia jako miejsce kultu Państwa Północnego (1 Krl 12, 15-33; Am 7, 10-13). Prorocy Amos i Ozeasz zwalczali je (por. także 1 Krl 13, 1-10). Wreszcie ortodoksyjny król Judy, Jozjasz, kazał **B.** zniszczyć (2 Krl 23, 15). Po niewoli babil. **B.** zostało ponownie zasiedlone.

Betesda (inaczej: Sadowka Owca) – sadowka w pn.-wsch. części placu Świątyni Jerozolimskiej, którą zasilały źródła wód leczniczych (J 5, 2-3a). Fragment J 5, 3-4 o aniele poruszającym wody sadowki stanowi ludowe wyjaśnienie zjawiska burzenia się wody, nawiązujące do miejscowej legendy. Wykopaliska z 1961 r. wskazują na uzna-

wanie miejsca istnienia sadzawki za uzdrowisko, któremu przypisywano wiele cudownych uzdrowień. Opowiadanie o aniele odzwierciedla starotestamentowe przekonanie, że każde uzdrowienie pochodzi od Boga. Sadzawka składała się z dwóch basenów. Pomiędzy nimi odkryto przy pracach wykopaliskowych kościół bizantyjski z V w., zwany kościołem uzdrowienia paralityka. Na jego ruinach zbudowali swoje oratorium krzyżowcy. Obok Sadzawki Owczej już w V w. istniał kościół Narodzenia Matki Bożej. Na jego ruinach krzyżowcy zbudowali nowy kościół, znany dziś pw. św. Anny. Odbudowano go w 1971 r.

Betfage (hebr. – dom fig) – miejscowość na zboczu Góry Oliwnej w pobliżu Betanii, na wsch. od Jerozolimy. Stąd wyruszył Jezus w „niedzielę palmową” do Jerozolimy (Mk 11, 1; par.). Już w IV w. istniało tu sanktuarium upamiętniające spotkanie Jezusa z Marią i Martą (J 12, 1-3), a w XII w. nadano mu nazwę Wspomnienia Niedzieli Palmowej. W 1954 r. na miejscu starego sanktuarium franciszkanie zbudowali nowy kościół, z którego co roku w Niedzielę Palmową wychodzi procesja.

Betlejem (nazywane również Efrata) – miasteczko położone kilka kilometrów od Jerozolimy na wys. 770 m n.p.m., w czasach biblijnych należało do pokolenia Judy (Rdz 48, 7). Istniało już w epoce późnego brązu, o czym świadczy jeden z listów z Amarna. Nosiło wtedy nazwę *bet ilu-lahama*, czyli „dom bogini Lachama”. W ST wy-

stępuje już w Rdz 35, 16-19; 48, 7; Jr 31, 51 jako miejsce pochowania Racheli. W B. urodził się król Dawid (1 Sm 16, 1n.) i tam namaszczony został na króla. Dlatego Mi 5, 2n. wiąże z B. prorocstwo mesjańskie. W okresie narodzin Jezusa B. liczyło zaledwie ok. 1000 mieszkańców. Nad grotą, uważaną od II w. po Chr. za miejsce narodzin Jezusa (Łk 2; Mt 2), cesarz Konstantyn i jego matka Helena wybudowali w 330 r. kościół Narodzenia Pańskiego, którego dobrze zachowane części mozaiki podłogowej znaleziono pod posadzką dzisiejszej bazyliki z V w. po Chr. Przypuszcza się (P. Vincent), że to cesarz Teodozjusz zamienił pierwotną posadzkę kamienną na mozaikową. Zniszczony kościół konstantyński odbudował ok. 500 r. po Chr. cesarz Justynian. Posadzkę znów wyłożono kamieniami. Podobnie uczynili krzyżowcy. Bagatti wykazał w latach 1962–1964, że groty znajdujące się pod dzisiejszą bazyliką były zamieszkane już w VII w. przed Chr., a w starożytności chrześcijańskiej przerobiono je na kaplice. Tu mieszkał św. Hieronim i mnisi wczesnochrześcijańscy, tutaj pochowano św. męczenników – „młodzianków”. W B. umiejscawia się też grotę, w której św. Józef został pouczony we śnie o konieczności ucieczki do Egiptu (Mt 2, 13-15).

Betsaida – miejscowość nad jeziorem Genezaret. Pochodzili z niej Apostołowie: Filip, Andrzej i Szymon (J 1, 44; 12, 21). Mt 11, 21-23 przyrównuje B. z powodu niewiary mieszkańców do miast Korozain i Kafarnaum, gdzie Jezus nie znalazł posłuchu dla swej nauki. W B. Jezus uzdrowił

niewidomego (Mk 8, 22-26), w okolicy **B.** po raz pierwszy rozmnożył cudownie chleb (Mk 6, 45). Za czasów Heroda Filipa **B.** została rozbudowana w stylu rzym. (J 1, 44) i otrzymała nazwę Julia, od imienia córki Augusta. Ruiny miasta prawdopodobnie mają się znajdować w El-tell na pn. brzegach jeziora.

Biblia ubogich (łac. *biblia pauperum*) – nazwa wtórna dla średniowiecznej księgi zawierającej opis wydarzeń z życia Jezusa, poparty wyjaśnieniami typologicznymi ST. Powstanie **B. u.** zawdzięcza się dyskusjom religijno-teologicznym mnichów katolickich, nazywających siebie „prawdziwymi ubogimi Chrystusa”, z frakcjami tzw. ubogich (katarowie, waldensi), odrzucającymi ST i autorytet Kościoła. Datę powstania zaginionego pierwowzoru określa się na 1. poł. XIII w. Zachowane rękopisy **B. u.** w liczbie 60 ilustr. i 15 bez ilustr. nie posiadają tytułu **B. u.** Nazwa ta pojawiła się po raz pierwszy w ilustr. *Kodeksie z Wolfenbüttel* (z. 136), pochodzącym z XV w. Później **B. u.** nazwano zestaw obrazów odbijanych na papierze po wynalezieniu drzeworytnictwa, opisujących „historię świętą” (ze względu na duży koszt ksiąg rękopiśmiennych mało kto mógł kupić całą księgę Pisma św.). Taka Biblia przedstawiona w obrazach stanowiła rodzaj egzegezy wieków średnich. Zestawy obrazów były dobierane w ten sposób, by wskazać związek ST i NT. I tak np. środek karty zajmowała rycina z NT, dwie boczne pochodziły ze ST, w górnym i dolnym polu umieszczano po dwa wizerunki osób związanych z danym wydarzeniem biblijnym, a w ewent. wolnych polach dodawano

komentarz biblijny. Taki rodzaj nauczania został przejęty przez sztukę sakralną, głównie w witrażach i płaskorzeźbach umieszczanych na kapitelach i w portalach.

Biczowanie – kara znana ze ST jako bicie kijami. Wysokość kary decydowała o liczbie uderzeń (Pwt 25, 2n.; por. 2 Kor 11, 24). Rzymianie stosowali chłostę rzemykami zakończonymi metalowymi kulkami, wzgl. kawałkami kości. **B.** nie stosowano wobec obywateli rzym. (Dz 22, 25n.). Karę **b.** wymierzono Jezusowi (Mk 15, 15; par.).

Bitynia – kraj w pn.-zach. Azji Mniejszej, graniczący z Morzem Czarnym. Od 65 r. po Chr. **B.** była prowincją rzym. Gmina chrześcijańska powstała tu dość późno (por. Dz 16, 7; 1 P 1, 1).

Brama – obok znaczenia potocznego często występuje w Biblii znaczenie przerośnięte **b.** W ST „**b.** Syjonu” przywołują na myśl „miasto Boże” (por. Ps 87, 2), a „**b.** śmierci” – wejście do podziemia, z którego wybawić może jedynie Bóg (por. Ps 107, 16. 18). W NT metafora ta jest o wiele bogatsza. Mowa w nim jest o **b.** prowadzącej do królestwa niebieskiego i o **b.** do nieba (por. Mt 7, 13n.; Łk 13, 24; Mt 25, 10; Ap 4, 1), o **b.** otwartej dla pracy apostołskiej (por. Dz 14, 27; 1 Kor 16, 9; 2 Kor 2, 12; Kol 4, 3), o niebezpieczeństwie czyhającym przed **b.** (por. Mk 13, 29 par.; Jk 5, 9), podobnie jak w ST o **b.** do piekła i do nieba, do której klucze posiada Bóg (por. Mt 16, 18; Ap 9, 1n.). Ap 21, 12. 25 w wizji przyszłej Jerozolimy kreśli obraz dwunastu **b.** otwartych

na cztery strony świata i zapraszających wszystkie narody do wejścia do niebieskiej ojczyzny. Wreszcie sam Chrystus jest **b.**, jedyną dla wierzących, wiodącą ich do życia wiecznego (por. J 10, 7. 9).

Bukłak – skóra kozy związana na kształt worka, służąca do przechowywania wody (Rdz 21, 14), mleka i wina (1 Sm 1, 24; 2 Sm 16, 1). Obrazem **b.** posłużył się Jezus w przypowieści o nowej nauce (Mk 2, 22).

Byblos – fenickie miasto wspomniane w tekstach egipskich i listach z Amarna. Właściwa nazwa miasta: Gubla; w najstarszych egipskich dokumentach nazywane jest Kbn (Kubna), później, od XII dynastii, Kpn (Kupna). Grecy przystosowali *G* do głoski *B*, stąd nazwa Byblos. W ST **B.** wspomniane jest jako Gebal, dziś Dżebil, co oznacza: „mieścina na górze” (Joz 13, 5; Ez 27, 9). Badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1860–1866 ujawniły zachowane tam zabytki pochodzące przeważnie z epoki hellenizmu i czasów rzym. Dopiero w trakcie późniejszych badań dotarto do zabytków z epoki kamienia i odkryto świątynie: jedną egipską z XXX w. przed Chr., która została zniszczona ok. 2200 r. przed Chr., i drugą, powstałą kilka stuleci później. Na znalezionym w **B.** dzbanie widniał napis egipskiego króla Chaszekem, panującego ok. 2650 r. przed Chr. Pod koniec starszej epoki brązu **B.** zostało spalone. W **B.** odkryto również grobowce książąt, których imiona wskazują na ich sem. pochodzenie. Prawdopodobnie chodzi tu o pierwszych przybyszów fenickich.

Cedr (grec. *kedros*) – drzewo iglaste, często wspomniane w Biblii jako symbol potęgi (2 Krl 14, 9; Ps 92, 13; Am 2, 9) i okazałości (Iz 60, 13). Popiół z **c.** służył w rycie oczyszczania trędowatego (Kpł 14, 1-9) oraz jego domu (Kpł 14, 49-51) i do przygotowywania wody oczyszczenia (Lb 19, 6) do obmywania tych, którzy stali się nieczyści.

Cedron – potok płynący doliną tej samej nazwy pomiędzy Jerozolimą a Górą Oliwną. Według J 18, 1 Jezus przechodził przez **C.** idąc do Ogrodu Oliwnego. Dolina **C.** nosi również nazwę Doliny Jozafata (od imienia budowniczego grobowca Absaloma w tej dolinie – z okresu helleńskiego). Z doliną **C.** trad. apokaliptyczna wiąże ostateczne wskrzeszenie ciał (Ez 37, 1-14) i Sąd Ostateczny (Jl 4, 2-14).

Ceramika (grec. *keramos* – glina) – poza zastosowaniem w życiu codziennym (Rdz 11, 3) glina posiada w Piśmie św. również znaczenie symboliczne – jest budulcem do stworzenia świata i człowieka (Rdz 1; Hi 33, 6; Rz 9, 20). Paweł mówi o nadziei przyszłej chwały przechowywanej „w naczyniach glinianych” (2 Kor 4, 7). Wyroby z gliny (ceramika) są ważnym elementem w archeologii. Na ich podstawie datuje się znaleziska, bada życie i zwyczaje dawnych ludów.

Cezarea – 1. **C. Filipowa** (pierwotnie Paneion, dzis. Bannias) – miasto położone u źródeł Jordanu, u stóp Hermonu, wybudowane przez Heroda Filipa na cześć cesarza Augusta i w 3. r. przed Chr. podniesione do rangi rezydencji. Według relacji Mk 8, 27-30 w pobliżu C. F. Piotr wyznał, że Jezus jest Mesjaszem; wg Mt 16, 13-20 Jezus dał tu Piotrowi obietnicę prymatu w Kościele; 2. **C. Palestyńska** (zwana *C. Stratonis*, a z racji położenia również *C. Nadmorską*) – miasto znajdujące się ok. 30 km na pd. od Hajfy. Zbudował je Herod Wielki na cześć Augusta w latach 20–9 przed Chr. Było największym portem Palestyny. Po śmierci Agryppy I (Dz 12, 20-23) zostało siedzibą rzym. prokuratorów. Mieszkał tu diakon Filip (Dz 8, 40; 21, 8) i setnik Korneliusz, w którego domu Piotr głosił Ewangelię (Dz 10). Za Feliksa i Festusa w C. P. był więziony Paweł (Dz 23, 23-35), tu przemawiał przed Agryppą II (Dz 25, 13–26, 32; 24, 27; 25, 1-4. 6. 13). W czasie prac wykopaliskowych znaleziono w C. P. inskrypcję o Piłacie.

Chaldejczycy – plemiona wschodnioaram., które zawładnęły Babilonią. Jdt uważa Izraelitów za ich potomków. Teoria ta związana jest z miejscem pochodzenia praojca Izraela, Abrahama – z Ur w Chaldei (Rdz 11, 28).

Chasor (dzis. Tell el-Kedah) – miasto na pn. od jeziora Genezaret, wspomniane w listach z Mari i Amarna. Według Joz 11, 1nn było siedzibą galilejskiego króla Jabina, pokonanego przez Izraelitów. **Ch.** w czasach Salomona zostało ufortyfikowane (1 Krl 9, 15).

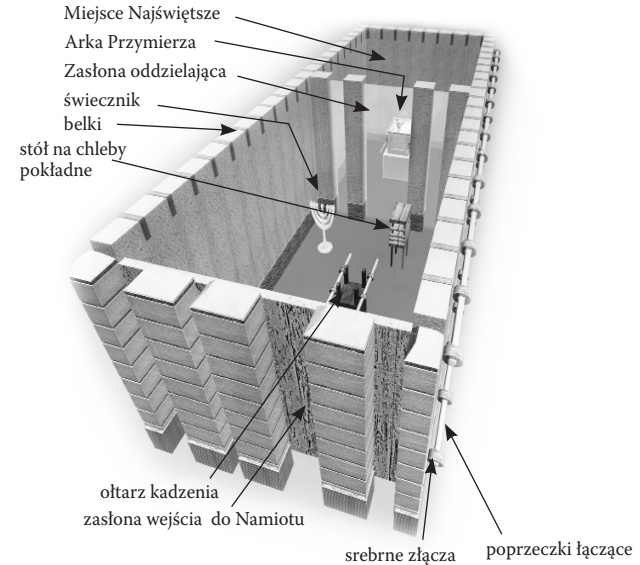
Chasydzi (hebr. – pobożni) – ugrupowanie religijne judaizmu, słynące z rygorystycznego przestrzegania Prawa i z wrogiego nastawienia do hellenizmu. Często widzi się w nich prekursorów faryzeuszy. Popierali politykę Judy Machabeusza.

Chetyci – jeden z ludów niesem. **Ch.** byli Aryjczykami, którzy w XX w. przed Chr. podbili Azję Mniejszą. Ich stolica Hattusza znajdowała się w pobliżu dzis. Bogazköy, miasta na wsch. od Ankar (Turcja). Rozpoczęte w 1905 r. wykopaliska archeologiczne doprowadziły do odkrycia ok. 2000 tabliczek zapisanych pismem klinowym, częściowo w jęz. akkad. (sem.) i chetyckim (niesem.). W czasie dalszych badań natrafiono na ruiny miasta zniszczonego ok. 1200 r. przed Chr. W okresie zajęcia Kanaanu przez plemiona izraelskie **Ch.** już tam nie było. ST wspomina **Ch.** jako wcześniejszych mieszkańców Kanaanu (Wj 3, 8; Rdz 10, 15; 15, 20). Ich potomków spotykano wtedy w pn. Syrii i Mezopotamii.

Chleb – stanowił główne pożywienie Izraelitów, był wypiekany z jęczmienia lub pszenicy z domieszką kwasu, na gorącym popiele, na rozgrzanych płytach glinianych lub żelaznych, wzgl. w piecach (Rdz 18, 6; 1 Krl 19, 6; Kpł 2, 5). ST uważał **ch.** za dar Boży, źródło siły (Ps 104, 14; 1 Krl 19, 6) i życia (Am 4, 6). Przeważnie spożywano **ch.** kwaszony, nie krajano go, lecz łamano. **Ch.** niekwaszony spożywany był w okresie żniw (Rt 2, 14), używano go również w kulcie ofiarniczym (Wj 23, 18; 34, 25) jako **ch.** pokładnego (1 Krl 7, 48; 2 Krn 13, 11) oraz w czasie Paschy.

Ch. z nieba była dla Izraela manna w czasie jego wędrówki do Kanaanu. **Ch.** posiadał też wiele symbolicznych znaczeń: **ch.** radości wyrażał pogodę ducha (Koh 9, 7), **ch.** łez lub popiołu – smutek i cierpienie (Ps 80, 6; 102, 10), **ch.** lenistwa – grzech (Prz 31, 27); jedzenie **ch.** w pocie czoła – udrękę życia (Rdz 3, 19), spożywanie **ch.** z innymi osobami – przyjaźń (Ps 41, 10), dzielenie się **ch.** – gościnność (Rdz 18, 5), miłość braterską (Ez 18, 7. 16; Tb 4, 16). Bóg karmił lud swoim słowem i mądrością, przyrównywanymi do **ch.** (Am 8, 11; Prz 9, 5). Iz 55, 1-3 mówił o **ch.** spożywanym w czasie uczyty mesjańskiej. NT podejmuje motyw **ch.** duchowego, jakkolwiek Jezus nakazywał również prosić Boga o **ch.** powszedni (Mt 6, 9-13; Łk 11, 3-4) i sam karmił lud tym **ch.** (Mk 6, 34-44; Mt 14, 13-21; Łk 9, 12-17; J 6, 1-13; Mk 8, 1-10; Mt 15, 32-39). Po cudownym nakarmieniu tłumów **ch.** codziennym Jezus mówił o prawdziwym **ch.** życia, którym jest On sam w Eucharystii (J 6, 29-59). Kwas chlebowy ma w NT znaczenie symboliczne, zarówno negatywne, jak i pozytywne. W sensie negatywnym obrazuje rozwój zła płynący np. z fałszywej mentalności faryzejskiej (Mt 6, 11n.; Mk 8, 15; Łk 12, 1) lub złego przykładu (Ga 5, 9; por. 1 Kor 5, 6nn); w znaczeniu pozytywnym kwas chlebowy symbolizuje siłę witalną prowadzącą do rozwoju królestwa Bożego (tylko Mt 13, 3-31; Łk 13, 21).

Chleby pokładne – forma niekwaszonej ofiary pokarmowej, nakazanej przez Prawo Mojżeszowe. ST stosował to określenie do dwunastu chlebów znajdujących się na stole

Namiot Spotkania i jego sprzęty

na osobnym ołtarzu w świątyni (po centralizacji kultu jedynie w Świątyni Jerozolimskiej). W dzień szabatu przynoszono świeże **ch. p.** i posypywano je kadzidłem, a stare mogli spożyć jedynie kapłani (Kpł 24, 5-9). Kapłan Achimelek w drodze wyjątku nakarmił nimi głodnego Dawida w czasie jego ucieczki przed zemstą Saula (1 Sm 21, 4-7). Jezus powołuje się na ten wyjątek w dyspacie z faryzeuszami na temat szabatu (Mk 2, 23-28).

Choryci – ST wspomina o nich jako o pierwszych mieszkańcach Gór Edomickich (Rdz 14, 6; 36, 20; Pwt 2, 12).

W XVIII w. przed Chr. **Ch.** mieszała się z ludnością górnego Eufratu i pn. Syrii. Wiele informacji na ich temat z okresu przeł. XV i XIV w. przed Chr. dostarczyły teksty z Nuzi. W czasie rozkwitu Amarna **Ch.** zamieszkiwali także Kapadocję, Babilonię i Palestynę. Posługiwali się sylabicznym jęz. i używali pisma klinowego. Prawdopodobnie stanowili przodującą warstwę Hyksosów, najeźdźców azjatyckich.

Chronologia (grec. – rachuba czasu) – **1. ch. starożytna** – w Asyrii liczono upływ lat wg imion królów i namiestników. W najstarszym państwie babilońskim i egipskim podstawą rachuby czasu były ważne wydarzenia państwowe. Później liczono lata wg okresu panowania danego króla, i to w potrójny sposób: *a.* od objęcia rządów; *b.* od objęcia tronu do nowego roku – pierwszy rok panowania; *c.* od objęcia władzy do nowego roku, z tym, że pierwszy rok panowania rozpoczynał się z nowym rokiem. Drugi sposób obliczania nazywa się przedterminowym, trzeci natomiast – poterminowym; **2. ch. biblijna** – pierwsza biblijna wzmianka o stosowaniu **ch.** wg okresu panowania królów znajduje się w 1 Krl 6, 37n. i dotyczy 4. i 11. roku panowania Salomona. ST przyjął również drugi (np. 1 Krl 15, 1-9) i trzeci (np. Jr 26, 1; 49, 34) starożytny system obliczania czasu trwania rządów danego króla. Systemy te panowały w okresie podziału na Państwo Północne i Państwo Południowe. Pewnym punktem odniesienia dla **ch.** w Biblii jest pierwsze zdobycie Jerozolimy przez Nabuchodonozora 16 marca 597 r. przed Chr. Mimo to nie ma możliwości zrekonstruowania absolut-

nie pewnej **ch.** królów Izraela i Judy. Po drugim zdobyciu Jerozolimy, w 586 r. przed Chr., deportowani Żydzi liczyli lata spędzone w niewoli babil. i lata następujące po niewoli wg lat życia króla judzkiego Jojakina, wziętego razem z innymi Żydami do niewoli (2 Krl 25, 27; Ez 33, 21). Późniejszy judaizm obliczał lata wg panowania królów pers. (Ag 1, 1; Za 1, 1. 7), a w czasach hellenistycznych, od 312 r. przed Chr. począwszy, stosowano rachubę wg rządów Seleucydów; **3. ch. chrześcijańska** – chrześcijanie przejęli niektóre elementy żydowskiej rachuby czasu, jak np. siedmiodniowy podział tygodnia. Mnich Dionizy Exiguus w 532 r. po Chr., obliczając na polecenie papieża Jana I datę narodzin Chrystusa, pomylił się o kilka lat. Chrystus urodził się więc prawdopodobnie o kilka lat wcześniej niż to przyjęła **ch.** (przeł. 6 i 7 r. przed Chr.). Ustalona przez Dionizego data narodzin Chrystusa została przyjęta jako podstawa nowej rachuby czasu (era chrześcijańska – po Chr., nasza era).

Cylicja – kraina w Azji Mniejszej, wymieniana w starych inskrypcjach. Od 65 r. przed Chr. była rzymską prowincją, później uzyskała samodzielność. W jej stolicy, Tarsie, urodził się Paweł (pierwotne imię – Szaweł), tam pobierał nauki i przebywał jeszcze parę lat po swoim nawróceniu (Dz 9, 30; 11, 25; Ga 1, 21). **C.** Paweł Apostoł odwiedził ponownie w czasie swojej drugiej podróży misyjnej.

Cyrus – król pers. (559–530 przed Chr.), zdobywca krajów Bliskiego Wschodu i twórca imperium pers. W 538 r.

przed Chr. zezwolił Żydom pozostającym w niewoli babil. na powrót do ojczyzny i odbudowę Świątyni Jerozolimskiej, zwracając im przy tym nawet zabrane uprzednio sprzęty kultyczne (Ezd 1, 1-8 – tzw. *edykt Cyrusa*). Deutero-Izajasz uważa C. za narzędzie Boże i sławi jako powołanego ze Wschodu pasterza i pomazańca (Iz 41, 2n.; 44, 28; 45, 1; 48, 14nn).

Dagon – bóstwo Azji Wschodniej, czczone w Babilonii, Asyrii, Fenicji i Palestynie. W ST – bóstwo filistyńskie wyznawane głównie w Gazie (Sdz 16, 23) i Aszdod (1 Sm 5, 1-5), gdzie zbudowano świątynię ku jego czci. Powiązanie imienia bożka z hebr. słowem *dagon* (zboże) sprzyja uznaniu D. za bożka pogody i urodzajów.

Dalmacja – rzym. prowincja na Bałkanach (od 10 r. po Chr.). Udał się tam Tytus (2 Tm 4, 10). Według niektórych egzegetów wymieniona w Rz 15, 19 Illiria oznacza D.

Dalmanuta – raczej kraina niż miasto, położona nad jeziorem Genezaret, do której udał się Jezus po drugim cudownym rozmnożeniu chleba (Mk 8, 10 par.). Mateusz i niektóre rękopisy Mk wymieniają zamiast niej Magdalenę lub Magadan.

Damasczeński dokument – hebr. tekst znaleziony w *genizie* (tj. komorze na sprzęt), w jednej z synagog w Kairze w 1816 r. i opublikowany w 1910 r. Powstał ok. 50 r. przed Chr. Autor tekstu i jego uczniowie udali się do Damaszku, by uchronić się od nieczystości rytualnej, i stworzyli tam „zrzeszenie nowego przymierza”. Dokument dotyczy wybranych wiernych oraz tych bezbożnych, którzy odstąpili

od Prawa, i rozpatruje historię Izraela z punktu widzenia tego problemu. Zawiera wiele przepisów odnoszących się do świadczenia przed sądem, przysięg, święcenia szabat, czystości kultycznej itp. Fragmenty pism o podobnej treści zostały znalezione również w Qumran, stąd istnieje przypuszczenie, że właśnie tam powstało to pismo, a Damaszek stanowi jedynie kryptonim.

Damaszek – miasto położone na skraju Pustyni Arabskiej, wymieniane już w najstarszych tekstach egipskich, asyr. i w listach z Amarna. Swoje znaczenie zdobyło głównie dzięki dogodnemu położeniu w żyznej dolinie, na skrzyżowaniu szlaków karawanowych pomiędzy Mezopotamią i Morzem Śródziemnym (2 Krl 5, 12; Jr 49, 24). **D.** był miejscem kultu bożka urodzajów – Hadad. Za czasów Dawida **D.** był stolicą państwa aramejskiego. Teksty z wczesnej epoki królów izraelskich wspominają o królach **D.**, a prorocy – o mieście i państwie o tej samej nazwie (np. Iz 17, 1-3; Jr 49, 23-27; Ez 27, 18; Am 1, 3-5). Tiglat-Pileser III zdobył je w 732 r. przed Chr. dla Asyrii (2 Krl 16, 9), jednak w czasach pers. miasto znów odzyskało wolność i przeżyło okres swego największego rozkwitu, trwającego do podbicia go przez Seleucydów. Dopiero Rzymianie pozbawili **D.** wolności politycznej, wcielając go do (→) Dekapolu, tj. zrzeszenia 10 miast. Za czasów Pawła w **D.** mieszkało wielu Żydów (por. Dz 9, 2-25; 22, 5-16; 26, 12-20 i in.). W **D.** bardzo wcześnie powstała gmina chrześcijańska. Na drodze do **D.** Paweł doznał łaski nawrócenia, tu później działał, stąd uciekał przed Żydami w koszu spuszczonej z muru miejskiego (Dz 9, 25).

Dekapol – zrzeszenie dziesięciu miast hellenistycznych położonych głównie we wsch. krainie Jordanu (Mt 4, 25; Mk 5, 20). Zdobył je Pompejusz w 63 r. przed Chr. i uzależnił od namiestnika Syrii. Pierwotnie do **D.** należało dziesięć miast: Damaszek, Dion, Gadera, Geraza, Hippos, Canatha, Pella, Filadelfia, Refana, Scytopolis (Pliniusz). Miasta **D.** posiadały znaczną swobodę. W 106 r. po Chr. kilka miast **D.** dołączono do rzymskiej prowincji Arabii. Od tej pory liczba miast **D.** ulegała zmianom, w pewnym okresie należała do nich również Abila. Ze względu na pogańską kulturę, **D.** uchodził za obcą enklawę w żydowskiej Palestynie. W NT wzmianka o **D.** występuje w Mk 5, 20; 7, 31 oraz w Mt 4, 25.

Derbe – miasto w Likaonii w Azji Mniejszej, przyłączone w 41 r. po Ch. przez Klaudiusza do rzym. prowincji Galacji. Paweł przebywał w **D.** czasie swojej pierwszej (Dz 14, 6n. 20n.) i drugiej podróży misyjnej (Dz 16, 1).

Diaspora (grec. – rozproszenie) – oznacza mniejszość żydowską w krajach pogańskich, np. w Babilonii, Mezopotamii, Egipcie, Syrii i Rzymie (jako *Imperium Romanum*). W **d.** wielkie znaczenie dla utrzymania ducha religijnego wśród Żydów posiadały (→) synagogi, jako miejsca zebrań i kultu. Apostołowie rozpoczęli swoją pracę misyjną w **d.** w synagogach. Początki **d.** wiążą się z deportacjami, czyli z wysiedlaniem Żydów, szczególnie z Jerozolimy, co początkowo określano jako „wypędzenie, wygnanie” (Pwt 30, 4; Ne 1, 9; Ps 146, 2). Złagodzenie tego

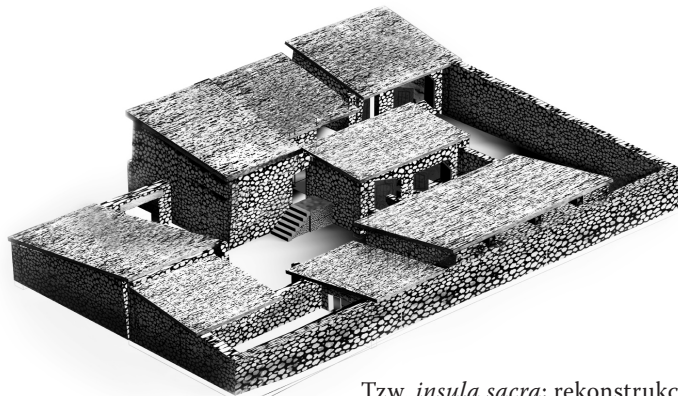
terminu w LXX oznacza, że dawne deportacje nie były odczuwane zbyt silnie. Z **d.** wiązano szanse nawracania pogan i dlatego wykorzystywano je jako punkty misyjne.

Diatessaron (grec.) – paralelne ułożenie tekstu czterech Ewangelii, dokonane przez Tacjana (pisarz kościelny z II w.), mające na celu ich zharmonizowanie. Tacjan posłużył się tekstem grec., co potwierdza znaleziony w Dura-Europos fragment **d.**

Dibon – miasto położone na wsch. od Morza Martwego, zdobyte przez Amorytów (Lb 21, 30); zostało później posiadłością plemion Rubena i Gala (Lb 32, 3; Joz 13, 9), a następnie należało do Moabitów (Iz 15, 2; Jr 38, 18. 22). Z **D.** pochodził król Moabitów Mesza (ok. 840 r. przed Chr.), którego stelę odnaleziono w czasie badań archeologicznych w 1868 r.

Didache (*Nauka Pana przekazana przez 12 Apostołów*) – pismo z 1. poł. II w. po Chr., zawierające najstarsze pozabiblijne świadectwo o Eucharystii i wyznaniu grzechów oraz różne wskazania etyczne. Podaje też zasady organizacyjne i reguły dyscyplinarne obowiązujące w Kościele.

Dom – na terenie Palestyny było to zazwyczaj czworokątne pomieszczenie z jednym oknem i drzwiami. Fundament i mury budowano z kamieni, sklepienie – z niepalonych cegieł zlepionych gliną. Dach był płaski, wyłożony gałęziami złączonymi gliną i zabezpieczony ogrodzeniem, gdyż

Tzw. *insula sacra*; rekonstrukcja domniemanego domu Apostoła Piotra z I w. po Chr.

stanowił on, ze względu na klimat, miejsce życia rodzinnego i towarzyskiego (Pwt 22, 8). Duże **d.** posiadały więcej pokoi usytuowanych wokół otwartego podwórka i rodzaj piętra (Sdz 3, 20; 2 Sm 19, 1; Jr 22, 14). Dopiero w okresie późnego hellenizmu zastosowano przy budowie **d.** filary, kolumny, posadzki mozaikowe i sztukaterie. W znaczeniu przenośnym **d.** oznaczał rodzinę, plemię, szcep (np. Rdz 7, 1). W NT w pierwotnym Kościele istniały domowe społeczności chrześcijan, do których należeli wszyscy mieszkańcy **d.**, łącznie z niewolnikami (Dz 11, 14; 16, 15; Kol 4, 15). W poszczególnych **d.** odbywały się spotkania chrześcijan i nabożeństwa (Dz 2, 46). Również Kościół nosi nazwę „**d.** Bożego” (1 Kor 3, 9. 16n.), chrześcijanie zaś – „domowników Bożych” (Ef 2, 19). Obraz **d.** Bożego jako Kościoła – wspólnoty wiernych, w szczególny sposób rozwijają Listy pasterskie.

Dor (mieszkanie) – miasto kananejskie na pd. od Karmelu nad Morzem Śródziemnym, wspomniane przez Joz 11, 1-9; 1 Krn 7, 29. Według 1 Krl 4, 11 zdobył je Dawid lub Salomon, a następnie Asyryjczycy i Seleucydzi. Do Judy należało aż do opanowania go przez Pompejusza.

Dotain (Dotan, wzgl. Dotaj) – starożytne miejsce kultu na pn. od Samarii, wspomniane w opowiadaniu o Józefie egipskim (Rdz 37, 17), o Eliaszu (2 Krl 6, 13) i o Judycie (Jdt 3, 9).

Dura-Europos – miasto na zach. wybrzeżu średniego Eufratu, założone i rozbudowane przez Seleukosa I Nikatora (305–281 przed Chr.), który nadał mu nazwę swego rodzinnego miasta – Europos. Około 100 r. po Chr. przeszło w ręce Rzymian (do 256 r. po Chr.). **D.-E.** odkryto przypadkowo w trakcie prowadzonych prac archeologicznych w 1920 r., znajdując obok pozostałości żydowskiej synagogi również ruiny kościoła chrześcijańskiego. Jedną z salek otaczających kościół stanowiła rodzaj kaplicy chrzcielnej ku czci męczenników z okresu wczesnego chrześcijaństwa.

Dziecko – ST uważał **dz.** za dar Boży i dopełnienie małżeństwa, za błogosławieństwo i nagrodę (Wj 1, 21; 23, 26). Dowodem na to było zwłaszcza liczne potomstwo, jak również urodzenie **dz.** przez starsze niewiasty (Rdz 15, 5; 20, 17). Jeśli chodzi o NT, Jezus stawiał prostotę, ufność, niewinność i pokorę **dz.** za wzór do naśladowania przez chrześcijan pragnących osiągnąć królestwo Boże (Mk 10, 13-16; Łk 18, 15-17).

Dziedzictwo – ST wychodzi z założenia, że wszystko jest własnością Boga i stanowi Jego **dz.** Szczególnym **dz.** Bożym jest naród izraelski (Ps 33, 12), ziemia Kanaan (Wj 15, 17), Prawo – Tora (Ps 119, 111). Na mocy przymierza z Bogiem Izrael ma udział w tym, co do Boga należy (Pwt 10, 9; Ezd 44, 28). NT uznaje Chrystusa za jedyne spadkobiercę Boga (np. Hbr 1, 2). Chrześcijanie są współdziedzicami Chrystusa (Rz 8, 17) i jako dzieci Boże mają udział w dobrach nadprzyrodzonych, w pierwszym rządzie w królestwie Bożym (Mt 21, 43; Ef 1, 13n.; 1 P 1, 3-5).

Dzień – w ST pierwotnie rozpoczynał się rano, a kończył wieczorem (por. Rdz 1, 5; Wj 13, 21; 1 Sm 30, 12 i in.). Z przyjęciem kalendarza lunarnego nastąpiła zmiana, tzn. doba rozpoczynała się wieczorem (por. Pwt 28, 66). Z tego powodu wiele żydowskich świąt zaczynało się właśnie wieczorem (np. Święto Przaśników – Wj 12, 18; Dzień Pojednania – Kpł 23, 32), a szczególne znaczenie miało to przy rozpoczynaniu szabatu (por. 1 Kor 11, 23; Mt 27, 62). ST mówił o porach **d.** (rano, południe, wieczór, zorza poranna, zachód słońca itp.), NT rozróżniał już godziny, dzieląc dobę na 12 godzin **d.** i 12 godzin nocy (J 11, 8). Długość **d.** zależała od pory roku (Mt 20, 3. 5n.; J 1, 39; 4, 6. 52 i in.). W praktyce dzielono **d.** na rano (godz. 6–9), tzw. trzecią godzinę (9–12), szóstą (12–15) i dziewiątą (15–18) – por. Mt 27, 45.

Eber (hebr. – po drugiej stronie) – w Rdz 10, 24n. występuje jako imię własne syna Szelacha, potomka Seta. W Lb 24, 24 stanowi określenie Transeufratei. Nazwa E. może mieć związek z Hebrajczykami (por. Rdz 10, 21).

Ebionici (hebr. – ubodzy) – ugrupowanie judeochrześcijańskie, które przyjęło w ograniczonym stopniu naukę apostołską, a następnie Kościoła. Nie uznawało np. dziewiczego poczęcia Maryi i teologii Pawła. Część poglądów e. można spotkać w apokryficznej ewangelii, powstałej w 1. poł. II w. po Chr. w jęz. grec., a opierającej się głównie na Mt.

Ebla – starożytne miasto między Chamat i Aleppo, dzis. Tell Mardikh. W 1975 r. odkryto w E. archiwum składające się z 15 tys. tabliczek z pismem klinowym w jęz. zach.-sem., zbliżonym do hebr. Pochodzą one z lat 2400–2250 przed Chr. Obok tekstów religijnych treść ich jest w dużej części poświęcona sprawom ekonomiczno-administracyjnym. Szczególnie ważne jest to, że w znaleziskach z E. wspomniane są miasta znane ze ST, np. Chasor (Joz 11, 1n.) i Megiddo (Joz 17, 12), jak również Szalem, miasto związane z Melchizedekiem (Rdz 14, 18). Na tabliczkach występują też imiona biblijne, np. Ebru, którego utożsamia się z Eberem (Rdz 10, 25).

Edomici – plemię sem., które na przeł. XIV i XIII w. przed Chr. przybyło z Pustyni Arabskiej do Palestyny. Zamieszkiwali Edom, tj. krainę położoną po obu stronach „wąwozu” Araby (zagłębienie między Morzem Martwym i zatoką Morza Czerwonego, zwaną Akaba). E. zaprowadzili o wiele wcześniej od Izraelitów system państwowy (Rdz 36, 31-39; 1 Krn 1, 43-54 podaje spis królów E.). Pomiędzy Izraelem a E. doszło wcześniej do starć, głównie o dostęp do morza. Za Dawida (2 Sm 8, 13n.) i Salomona (1 Krl 11, 14-22. 25b) E. utracili swoją niepodległość, a odzyskali ją dopiero po podziale Izraela na Państwo Północne i Państwo Południowe. Około 800 r. przed Chr. E. płacili podatki Asyryjczykom, a Nabuchodonozor wcielił ich do swojego państwa (Jr 27, 6; 49, 7-22; Ez 32, 29). Po zniszczeniu Jerozolimy E. posunęli się na pn i stali się groźni dla Państwa Północnego. Stąd liczne proroctwa skierowane przeciw E. (Ab 1, 21; Ez 25, 12-14; Iz 34, 5-17). Język E. był spokrewniony z hebr. E. wyznawali politeizm (2 Krn 25, 14) i posiadali prawdopodobnie bogatą literaturę babil. E. występują pod nazwą Idumejczyków.

Edykt (łac. *edictum*) – urzędowe ogłoszenie wydane na piśmie przez głowę państwa, posiadające moc zarządzenia. Biblia wspomina o e. Cyrusa, dotyczącym powrotu Judejczyków z niewoli babil. (Ezd 1, 1-4), oraz o e. cesarza Augusta w sprawie powszechnego spisu ludności (Łk 2, 1).

Efod – część ubioru kapłańskiego, dokładnie opisana w Wj 28, 6-14; 39, 2-7. E. noszony przez arcykapłana na sukni

wierzchniej był tkany z wełny przeplatanej złotymi nićmi i zdobiony drogimi kamieniami. Wydaje się, że miał formę fartucha (1 Sm 2, 18; 2 Sm 6, 14; 1 Krn 15, 27). Być może pierwotnie ozdobił jakieś bóstwo i stąd zwyczaj zakładania podobnego stroju przeniesiono na kapłanów.

Egipt (hebr. *Mizraim*) – kraj położony nad Nilem, którego historia sięga ok. XXX w. przed Chr., kiedy E. posiadał już pewną hegemonię nad wsch. wybrzeżem Morza Śródziemnego. Był to okres Starego Państwa (3000–2050 przed Chr.). W czasach Średniego Państwa (2050–1700 przed Chr.) miasta tej części wybrzeża prowadziły ożywiony handel między sobą. Około 1670 r. przed Chr. Hyksosi napadli na E. Inwazja ich ciągnęła się prawie 10 lat, pozostawiając trwałe ślady również w Palestynie. Niektórzy z mieszkańców Palestyny osiedlali się w tym czasie w E., który przeprowadził kilka zbrojnych ataków na Palestynę i Syrię. W XIV w. przed Chr., w okresie rozkwitu Tell el-Amarna, E. stracił hegemonię nad Palestyną. W XV i XIV w. przed Chr. wsch. część delty Nilu stała się schronieniem dla wielu plemion koczowniczych, z których część była przodkami Izraelitów. Świadczy o tym inskrypcja na tzw. kolumnie zwycięstwa z czasów faraona Merneftaha, jednego z następców Ramzesa II, za rządów którego Izraelici prawdopodobnie wyszli z E. Wpływ kultury E. na Izrael, zwłaszcza za króla Salomona, był jednak duży, głównie w dziedzinie prądów filozoficzno-religijnych, które znalazły odbicie w literaturze sapiencyjnej ST. W VIII i VII w. przed Chr. wpływ E. na Palestynę prawie

zupełnie ustał, gdyż E. przeszedł w ręce Aramejczyków i Asyryjczyków. Dopiero w 609 r. przed Chr., po zwycięstwie faraona Neko nad Jozjaszem, Palestyna znów dostała się pod władzę E., co nie trwało jednak długo, gdyż wkrótce została ona zajęta przez Nabuchodonozora, króla neobabil., który zmusił Egipcjan do powrotu w swoje dawne granice. W latach 323-198 przed Chr. E. rządili Ptolomeusze, obierając za stolicę kraju Aleksandrię. Stała się ona jednym z głównych ośrodków żydowskiej diaspory, posługującej się jęz. grec. Tu przetłumaczono większość ksiąg ST z jęz. hebr. na jęz. grec. (LXX). W świadomości Izraela E. uchodził zawsze za kraj wrogi, z którego, jak „z domu niewoli”, wyprowadził Izraelitów sam Jahwe (Wj 20, 1). Groźba poddania ponownie pod władzę E. (Pwt 28, 68) stanowiła dla Izraela największą przestrożę. Nawrót dominacji E. nad Izraelem oznaczał zniweczenie rozpoczętego wyjściem z E. zbawienia narodu wybranego. Dlatego prorocy, Izajasz i Jeremiasz, ostrzegali Izraelitów przed polityką sojuszu z E. (np. Iz 30, 2), który to kraj uchodził ponadto w oczach proroków za źródło złych obyczajów (np. Iz 3, 16nn). Stałe napominanie proroków dało wyniki w postaci zachowania czystości kultu Izraela i w niedopuszczeniu tam wpływów wielobóstwa i kultu zmarłych, co obowiązywało w E.

Ekbatana – stolica państwa Medów, później rezydencja letnia królów pers. (por. Ezd 6, 2), gdzie znaleziono za rządów króla Dariusza dokument z czasów Cyrusa, dotyczący odbudowy Świątyni Jerozolimskiej.

Ekron – miasto filistyńskie, położone na zach. od Jerozolimy, na równinie Szefeli, którego mieszkańcy po zdobyciu Arki Przymierza, w obawie przed zemstą Jahwe, odesłali ją do sąsiedniego miasta Bet-Szemesz, należącego do Izraela (1 Sm 5, 10–6, 15). W 1 Mch 10, 89 E. wymieniony jest pod nazwą Akkaron. Wraz z okolicą zostało przekazane przez Aleksandra Balasa królowi Jonatanowi, następcy Judy Machabeusza.

Elam – kraina położona na wsch. od Babilonii, ze stolicą w Suzie, zamieszkała przez Elamitów. Od XIII w. przed Chr. pomiędzy E. i Asyrią oraz Babilonią wynikały ciągłe konflikty, powodujące częste zmiany granic. Od VII w. przed Chr. E. stało się sprzymierzeńcem Babilonii przeciw Asyrii. Około 650 r. przed Chr. Asyria podbiła E., który kolejno przechodził w ręce Medów i Persów. Rdz 10, 22 i 1 Krn 1, 17 zaliczały Elamitów do Semitów, prorocy natomiast uważali ich za pogan (np. Iz 11, 11; Ez 21, 2). Według Ezd 4, 9 Elamici osiedlili się nawet w Samarii. Posługiwali się pismem klinowym. Według Dz 2, 9 Żydzi pochodzący z E. byli świadkami zesłania Ducha Świętego w dniu Pięćdziesiątnicy.

Elat (dzis. Ejlat) – miasto portowe w Zatoce Akabskiej na pn. wsch. Morza Czerwonego. Początkowo było w posiadaniu Edomitów, później okupował je Dawid, a Salomon zbudował tam twierdzę Esjon-Geber i stocznię (1 Krl 9, 26). Za króla Achaza Izraelici utracili miasto. E. miał zawsze wielkie znaczenie dla handlu morskiego pomiędzy pd. Arabią a wsch. Azją.

Elefantyna (dzis. Assuan) – wyspa i miasto na Nilu. Pod koniec XIX w. po Chr. odkryto w E. aram. papiirusy i ostraka (gliniane skorupy, na których wypisywano wyroki), świadczące o istnieniu w E. w V w. przed Chr. żydowskiej kolonii wojskowej, która wraz z innymi najemnikami strzegła pd. granic Egiptu. Prawdopodobnie kolonię tę zorganizował faraon Psammetych I (699–664 przed Chr.). Wielka liczba

dokumentów w jęz. aram. znaleziona w E. pozwala poznać życie społeczne i prywatne oraz religijne jej mieszkańców. Wprawdzie w E. nie przyjęto reformy kultu przeprowadzonej za Jozjasza (VII w. przed Chr.), ale istniał tam jednak, mimo pewnych naleciałości synkretycznych, kult Boga Jahwe. O związku E. z palestyńską ojczyzną świadczy „papierus paschalny”, zawierający prośbę o wskazówki, jak należy na obczyźnie obchodzić żydowską Paschę. Wyjątkowe, jak na owe czasy, były istniejące w E. znaczne uprawnienia kobiet. Dokumenty znalezione w E. posiadają nieprzeciętną wartość dla badań nad jęz. aram., pozwalają też na zapoznanie się z systemem rządów pers. władz centralnych i lokalnych.

Emaus – 1. E. (dzis. Amwas) – osada na równinie Szefeli, która ze względu na położenie na szlaku wiodącym do Jerozolimy była niejednokrotnie miejscem walk w okresie machabejskim (1 Mch 30, 40. 57). Według trad. Orygenes i niektórych rękopisów NT miasteczko było oddalone od Jerozolimy o 160 stadiów (ok. 40 km) w kierunku Jafy (Jaffy). Dzis. nazwa miasta oraz ruiny kościołów: bizantyjskiego i krzyżowców, upamiętniają opowiadanie NT o dwóch uczniach zdążających do E., którzy poznali Jezusa dopiero po łamaniu chleba (Łk 24, 13-35). Czy rzeczywiście E. z okresu machabejskiego jest miejscowością wymienianą w NT – nie zostało ostatecznie rozstrzygnięte. Różnice występują bowiem w podawaniu ich odległości od Jerozolimy; 2. E. (dzis. Al-Qubeibech) oddalone o 60 stadiów (ok. 15 km) na zach. od Jerozolimy; od XIII w. uważa się je za E. z Ewangelii Łukasza. Franciszkanie zbudowali na

ruinach sanktuariów nowy kościół w 1901 r. Wykopaliska z okresu II wojny światowej wskazują na starożytne pochodzenie tej miejscowości.

Esseńczycy – żydowska wspólnota religijna znana tylko ze źródeł pozabiblijnych. Przypuszcza się, że nazwę e. można tłumaczyć jako „uzdrowiciele”, „wypełniający Prawo”. Niektórzy badacze uważają, że członkowie wspólnoty wywodzili się z kręgu pobożnych uczonych (*hasidim*) lub od tych, którzy jako pierwsi przyłączyli się do powstania Machabauszy przeciwko dynastii Seleucydów. Inna grupa badaczy wywodzi e. od Izraelitów, którzy postanowili wrócić z Babilonu na wieść o zwycięstwie Machabeuszy, a po powrocie spostrzegli, że Żydzi judejscy nie trzymają się tradycji Starego Zakonu. E. przestrzegali Prawa, żyli w ubóstwie, a często i w czystości, w większych grupach, na sposób podobny do mnichów. Pragnęli prawdopodobnie tym trybem życia zamanifestować swój sprzeciw wobec wypaczania judaizmu przez faryzeuszy i uczonych w Piśmie, szczególnie zaś wobec nadużyć kół kapłańskich w Jerozolimie.

Etiopia (hebr. *kusz* – stąd BH stosuje nazwę „Kusz”) – ST określa w ten sposób Nubię, dzis. Sudan (Rdz 2, 13; Est 11), pozostający niemal zawsze pod wpływami Egiptu. Jedynie od ok. 1000 r. przed Chr. do 670 r. po Chr., tj. do chwili zdobycia Egiptu przez Asyrię, Egiptem rządziła dynastia etiopska. W ST zwłaszcza prorocy wspominają o Kuszytach (np. Am 9, 7; Iz 18, 1n.). Mówiąc o E., NT ma na uwadze króle-

stwo w pd.wsch. części Nubii (VI–IV w. przed Chr.), którym rządziły królowe noszące tytuł Kandake. M.in. Dz 8, 27nn wspominają o nawróceniu urzędnika zarządzającego całym skarbem „królowej etiopskiej Kandaki”.

Etnarcha (grec. *ethnarches* – przywódca ludu, książę) – tytuł e. nadawali Rzymianie, nosił go np. Szymon Machabejczyk (1 Mch 15, 1) i Archelaos, syn Heroda Wielkiego (Mt 2, 22).

Eufkrat – najdłuższa rzeka w zach. Azji Mniejszej, w Mezopotamii (ok. 2700 km). Rdz 2, 14 wspomina o niej w związku z czterema rzekami raju, nazywając ją Perat.

Eunuch (grec. *eunochos* – rzezaniec, kastrat; por. Mdr 3, 14; Mt 19, 12) – osoba często piastująca wysokie stanowiska, np. doradcy króla, urzędnika w armii, urzędnika dworu królewskiego (np. Est 1, 10; 4, 4). E. powierzano również wychowywanie dzieci. Jezus wspomina o e. w związku z nauką o małżeństwie, odróżniając naturalną niemoc płciową lub tę spowodowaną przez ludzi od dobrowolnego celibatu „dla królestwa niebieskiego” (tylko Mt 19, 12).

Faraon (hebr. *paro*; grec. *pharao*) – nazwa władców egipskich, otaczanych czcią boską. ST imiennie wymienia niewielu f. Są to: Szeszonka (950–929 przed Chr.) w 1 Krl 14, 25; Tirhaka (689–663 przed Chr.) w 2 Krl 19, 9; Neko II (609–594 przed Chr.) w 2 Krl 23, 29; Chofre (588–569 przed Chr.) w Jr 44, 30; pozostałych nazywa jedynie f. (np. Rdz 12, 15–20; 40–47; Wj 1, 11. 18–22). W NT f. występuje rzadko (np. w Dz 7, 10. 13. 21; Hbr 11, 24 – w związku z Mojżeszem i Józefem). Paweł ukazuje f. jako narzędzie kary w planach Bożych (Rz 9, 17).

Faryzeusze – ugrupowanie Żydów separujących się od grzeszników i Izraelitów niewykazujących zbytnej gorliwości kultowej; z tego powodu nazywano ich oddzielnymi. Po raz pierwszy mówi się o nich za panowania Jana Hirkana ok. 140 r. przed Chr., w czasach odrodzenia religijnego Izraela. F. pedantycznie przestrzegali przepisów Prawa ST (Łk 18, 12), trad. ustnej, zwanej trad. przodków (Mt 5, 21; 15, 6). F. zachowali 613 nakazów i zakazów, które ich zdaniem gwarantowały życie w pobożności. Ideałem ich było osiągnięcie świętości drogą wychowywania w duchu Prawa. Uważali się za lepszych od zwykłych, prostych ludzi, niewykształconych i nieznających Prawa (J 7, 49). F. cechowało ściśle przestrzeganie szabatu, przepisów dot.

czystości rytualnej, postów oraz dziesięciny (Mk 7, 1-15). Wobec silnego akcentowania znaczenia trad. ustnej f. mieli możliwość dostosowywania swojego rozumienia przepisów do korzystnych dla siebie okoliczności życiowych. Stanowili ugrupowanie typowo religijne, mające duży wpływ na społeczeństwo przez znajomość Prawa i zewnętrzna pobożność; wierzyli w istnienie aniołów, w zmartwychwstanie ciał (Dz 23, 8), swoistą wolność człowieka, którego życiem kieruje opatrność Boża, oraz w przyjście Mesjasza i zjednoczenie Izraela na końcu czasów. F. prowadzili również działalność polityczną, sprzeciwiając się łączeniu godności króla i najwyższego kapłana w jednym ręku, jak to miało miejsce za Jana Hirkana i pozostałych Hasmonejczyków. Stali w opozycji wobec Aleksandra Janneusza (103–76 przed Chr.), który skazał 800 f. na śmierć. W czasach rządów Salome Aleksandry (76–67 przed Chr.) uzyskali przewodnictwo religijne wśród ludu. Stali w opozycji wobec ugrupowania (→) saduceuszy. Jezus sprzeciwiał się ostro formalizmowi religijnemu f. (Mk 2, 18-27; 7, 6-8), co było jednym z powodów skazania Go na śmierć (Mk 3, 6; 14, 55); tylko niektórzy f. byli przyjaźnie nastawieni do Jezusa (Nikodem – J 3, 1; Józef z Arymatei – Mk 15, 43). F. był również Paweł Apostoł do chwili nawrócenia się pod Damazkiem (Dz 9, 1-19).

Fenicja (grec. *foiniks* – czerwony kolor skóry) – nazwa ta pojawiła się już w LXX, oznaczając nadmorskie ziemie wzdłuż Morza Śródziemnego, od Karmelu po Zatokę Aleksandretty. Tereny te wchodziły w skład Syrii. Miesz-

kańcy F. nazywali siebie Kananejczykami (Mk 7, 26; Mt 15, 22), wzgl. Sydończykami (od miasta Sydon). Osiedlili się na wspomnianych terenach z początkiem XXX w. przed Chr., przybываяc prawdopodobnie z Zatoki Perskiej. Nie wiadomo, czy byli Semitami. Na ilustr. egipskich twarze ich mają kolor czerwony, podobnie jak skóra Egipcjan, Libijczyków i Etiopczyków, podczas gdy twarze semickie malowane były kolorem żółtym. W czasach biblijnych Fenicjanie byli już całkiem zsemityzowani (Rdz 10, 15). Główne miasta F. to Tyr i Sydon. Tradycja przypisuje F. wynalezienie alfabetu. Jęz. fenicki był spokrewniony z jęz. kananejskim i hebrajskim. Dzięki Plautowi znamy wokalizację przynajmniej niektórych tekstów fenickich. W F. byli czczeni następujący bogowie: El, Baal, Melkart, Eshmun, Adonis i inni.

Figowe drzewo – drzewo posiadające w ST znaczenie symboliczne: ze względu na smaczne owoce i cień, jaki daje, obrazuje bogactwo i zalety Ziemi Obiecanej (Lb 13, 23; 1 Krl 5, 5; por. Za 3, 10). Zniszczenie f. d. jest zapowiedzią sądu nad Izraelem (Jr 5, 17; Oz 2, 14). W NT Jezus nawiązał do symboliki tego drzewa (Mk 11, 12nn i par.; 20–25).

Filippi – miasto we wsch. Macedonii, które w 31 r. przed Chr. otrzymało specjalne prawa rzym., tzw. *ius italicum*. Mieszkańcy F. to Macedończycy, Żydzi i przybysze z Italii; wszyscy mieszkańcy F. czuli się jednak Rzymianami. W F. Paweł Apostoł założył gminę chrześcijańską, pierwszą na

ziemi europejskiej (Dz 16, 12-40), i był z nią uczuciowo mocno związany (Flp 1, 7n.; 4, 10-18), czego dowodem jest serdeczny list skierowany do tamtejszego Kościoła.

Filistyni – lud pochodzenia indoeurop., który wg Pwt 2, 23; Am 9, 7 i Jr 47, 4 przybył z Kaftor (Kreta?). Według Rdz 26, 1. 15 F. zamieszkivali pd. Palestynę już w czasach Izaaka, ale prawdopodobnie jest to anachronizm. Dziś uważa się, że F. przybyli do Palestyny w XII w. przed Chr., być może z Krety, i po nieudanej próbie zdobycia Egiptu za panowania Ramzesa III osiedlili się na wybrzeżu Morza Śródziemnego, na obszarze od Jafy do Gazy. Od F. wzięła swoją nazwę Palestyna. Wielu z F. zaciągało się do wojsk obcych narodów. Dążąc do opanowania coraz dalszych terenów, popadali oni w stałe konflikty z Izraelitami, uzyskując nad nimi często przewagę dzięki broni żelaznej, na którą posiadali swego rodzaju monopol handlowy (1 Sm 13, 19-22). Dopiero Dawid zdołał wyprzeć F. na równinę nadmorską. Roboam, broniąc się przed nowymi najazdami F., utworzył linię fortec na zach. granicy Judy. Do konfliktów zbrojnych dochodziło jeszcze za Ezechiasza (2 Krl 18, 8); Asyryjczycy stopniowo złamali potęgę F. i podporządkowali ich sobie. Później dostali się F. pod wpływ Egiptu. W epoce pers. ich kraj stał się częścią piątej satrapii. Po śmierci Aleksandra Wielkiego tereny F. stały się powodem sporów pomiędzy Seleucydami a Ptolomeuszami. F. szybko ulegli hellenizacji. Po upadku państwa Seleucydów wcielono ich do Imperium Rzymskiego. Nic nie wiemy na temat pisma i literatury F.

Jeńcy filistyńscy. Relif z grobowca faraona Ramzesa II w Medinet Habu

Mówili z pewnością jęz. indoeurop. Ne 13, 24 nadmienia o specjalnym jęz. w Aszdod (aszdodyckim). F. szybko zasymilowali się z ludnością semicką Kanaanu. Czčili bogów: Dagona, Belzebuba, Marne i Derketo. Wiadomości na temat ich cywilizacji są bardzo skąpe.

Frygia – kraj w Azji Mniejszej, który w VI w. przed Chr. zdobyli Persowie, a w II w. przed Chr. Rzymianie. We F. istniały bardzo wczesne gminy chrześcijańskie, np. w Laodycei czy Hierapolis (Kol 4, 13). Działał tu również Paweł (Dz 15, 6; 18, 23).

Gabbata (aram. – pagórek) – wzniesienie w Jerozolimie, wyłożone kamiennymi płytami (stąd grec. *lithostrotos* – J 19, 13), gdzie znajdował się dawny pałac Heroda Antonia, służący Piłatowi za rezydencję i jako „pretorium” (Mk 15, 16). Tu zapadł wyrok na Jezusa. Flawiusz miejsce to nazywa „głównym miastem” Jerozolimy.

Gadara – hellenistyczne miasto we wsch. Jordanii, na pd. wsch. od jeziora Genezaret. Należało do zrzeszenia (→) Dekapolu. W okolicach tego miasta Jezus uzdrowił człowieka opętanego (Mt 8, 28; Mk 5, 1; Łk 8, 26). Niektóre manuskrypty podają inną nazwę miasta: Gergeza lub Geraza. Obecnie identyfikuje się **G.** z miejscowością Kursi, odkrytą przypadkowo w 1970 r. na wsch. brzegu jeziora Genezaret. Wykopaliska prowadzone w latach 1971–1973 odsłoniły ruiny klasztoru z 3-nawową bazyliką chrześcijańską z przeł. V i VI w. Bazylika podzielona była zdobionymi kolumnami, posadzka zaś wyłożona wspaniałą mozaiką. W świątyni odkryto grec. napisy.

Galatowie – plemię celtyckie wywodzące się z Azji, które ok. 530 r. przed Chr. zdobyło środkową Europę, osiedlając się w Galacji. Po śmierci Aleksandra Wielkiego (323 r.

przed Chr.) wyemigrowali do Azji Mniejszej. **G.** wspomagali Rzymian w walce z Mitrydatesem VI (120–63 przed Chr.), za co otrzymali nowe terytoria. Państwo **G.** sięgało do Pizydii, Likaonii, Frygii, Izaurii i Cylicji. W 25 r. przed Chr. Galacja została prowincją rzym., posiadając bardzo zróżnicowaną pod wzg. etn. ludność, w której obok pogan nie zabrakło także Żydów (por. Ga 2, 15; 3, 13; 1 P 1, 1). Miasta: Antiochię, Ikonium, Listrę i Derbe odwiedził Paweł w czasie swej pierwszej podróży (Dz 13–14).

Galilea – najbardziej na pn. wysunięta górzysta część zach. Jordanii. Już Joz 20, 7; 21, 32 określa tą nazwą terytorium, z którego Salomon zmuszony był odstąpić 10 miast królowi Tyru, Hiramowi (1 Krl 9, 11–13). Później, za króla Pekacha, **G.** zdobył Tiglat-Pileser III (2 Krl 15, 29), co spowodowało znaczne wymieszanie się jej ludności. Iz 8, 23 i Mt 4, 15 mówią o „**G.** pogan”. Po zdobyciu Palestyny przez Pompejusza **G.** stała się dystryktem w państwie Hirkana II, później Heroda Wielkiego, następnie razem z Pereą stanowiła tetrarchię Heroda Antypasa (4 przed Chr.–37 po Chr.), wreszcie wcielono ją do rzym. prowincji Judei. W **G.** leżało Nazaret, rodzinne miasto Jezusa, gdzie posługiwano się własnym dialektem (Mt 26, 73). Koła żydowskie wierne Prawu pogardliwie patrzyły na Galilejczyków (por. J 6, 41). Według Mk **G.** stała się kolebką Ewangelii Jezusa. Tu posiadali swoje centrum zeloci, a po zniszczeniu Jerozolimy – rabini i ich szkoły (→ Tyberia-da). Chrześcijaństwo rozwinęło się w **G.** w I w. po Chr.

Garizim – góra na pd. zach. od Sychem. ST uważał ją za górę błogosławieństw (Pwt 11, 29; 27, 12; por. Joz 8, 33) Tu Samarytanie zbudowali swą świątynię, zniszczoną następnie przez Jana Hirkana I (107 przed Chr.), który uznawał Świątynię Jerozolimską za właściwy ośrodek kultu. Chrześcijaństwo nie przywiązywało wagi do tego zagadnienia. Do dziś Samarytanie obchodzą na **G.** coroczną Paschę wg ceremoniału Księgi Wyjścia.

Gat – stare miasto kananejskie, wymieniane w listach z Amarna. Według Joz 11, 22 zamieszkiwali je Anakici, a wg Joz 13, 3 stanowiło centrum zrzeszenia pięciu miast filistyńskich. Pochodził stąd Filistyn Goliat (1 Sm 17, 4). Prawdopodobnie Dawid wcielił **G.** do swego państwa (1 Krn 18, 1); ostatecznie zostało zdobyte przez Sargona II.

Gaza – stare miasto kananejskie na wsch. wybrzeżu Morza Śródziemnego, wymieniane w listach z Amarna. W XIII w. przed Chr. zdobyli je Filistyni. Walki o **G.** toczyli kolejno Salomon i Ezechiasz (1 Krl 5, 4; 2 Krl 18, 8), Tiglat-Pileser III (745–727 przed Chr.), faraon Neko (609–594 przed Chr.), pers. król Kambizes (539 przed Chr.) oraz Aleksander Wielki (332 r. przed Chr.; por. Za 9, 5). Pompejusz nadał **G.** przywilej wolnego miasta.

Gehenna (aram. *Gehinnam*, grec. *Geenna*) – w ST pierwotna nazwa doliny Hinnom na pd. zach. od Jerozolimy, gdzie czczono Molocha, składając mu ofiary, nawet

z dzieci (2 Krl 16, 3; 21, 6). Według przepowiedni Jeremiasza Bóg ukarze zuchwalców, a dolina ta zyska miano Doliny Mordu (Jr 7, 31-34). Z wolna **G.** stała się pojęciem ogólnym, wyrażającym miejsce kary i mękę. **G.** posiada wiele cech wspólnych z szeolem (podziemie, otchłań). Takie znaczenie słowa **G.** przejął NT (np. Mk 9, 43. 45. 47; Mt 23, 33).

Genezaret – jezioro w Galilei, w dolinie Jordanu, określane również jako Jezioro Galilejskie (Mk 1, 16) lub Tyberiadzkie (J 6, 1), mające ok. 150 km² powierzchni. Gorący klimat, duże zmiany temperatury i silne wiatry od strony gór powodują na jeziorze częste sztormy (por. Mk 4, 37). **G.** jest obfite w ryby. Okolice jeziora stanowiły teren działalności Jezusa (Betsaida, Magdała, Kafarnaum, Geraza i inne).

Geniza – specjalne pomieszczenie w synagodze, służące do przechowywania zniszczonych zwojów Pisma św. i naczyń kultowych już nieużywanych w liturgii. Na szczególną uwagę zasługuje **g.** synagogi w Kairze, odkryta dopiero w 1896 r. po Chr., w której znaleziono wiele rękopisów Pisma św., m.in. fragmenty hebr. tekstu Syracha.

Gerara – miasto w pd. Palestynie, siedziba króla Abimeleka z czasów Abrahama i Izaaka (Rdz 20, 1). Dopiero za króla Ezechiasza dołączono je do Judy (1 Krn 4, 39 – **G.** nazwana jest Gedor).

Geszur – małe królestwo aram. na wsch. od jeziora Genezaret. Pochodziła stąd matka Absaloma, trzeciego syna Dawida (2 Sm 3, 3). Po zabiciu swego brata Amnona Absalom udał się do **G.** (2 Sm 13, 37).

Getsemani – ogród u podnóża Góry Oliwnej w Jerozolimie (Łk 22, 39; J 18, 1), gdzie pojmano Jezusa zdradzonego przez Judasza (Mk 14, 32 i par.). Miejsce zdrady upamiętnia grotta, zwana **G.**, do której często udawał się Jezus z Apostołami (J 18, 2). Grotta zdrady była czczona jako sanktuarium już w IV w., na co wskazały najnowsze wykopaliska z 1956 r.

Gezer – stare miasto kananejskie w dolinie Szefeli (w pobliżu Jafy), na szlaku handlowym prowadzącym z Egiptu na pn., słynące z żyznej gleby. Zdobył je faraon Tutmosis III. Początkowo, w czasach rozkwitu Amarna, było samodzielne, następnie należało do Egiptu, który przekazał je w darze Salomonowi (1 Krl 9, 15-17). Po podziale królestwa Salomona znalazło się w obrębie Państwa Północnego (Joz 15, 1). W 734 r. przed Chr. zdobyli je Asyryjczycy. O **G.** walczyli Machabeusze (1 Mch 9, 53; 13-16).

Gibe (dzis. Tell el-Full) – miejscowość położona 7 km na pn.-zach. od Jerozolimy, w Górach Judzkich (839 m n.p.m.). Wykopaliska z 1933 r. wykazały, że wznosiło się tu miasto pokolenia Beniamina (Joz 18, 28). To tutaj mieszkańcy **G.** dokonali zbrodni na żonie lewity z Efraim (Sdz 19-20), tu też mieściła się pierwsza rezydencja Saula (1 Sm 20, 26;

13, 1-16), który z **G.** pochodził. **G.** wslawiła się jako miasto-twierdza, broniąca wstępu do Jerozolimy tak w okresie królewskim, jak i hellenistyczno-rzymskim. Potwierdzają to wykopaliska archeologiczne ukazujące mury obronne miasta z VII w. przed Chr. oraz z czasów machabejskich (II w. przed Chr.).

Gibeon (dzis. el-Dżib) – stare miasto kananejskie, zamieszkałe przez Chiwwitów (Joz 11, 19). Do czasów Salomona stanowiło miejsce kultu (1 Krl 3, 4-15).

Gichon – jedna z czterech rzek rajy, przepływająca przez całą Etiopię (por. Rdz 2, 13). W starożytności utożsamiano ją z Nilem.

Gilboa – wzgórze w pn.-wsch. paśmie górskim Efraima. Zginęli tu w walce z Filistynami Saul i jego synowie (1 Sm 31, 25; 2 Sm 1, 21), natomiast zwycięstwo odniósł Gedeon (Sdz 7, 1-22).

Glosolalia – charyzmat przemawiania w niezrozumiałym języku lub w niezrozumiały sposób o sprawach Bożych. Święty Paweł Apostoł pozwala na dopuszczanie takich charyzmatyków do głosu jedynie pod warunkiem, że wyjaśnią sens swojej wypowiedzi (1 Kor 12, 30; por. 1 Kor 14, 5. 18. 23. 39).

Golgota (aram. *gulgulta* – czaszka) – miejsce ukrzyżowania Jezusa, leżące poza murami Jerozolimy (por. J 19, 17).

Nazwa pochodzi od kształtu wzniesienia, uformowanego na podobieństwo ludzkiej czaszki.

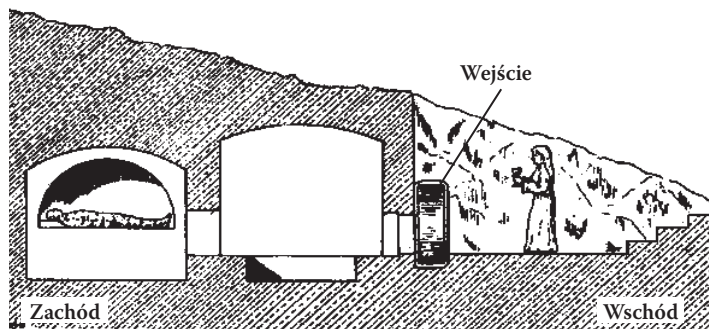
Góra Oliwna – wzniesienie w części pasma górskiego (ok. 800 m n.p.m.) okalającego Jerozolimę od strony pn. i ciągnącego się na wsch. Przecina je dolina Cedronu. **G. O.** stanowi naturalną ochronę stolicy przed ostrymi wiatrami pn. i wsch. (por. Ps 125, 2) oraz gwałtownymi deszczami, spadającymi na pustynię na zach. od Jordanu. ST wspomina o **G. O.** w związku z ucieczką Dawida z Jerozolimy (2 Sm 15, 30–16, 14); Salomon wznosił tu małe ołtarze pogańskie dla swych żon (1 Krl 11, 7); Ezechiel zobaczył chwałę Jahwe (Ez 11, 23), a Zachariasz ujrział stopy Boga, „sięgające góry” (Za 14, 14). NT wiąże **G. O.** przede wszystkim z Jezusem: tutaj On nocował (Łk 21, 37; J 8, 1) i stąd udał się do Jerozolimy w niedzielę, zwaną później tradycyjnie „palmową” (Mk 11, 1), tu wygłosił swą mowę eschatologiczną (Mk 13 i par.). W Ogrodzie Oliwnym, położonym na zboczu góry, modlił się Jezus po ustanowieniu Eucharystii, przed swoim pojmaniem (Mk 14, 25-42; por. J 18, 1n.). Dz 1, 11n. uważają **G. O.** za miejsce wniebowstąpienia Jezusa. Na szczycie **G. O.**, w miejscu poprzednio istniejącej bazyliki Eleona (tzw. oliwnej) z IV w., zbudowano kościół pw. Ojczy Nasz (Pater Noster), a na zboczu kaplicę zwaną *Dominus Flevit* („Pan zapłakał” – por. Łk 19, 34-44), zaś u stóp góry bazylikę Agonii zwana też kościołem Wszystkich Narodów, w którym znajduje się skała upamiętniająca krwawy pot Jezusa.

Grecy – NT określa w ten sposób mieszkańców Grecji niebędących chrześcijanami (por. 1 Kor 1, 22). Gmina chrześcijańska nie czyniła różnicy pomiędzy nawróconymi **G.** i Żydami. Wszyscy byli równi w Chrystusie (Ga 3, 28).

Grób – najczęściej był to naturalny, czasem poszerzony dół (Rdz 23, 19), wzgl. dół specjalnie wykopany (por. 2 Krl 21, 18) albo wnęka wykuta w skale (Iz 22, 16; Mt 27, 60). Jr 26, 23 wspomina również o „g. dla prostego ludu”, prawdopodobnie g. masowych. Istniały też g., w których zwłoki wsuwano do jednej z poziomych wnęk wykutych w skale. Wnek tych było w grobowcu na ogół od 9 do 18. W późniejszych czasach grzebano zmarłych poza murami miasta. Do g. wkładano różne przedmioty, co wiązało się z wiarą w życie pozagrobowe. Izraelici nie palili zwłok (Am 2, 1). Za czasów Jezusa zmarłych chowano w g. wykutych w skale. Grobowiec taki miał dwie lub więcej komór. Pierwsza z nich stanowiła przedsionek, druga – właściwy g. W tej drugiej komorze wykuwano w bocznej ścianie jedną lub więcej ław z łukowatym sklepieniem. W Palestynie i Syrii nie używano trumien w naszym rozumieniu, i to nie z powodu braku drewna, gliny czy kamienia, lecz z racji wierzeń, że w ten sposób „zamyka się” zmarłego i przeszkadza mu w dojściu do „zgromadzenia się u ojców”. Znalezione podczas prac wykopaliskowych trumny należą do wyjątku i świadczą o obcych wpływach, np. sarkofag Jakuba, którego pochowano na sposób egipski, czy żelazne łóżko Oga, króla Bazanu (Pwt 3, 11). Inne

opisy pogrzebów, np. Elizeusza w 2 Krl 13, 21, młodzieńca z Nain u Łk 7, 14 czy Łazarza w J 11, 43n., nic nie mówią o trumnach.

Grób Jezusa – miejsce znajdujące się w grocie Józefa z Arymatei w pobliżu ukrzyżowania Jezusa poza murami Jerozolimy (J 19, 17. 20. 41). Był to grobowiec wykuty w skale (Mt 27, 60), zabezpieczony z zewnątrz dużym kamieniem (Mk 15, 46; Łk 24, 12; J 20, 5. 11). Ciało Jezusa zostało złożone w kamiennej grocie (J 20, 5-7. 12). W 41 r. po Chr. Herod Agryppa I powiększył od pn. obszar Jerozolimy, obejmując nowym murem miejskim również Golgotę i ogród Józefa z g. J. Przy dalszej przebudowie Jerozolimy przez Hadriana g. J. został zasypany i znalazł się pod forum nowego miasta. Dopiero za czasów Konstantyna (325) odkryto g. J. i wybudowano nad nim bazylikę, zwaną *Anastasis* – Zmartwychwstanie.

Habakuk – jeden z dwunastu proroków mniejszych.

Habiru – nazwa niższej warstwy ludności w Azji Mniejszej i w Europie od XX w. przed Chr., wymieniana w tekstach z Mari, Amarna i Nuzi. Nie jest wykluczone, że Hebrajczycy stanowili grupę **h**.

Hammurabi – król babil. z dynastii Amorytów (1728–1685 przed Chr.). Doprowadził do potęgi państwo, obejmujące poza Babilonią również Mezopotamię. Podniósł je gospodarczo, rozwijając rolnictwo i hodowlę oraz handel, nawodnił kraj. Dbał o kulturę i dobro swoich poddanych. Szczytowym jego dziełem było opracowanie i wydanie kodeksu prawnego (tzw. *Kodeks Hammurabiego*), mającego na celu konsolidację państwa. Kopię kodeksu znaleziono w Suzie na przeł. 1901 i 1902 r. Zawierał on 282 paragrafy i obejmował niemal całe ówczesne publiczne i cywilne prawodawstwo. W kwestiach zwyczajów Prawo Mojżesza wykazuje pewne zbieżności z kodeksem H. (Rdz 16, 2; 30, 3 – przepis traktujący o możliwości współżycia z niewolnicą pani domu dla podtrzymania rodu znajduje się w § 144–147 kodeksu H.). Nie można jednak mówić o bezpośredniej zależności Prawa Mojżeszowego od kodeksu H. Niektórzy uczeni identyfikują

H. z Amrafelem (Rdz 14, 1. 9), królem mezopotamskim, z którym walczył Abraham.

Handel – w czasach ST we wsch. części basenu Morza Śródziemnego spoczywał głównie w rękach Fenicjan. Izrael początkowo nie posiadał dostępu do morza, gdyż Zatoką Arabską z portami Ezjon-Geger i Elat była we władaniu Edomitów. Dlatego **h.** w Izraelu był dość słabo rozwinięty, korzystał bowiem tylko ze szlaków lądowych. Jego rozkwit na skalę międzynarodową nastąpił dopiero za króla Salomona (1 Krl 5, 9; 10, 14. 25-28), po uzyskaniu dostępu do Morza Czerwonego i Śródziemnego. Fenicjanie dostarczały Izraelitom zboża, oliwy, wina, miodu, drzewa i wosku; Arabia – złota, srebra, szlachetnych kamieni, kości słoniowej, kadzidła oraz egzotycznych zwierząt; Egipt – materiałów tekstylnych, różnych narzędzi domowego użytku i ozdób. Centrum handlowym w miastach izraelskich były bramy miejskie (2 Krl 7, 1). Dopiero w czasie niewoli i w diasporze Żydzi na większą skalę stali się kupcami. NT nie zajmuje się problemem **h.**, z wyjątkiem Jk 4, 13n. i Ap 18, 11-23. Jezus posłużył się przykładem drogiej perły w przypowieści o królestwie Bożym (Mt 13, 45n.).

Hasmonejczycy (nazwa od rzekomego przodka Hasmona; por. J. Flawiusz, *Starożytności żydowskie* 12,6,1) – nazwa stosowana jedynie przez rzym. autora dla linii machabejskiej wywodzącej się od Szymona Machabeusza (143–135 przed Chr.). Panowanie **H.** przypada na tzw. okres międzytestamentalny, tzn. czasy, w których kończą się dzieje Sta-

rego Przymierza i następuje przejście do działalności Jezusa i związanego z Nim Nowego Przymierza. Pierwszym **H.** jest **Jan Hirkan I**, syn Szymona Machabeusza, posiadający tytuł etnarchy i piastujący funkcję najwyższego kapłana (134–104 przed Chr.). Podbił on Idumęę, narzucając jej mieszkańcom judaizm, zburzył sanktuarium w Samarii na górze Garizim. Za jego czasów powstały dwie frakcje: faryzeuszy i saduceuszy. Po Hirkanie I królem został jego syn, **Arystobul I** (104–103 przed Chr.), pełniący również funkcję najwyższego kapłana. Starał się on o wprowadzenie żydowskich zwyczajów w zhellenizowanej, pogańskiej Galilei. Jego żona, Salome Aleksandra, po śmierci męża poślubiła jednego z jego krewnych, **Aleksandra Janneusza**, który panował w latach 103–76 przed Chr., pełniąc również funkcję najwyższego kapłana. Po jego śmierci nastąpiły walki o tron i urząd najwyższego kapłana między synami, Arystobulem II i Hirkanem II oraz bratankiem Hirkana, **Antygonem** (40–37 przed Chr.), ostatnim z rodu **H.** W walki te włączyli się Rzymianie, zajmując Palestynę w 63 r. przed Chr. W tym czasie doszedł do władzy zarządca Idumei, Antypater, którego synem był Herod Wielki.

Hebrajczycy – geneza nazwy tej nacji nie jest wyjaśniona. Żydzi łączyli ją z rdzeniem słowa *abar*, tzn. ten z drugiej strony. Była to aluzja do mezopotamskiej ojczyzny Abrahama. Dzisiaj niektórzy egzegeci usiłują wywieść ją od rzeczownika *afar*, tzn. pył, piasek. Jest to aluzja do przybycia plemion ze stepu. Rdz 11, 14-26 wyprowadza **H.** od Ebera, potomka Sema. **H.** łączono również z Habiru, co nie jest

bezpodstawne, podobnie bowiem jak Habiru byli cudzoziemcami. Gdziekolwiek się zatrzymali, służyli obcym panom (np. 1 Sm 14, 21; 29, 2), zwłaszcza w Egipcie. „Habiru” początkowo mogło stanowić określenie narodu, później stało się mianem ludzi o podobnym do H. trybie życia, dlatego nie jest wykluczone, że terminem tym nazywano również H. ST rzadko posługuje się nazwą H. Stosowali ją Egipcjanie i Filistyni wobec Izraelitów (Rdz 39, 17; Wj 1, 16 i in.; 1 Sm 4, 9 i in.), a autorzy biblijni wobec obcych (Rdz 40, 15; Jon 1, 9 i in.). Rdz 14, 13 nazywa H. Abrahama. LXX i literatura rabinistyczna stosują to określenie jako nazwę honorową (Jdt, 2 Mch). NT określa w ten sposób Żyda związanego z tradycją palestyńską (Dz 6, 1; 2 Kor 11, 22; Flp 3, 5) w odróżnieniu od hellenisty.

Hebrajski język – jęz. należący do grupy jęz. zach. sem. Wywodzi się z jęz. kananejskiego. Izraelici pierwotnie posługiwali się jęz. aram., po osiedleniu się w Kanaanie przyswoili sobie jęz. tubylców i z wolna go rozwinęli. Po niewoli babil. jęz. aram. stał się ponownie jęz. potocznym, a j. h. przetrwał jedynie jako jęz. literacki. Większość ksiąg ST została spisana w j. h., stosowany

ו	ה	ד	ב	א	
Waw	He	Dalet	Gimel	Bet	Alef
ך	כ	י	ט	ח	ז
Kaf	Kaf	Jod	Tet	Chet	Zajin
ס	ן	נ	מ	ל	
Samech	Nun	Nun	Mem	Mem	Lamed
ק	ץ	צ	פ	פ	ע
Kof	Cade	Cade	Pe	Pe	Ajin
			ת	ש	ר
			Taw	Szin	Resz

był on także na pieczęciach z czasów królewskich i machabejskich oraz w manuskryptach qumrańskich. Pismo j. h. składało się z 22 spółgłosek alfabetu fenickiego, udokumentowanego już od V w. przed Chr. Dopiero masoreci stworzyli system samogłosek polegający na odpowiednim znakowaniu spółgłosek.

Heksateuch (grec. – sześć ksiąg) – termin stosowany w egzegezie przez autorów, którzy do Pięcioksięgu (Pentateuchu) Mojżesza dołączają jeszcze Joz, uważając, że Joz opiera się na tych samych trad. (wzgl. źródłach), co Pięcioksiąg.

Hellenizm (grec. *hellen* – człowiek mówiący po grecku) – prąd myślowo-kulturowy, mający swój początek w czasach Aleksandra Wielkiego, a trwający od czasów rzym. Mimo wpływów ościennych, w h. przeważa kultura grec.: cechuje go otwartość na nowe myśli i poglądy, co spowodowało wystąpienie swoistej jedności w starożytnym świecie. Ta z kolei sprzyjała rozwojowi chrześcijaństwa. Jedność tę gwarantowała również struktura monarchii dynastycznej, mającej oparcie w wojsku i rozwiniętej sieci administracyjnej. W filozofii hellenistycznej podkreśla się nadrzędność państwowości (cynicy, stoicy, epikurejczycy), w religii zaś synkretyzm i kult misterii. Wspominając o hellenistach, Dz 6, 1 nazywają w ten sposób Żydów żyjących w diasporze i nawróconych na chrześcijaństwo. Z h. łączyło ich posługiwanie się jęz. grec. i otwartość na nowe poglądy. Należał do nich m.in. diakon Szczepan, a później Paweł Apostoł. NT określa z zasady hellenistą człowieka mówiącego po grec.,

w odróżnieniu od barbarzyńców (grec. *barbaros* – cudzoziemiec) nieznających tego języka. Dopiero w późniejszym okresie doszło do identyfikacji Greków z poganami.

Hermon – pasmo górskie położone w pd. części Antylibanu (ok. 2700 m n.p.m.), pokryte przez cały rok śniegiem. **H.** uchodzi za pn. granicę Izraela (np. Pwt 3, 8).

Hiob – nieznan autor Księgi Mądrości, napisanej najprawdopodobniej w II w. przed Chr.

Huryci – plemię niesem., zamieszkujące od XXX w. przed Chr. góry nad rzeką Tygrys, które później w poszukiwaniu pożywienia przeniosło się w żyzne doliny (Rdz 14, 6; 36, 20n.; Pwt 2, 12). W XVIII w. przed Chr. połączyło się z mieszkańcami górnego Eufratu, znanymi pod nazwą Hyksosi. W XV w. przed Chr. **H.** utworzyli państwo Mitanni. W okresie rozkwitu państwa Amarna, **H.** zamieszkiwali Mezopotamię, Babilonię i Palestynę. Jęz. hurycki, zapisany pismem klinowym, odkryto w Bogazköy, Mari i Ugarit.

Hyksosi – zbiorowa nazwa ludów podlegających prawdopodobnie początkowo Hurytom. W latach 1700–1580 przed Chr. zajmowali część Egiptu, dominując w rządach tego państwa w okresie panowania 15. i 16. dynastii. Istniały wśród nich szczepy sem., utożsamiane przez wczesnych pisarzy kościelnych i żydowskich apologetów z Józefem egipskim i jego braćmi.

Ibsan – jeden z sędziów mniejszych.

Idumejczycy – nazwa przyjęta dla Edomitów po niewoli babil. Z **I.** wywodziła się dynastia Heroda, nie była więc pochodzenia żydowskiego.

Ikonium – miasto handlowe w Likaonii, działał w nim Paweł z Barnabą (Dz 14, 1-6), spotykając się początkowo z brakiem posłuchu ze strony nielicznie zamieszkałych tam Żydów.

Inskrypcje (łac. *inscriptio*) – teksty (najczęściej pozabiblijne), zapisane w różnych jęz. na twardym materiale (np. kamieniu, tablicach glinianych). Niektóre stanowią źródła poznania czasów ST i NT.

Inskrypcja z ossuarium,
odczytana jako *Yeshua, ben Yosef*

Izrael – nazwa dwunastu plemion sem., zespolonych w jeden naród przez Mojżesza i Jozuego, które po zdobyciu Kanaanu utworzyły już za panowania Dawida zorganizowane państwo. Genealogia **I.** oparta na podaniach ajtiologicz-

nych sięga jeszcze dawniejszych czasów. Według Rdz 32, 28 Jakub otrzymał imię **I.** po nocnej walce z aniołem, zaś wg Rdz 33, 10 sam Jahwe nadał mu imię **I.** w czasie objawienia w Betel. Synowie **I.** widzieli w Jakubie ojca plemienia. Świadectwem pozabiblijnym historii **I.** jest jego nazwa, wryta na kolumnie z końca XII w. przed Chr., na której faraon Merneftah polecił spisać nazwy podbitych przez siebie naro-

Terytoria pokoleń

dów i plemion. Widocznie **I.** stanowił wtedy co najmniej jeden szczepek sem. Po śmierci Salomona i podziale królestwa imię **I.** stało się nazwą Państwa Północnego. **I.** występuje też często jako określenie narodu wybranego, który związał się z Bogiem Przymierza (np. Ps 53, 7; Iz 40, 27). W NT Kościół nazwano **I. Bożym** (Ga 6, 16).

Jafa (Jaffa) – port śródziemnomorski, założony jeszcze w epoce kamienia; wspominają o nim pisma z Amarna. Według Joz 19, 46 **J.** należała do plemienia Dana, przez Żydów została zdobyta dopiero w czasach machabejskich (1 Mch 14, 5). Według 2 Krn 2, 15 i Jon 1, 3 należała już wcześniej do Izraelitów. W NT **J.** figuruje jako Joppe. Mieszkał w niej jakiś czas Piotr w domu Szymona garbarza (Dz 10, 5n.).

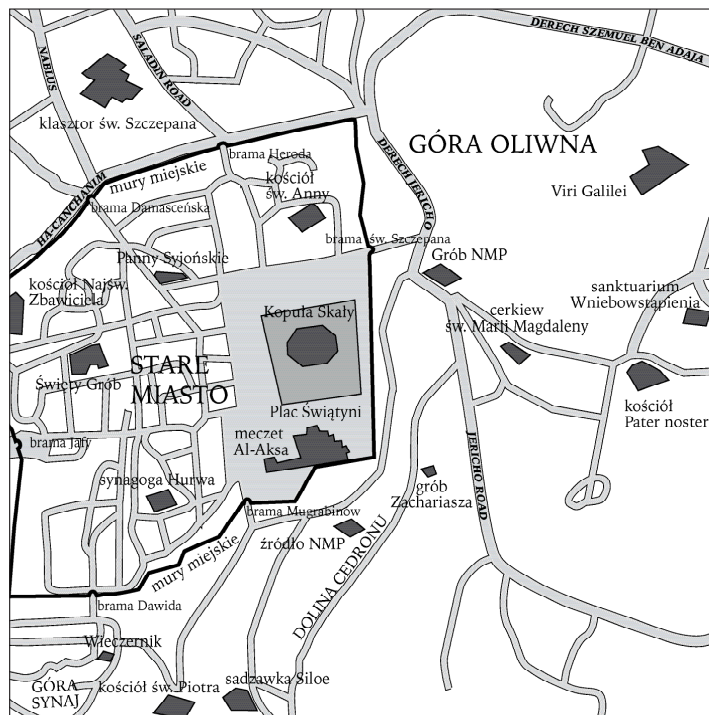
Jakub (hebr. – Bóg chroni) – 1. Syn Izaaka i Rebeki (Rdz 25, 26), praojciec 12 plemion izraelskich. Według trad. **J.** nieuczciwą drogą zdobył prawo pierworództwa, dziedzictwo i błogosławieństwo ojca, należne bratu Ezawowi (Rdz 25, 29-34; 27). Pozostałe trad. bardziej podkreślają jego godność i sprawiedliwość. Został wyróżniony przez Boga jako praojciec Izraela specjalnym objawieniem (np. Rdz 28, 10-22 – sen w Betel o drabinie sięgającej do nieba; Rdz 32, 23-31 – nocna walka w Panuel, w czasie której otrzymał imię Izrael). Inne rozdziały Rdz wiążą **J.** z Haranem, gdzie **J.** służył przez 14 lat u Labana, aby otrzymać za żony kolejno jego dwie córki, Rachelę i Leę, oraz niewolnicę Zilpę (Rdz 20–31). Następnie **J.** przebywał w Sychem (Rdz 33, 18; 34, 11), a potem z synem Józefem w Egipcie (Rdz 37–50). Młodsze teksty ST wspominają **J.** zarówno negatywnie (Oz 12, 3n.), jak i pozytywnie (np.

Mdr 10, 10n.). Postać J. jest historyczna; epizody z jego życia opisane w ST mają jednak głównie tendencje moralizujące i teologiczne. Przykład J. ukazuje, że Bóg wybiera człowieka bez względu na jego osobiste predyspozycje, opiekuje się nim, daje obietnice otwierające nową zbawczą przyszłość. Tę samą myśl podejmuje NT (Rdz 9, 10-13); 2. J. syn Zebedeusza, brat Jana, nazywany Starszym, powołany przez Jezusa na ucznia (Mt 4, 21), a następnie na Apostoła (Mt 10, 2 par.). Poniósł śmierć męczeńską za panowania Heroda Agryppy I (Dz 12, 2); 3. J. syn Alfeusza, zwany Młodszym, jeden z Dwunastu (Mk 3, 18). Poniósł śmierć męczeńską w 62 r. Starsi egzegeci przypisują mu autorstwo listu (Jk) skierowanego głównie do judeochrześcijan; 4. J. brat (kuzyn) Jezusa, syn Kleofasa i Marii (Mk 15, 40). Ukazał mu się Jezus zmartwychwstały (1 Kor 15, 7). Działal w pracach Soboru Jerozolimskiego (Dz 15, 13n.), kierował gminą chrześcijańską w Jerozolimie, w swych poglądach był mocno zachowawczy, szczególnie w odniesieniu do łączenia chrześcijaństwa z judaizmem (Dz 21, 17-25). Niektórzy judeochrześcijanie, powołując się na jego autorytet, przeszkadzali Pawłowi w zrywaniu z żydowskimi zwyczajami przy okazji głoszenia przez niego nauki do pogan (Ga 2, 12nn). Zginął ukamienowany za arcykapłana Ananiasza w roku 62.

Jakubowa studnia (dzis. bir Jaqub) – studnia leżąca w Sychar u stóp góry Garizim. Według J 4 odbyła się przy niej rozmowa Jezusa z Samarytanką. Od IV w. po Chr. określa się położenie studni na wsch. od Nablus w Samarii.

W IV w. wybudowano w tym miejscu kościół w kształcie krzyża. Na jego ruinach krzyżowcy wzniesli nowy kościół, a kolejny rozpoczęli budować chrześcijanie prawosławni w 1914 r. Obecnie wśród ruin tego nieukończonego kościoła znajduje się kaplica ze studnią Jakuba.

Jerozolima (pierwotnie Szalem – pod tą nazwą występuje w tekstach egipskich z XX w. przed Chr. oraz w listach z Amarna z XIV w. przed Chr.) – miasto położone na wapiennym płaskowyżu na wysokości 760 m. n.p.m. Od jego strony wsch. rozciąga się dolina Cedronu, oddzielająca J. od Góry Oliwnej, po pd. zaś i zach. stronie miasta znajduje się dolina Gehenny. Wyżyna, na której ulokowała się starożytna J., podzielona była na dwie nierówne części przez dolinę o grec. nazwie Tyropeon. Około XXX w. przed Chr. okolice J. zamieszkałe były przez ludność semicką, która przybywała tu już w XXX w. przed Chr. W XX w. przed Chr. tereny te zajęli Amorycy i wybudowali ok. 1800 r. fortecę obejmującą poprzednie zabudowania oraz wzgórze Ofel. Z listów z Amarna wynika, że w tym okresie J. znajdowała się we władaniu huryckiego króla Abdi Hefra. Był to okres panowania plemion kananejskich, który trwał aż do czasów Dawida. Dawid ostatecznie zajął J. i uczynił z niej stolicę polityczną i religijną swego państwa (2 Sm 5, 6). Stąd wywodzi się określenie J. jako miasta Dawida (2 Sm 6, 10). Salomon wybudował w J. świątynię (1 Krl 6) na wzgórzu Moria. Otoczył miasto murem, łącząc je ze świątynią. W VIII w. przed Chr. powstał drugi mur, chroniący nowo powstałą pn. dzielnicę miasta, wzniesiony przez króla Ezechiasza. Za

jego panowania wydrążono również tunel, doprowadzający wodę ze źródła Gichon do sadzawki Siloe. W 586 r. przed Chr. Nabuchodonozor zburzył J. wraz ze świątynią, a ludność deportował do Babilonii (2 Krl 25). Po powrocie z niewoli Żydzi najpierw odbudowali świątynię (515 przed Chr.), następnie pod wodzą Nehemiasza wzniesli mury miasta (444 przed Chr.). W okresie dominacji syryjskiej świątynia została poświęcona Zeusowi Olimpijskiemu (167 przed

Chr.). Wybuchło wtedy zwycięskie powstanie machabejskie, podczas którego Syryjczycy bronili swych wpływów w Judei w wybudowanej przez siebie w J. twierdzy Akra. W 141 r. przed Chr. przekazano J. Szymonowi Machabejczykowi. W roku 63 przed Chr. J. została ponownie oblężona, tym razem przez Rzymian, i zdobyta przez Pompejusza. W okresie panowania Heroda Wielkiego (40–4 przed Chr.) wykonano wiele prac budowlanych, m.in. przebudowano świątynię, wzniesiono cytadelę z wieżami Hippicus, Fazel i Mariamme oraz twierdzę Antonię, dominującą nad miastem (w czasie prac wykopaliskowych odnaleziono kamienną posadzkę tej twierdzy – *lithostrotos*). Golgota, miejsce śmierci Jezusa, znajdowała się poza obrębem miasta. W 44 r. po Chr. król Agryppa I wybudował trzeci mur, chroniący dzielnicę Bezeta, na pn od świątyni. W 70 r. po Chr., po nieudanym powstaniu Żydów przeciwko panowaniu rzym., J. została zdobyta przez Tytusa, a świątynia spalona. Nowe powstanie żydowskie pod wodzą Bar Kochby w latach 132–135 po Chr. również zakończyło się klęską. J. przemianowano na *Aelia Capitolina*, na dziedzińcu świątyni wzniesiono posąg cesarza Hadriana, a w pobliżu Golgoty – sanktuarium Jowisza kapitolijnego. Żydom zakazano wstępu do miasta pod groźbą kary śmierci. Zakaz ten został uchylony dopiero w 333 r. Cesarz Konstantyn nakazał zburzenie świątyni pogańskich, odkrycie Kalwarii i Świętego Grobu oraz wybudowanie bazyliki. Cesarzowa Eudoksja zarządziła odbudowę murów J. W 614 r. J. została opanowana przez Persów, sanktuaria chrześcijańskie spalane, a relikwie Krzyża św. wywiezione do Persji. W kilka lat później (629 r.)

cesarz bizantyjski Herakliusz odebrał je Persom. Jednakże już w 638 r. J. zajęli Arabowie, którzy na terenie placu świątyni zbudowali najpierw meczet Al Aksa, a później w centrum dziedzińca meczet Omara. W 1009 r. kalif Hakim zburzył kościół Świętego Grobu. W dziewięćdziesiąt lat później krzyżowcy zdobyli J., odbudowali zburzone kościoły i wzniesli nowe, m.in. kościół Świętego Grobu, św. Anny, Wniebowstąpienia, Wieczernik. Panowanie krzyżowców trwało krótko, gdyż w 1187 r. muzułmanie pod wodzą Saladyna ponownie opanowali miasto. W 1516 r. przeszło ono w ręce otomanów tureckich, którzy wybudowali mur okalający po dziś dzień stare miasto J. Pod panowaniem tureckim J. pozostawała do I wojny światowej, i dopiero w 1917 r. została zajęta przez wojska brytyjskie. Od 1922 r. była ośrodkiem administracji terytorium mandatowego po rządami Wlk. Brytanii do wybuchu wojny izraelsko-arab. w 1948 r. W 1949 r. została podzielona pomiędzy Jordanię (Stare Miasto) i Izrael (Nowe Miasto). W 1967 r., wbrew uchwale ONZ o utworzeniu z miasta strefy międzynarodowej, cała J. została zajęta przez Izrael. Stan taki trwa do dziś. W ST J. była stolicą teokratycznego królestwa Dawida i centralnym miejscem kultu w Świątyni Jerozolimskiej, posiadała zatem znaczenie religijne. Była symbolem narodu wybranego, a przez koleje swej historii również wyrazem jego wierności, ale i zdrad wobec Boga. Duchowe znaczenie J. rosło w miarę osłabiania jej potęgi politycznej. Prorocy głosząc upadek, lecz również i perspektywy odnowienia J., nadawali jej cechy uniwersalne. J. stanie się matką wszystkich narodów (Ps 87), będzie widownią Sądu Ostatecznego

go (Jl 4, 9-17) oraz zgromadzenia całej ludzkości na ucztę przygotowanej przez Boga (Iz 25, 6n.). Według NT w J. dokonała się śmierć i zmartwychwstanie Jezusa i powstała pierwsza gmina Jego Kościoła. Wraz ze ST chrześcijaństwo przejęło również wizję J. jako matki (Ga 4, 24-31) oraz jako symbolu ostatecznego zjednoczenia zbawionej ludzkości w ojczyźnie niebieskiej (Ap 21).

Jerycho – nazwa trzech sąsiadujących ze sobą osiedli: 1. starożytne J., wymienione w Pwt 34, 3, to dzis. Tell el-Sultan, leżące w dolinie Jordanu, na zach. od rzeki i na pn. od Morza Martwego. Około 7800 r. przed Chr. było miejscem kultu religii pierwotnych. Obejmowało przestrzeń ok. 4 ha, obwarowaną wieżami obronnymi. Od XI w. do 1580 r. przed Chr. było stale zaludnione. W okresie zdobywania Kanaanu przez Jozuego (ok. 1250 przed Chr.) zostało ufortyfikowane, nie można jednak dziś ustalić, któredy przebiegały mury obronne, o których wspomina relacja biblijna o zdobyciu J. Możliwe, że opis biblijny (Joz 6) pragnął uwypuklić niezwykle trudności związane ze zdobyciem miasta, aby wykazać, że bez pomocy Boga nie można go było podbić. W IX w. przed Chr. J. ponownie zostało obwarowane (por. 1 Krl 16, 34). Eliasz i Elizeusz odwiedzili J. (2 Krl 2, 4n. 18), a Elizeusz oczyścił w nim wody źródła (2 Krl 2, 19-22). Po niewoli babil. uchodźcy żydowscy powrócili również do J. (Ezd 2, 34); 2. NT mówi o J., dzis. Tell Abu el-Alajik, położonym przy ujściu rzeki El-qelt do Jordanu, stanowiącym niegdyś zimową rezydencję Heroda Wielkiego. Tu dokonało się uzdrowienie niewidomego

Bartymeusza (Mk 10, 46-52). **J.** było miastem granicznym, posiadającym urząd celny; **3.** dzis. osiedle na wsch. od starożytnego **J.**, które powstało na miejscu dawnego miasteczka krzyżowców i nazwane przez Arabów Eriha.

Jizreel – 1. śródlądowa nizina Palestyny pomiędzy Karmelem, Gilboa i Górą Galilejskimi (Joz 17, 16; Sdz 6, 33), przez którą prowadził szlak handlowy między Zachodem i Wschodem. **J.** był często terenem walk (Sdz 4, 12–5, 31; 1 Krl 23, 29n.); 2. miasto położone w dużej dolinie o tej samej nazwie, stanowiące rezydencję królewską Achaba (1 Krl 18, 45; 21, 1).

Joel – jeden z 12 proroków mniejszych, syn Petuela. Prawdopodobnie pochodził z Judei.

Jonasz – bohater księgi o takiej nazwie, zaliczany do 12 proroków mniejszych. Autor księgi nie jest znany. Jonasz – jak podaje księga – miał z polecenia Jahwe głosić kazania pokutne w pogańskiej Niniwie. Uchylając się od wykonania rozkazu, udał się statkiem do Tarszisz. W czasie sztormu wyrzuconego za burtę proroka połknęła ryba i po trzech dniach wyrzuciła żywego na brzeg. Na powtórne polecenie prorok spełnił żądanie Boga i nawrócił mieszkańców Niniwy. Ideą przewodnią Jon jest krytyka partykularyzmu żydowskiego i podkreślenie myśli o powszechnym zbawieniu. Starsi egzegeci wydarzenia opisane w księdze tłumaczyli historycznie, młodszy opowiadają się za ich symbolicznym znaczeniem. Na cudowne ocalenie **J.**

powołuje się Mt 12, 38-42, nie zajmując się aspektem historycznym opisu, lecz jego literacką typologią. Podobnie jak epizod z rybą miał wykazać słuszność misji prorockiej **J.**, tak zmartwychwstanie Jezusa było największym znakiem autentyczności Jego Bożego posłannictwa.

Juda – autor listu Judy. Określa siebie jako „Judę, sługę Jezusa Chrystusa, brata Jakuba”. Prawdopodobnie nazywając się „bratem Jakuba” nawiązuje do Jk. Spośród kuzynów Jezusa Mk 6, 3 wyklucza Jakuba, Józefa, Judę i Szymona. **J.** nie nazywa siebie Apostołem i nie należy do grona Dwunastu. Chodzi więc chyba o brata rzekomego autora Jk. **Jud** jest więc, prawdopodobnie jak **Jk**, listem pseudoepigraficznym. Na przykład w w. 17 jest mowa o słowach, „które były zapowiedziane przez Apostołów naszego Pana Jezusa Chrystusa”, z czego wynika, że dla autora listu czasy apostołskie należą już do przeszłości. Zachęca on do walki o wiarę przekazaną pierwotnemu Kościołowi. Wzmianka ta wskazuje również na późniejsze pochodzenie listu. O osobie autora niewiele wiemy. Znając dobrze jęz. grec., posługiwał się grec. przekładem ST. Był Żydem, często używał sem. zwrotów. Trudno z całą dokładnością ustalić datę powstania listu, musiał jednak zostać napisany najpóźniej pod koniec I w., inaczej trudno zrozumieć obecność w nim cytatów z apokryficznej księgi Henocha, której przy zamykaniu listy ksiąg Biblii Hebrajskiej w 90 r. po Chr. w Jabne nie wliczono do kanonu ST. List skierowany jest do gmin judeochrześcijańskich, w których zaznaczyła się negatywna działalność bliżej nieokreślonej grupy

ludzi i ich niemoralny tryb życia. Należeli oni do gminy, gdyż wg w. 12 brali udział w agapach. Prawdopodobnie zaprzeczali władzy Chrystusa w Kościele i lekceważyli godność aniołów, nazywanych Chwałami (w. 8), których świat judaistyczny uważał za stróżów porządku wszechświata. Trudno orzec, kim są adresaci listu. Może chodzi o gminę osobiście znaną autorowi listu. Jud nie posiada zakończenia. Jest pismem skierowanym przeciw grupie heretyków (rodzaj gnozy judaistycznej), której autor grozi sądem Bożym. Jud, mimo niewielkiej objętości, znalazł się już ok. 200 r. w jednym z kanonów NT. Za pismo natchnione uznawali je Klemens Aleksandryjski i Orygenes (1. poł. III w.). Dopiero w późniejszych czasach powstały wątpliwości co do natchnienia tego pisma, ponieważ cytuje ono apokryficzne pisma judaistyczne (9, 14). W okresie powstania listu kanon ST nie był jednak jeszcze ostatecznie ustalony, a pisma cytowane w Jud nieuznane za apokryfy.

Judea – hellenistyczno-rzym. nazwa pd. części Palestyny (dawnej Judy). Początkowo nazwą tą obejmowano obszar zamieszkały przez Żydów, będący prowincją zależną od monarchii pers. (Jehud), na czele której jako pierwszy po zakończeniu niewoli babil. stanął Nehemiasz. Później J. określano terytorium rządzone przez Hasmonejczyków i Heroda Wielkiego (por. Łk 1, 5). Od 4 r. przed Chr. J. rządził syn Heroda Archelaus (Mt 2, 22). W latach 6–41 oraz 44 i 45 po Chr. J. stanowiła część rzym. prowincji, na czele której stał prokurator (por. Łk 3, 1). W latach 70–135 po Chr. była samodzielną prowincją rzymską.

Judyta – bohaterka księgi o tej nazwie. Zachowana jedynie w przekł. grec., nie jest dosłownym tłum. hebr. oryginału, na który składały się różne materiały pochodzące z ustnych trad., opracowane przez nieznanego autora w I w. przed Chr. Autor opisuje potęgę asyr. króla Nabuchodonozora, który po podboju Medów skierował swoje wojska pod dowództwem Holofernesa przeciw innym państwom. Jedynie Judejczycy stawili mu opór (Jdt 1–3), uszli do twierdzy Betula ufając, że przy Bożej pomocy zwyciężą nieprzyjaciela (4–7). Judyta umacniała ich w tej nadziei (8–9), udała się do obozu Holofernesa i zabiła wroga asyr., uwalniając w ten sposób swój naród (10–15). Całość księgi kończy hymn dziękczynny (16). Wydarzenie to nie jest potwierdzone innymi dokumentami historycznymi, chodzi więc prawdopodobnie o opowiadanie ludowe, które autor wykorzystał po to, by na przykładzie Judyty, mężnej i wiernej Bogu niewiasty, zachęcić swój naród do wytrwałości w wierze. Okres machabejski, w którym powstała Jdt, potrzebował tego rodzaju przykładu i zachęty religijnej. Tradycja chrześcijańska upatruje w J. typ Maryi, reprezentującej nowy lud Boży, wiernie współdziałającej w wypełnianiu Bożych planów zbawienia, od poczęcia Jezusa aż po Jego krzyż.

Kadesz – oaza znajdująca się na pd. od Beer-Szeby. Tu zatrzymał się na dłuższy czas Abraham (Rdz 20, 1; Lb 20), a później plemiona izraelskie w drodze do Kanaanu (Lb 20).

Kafarnaum (dzis. Kefar Nahum – tzn. wioska Nahuma) – miasto na pn.-zach. brzegu jeziora Genezaret, punkt graniczny pomiędzy terytoriami rządzonymi przez Heroda Antypasa i Heroda Filipa. W **K.** znajdował się urząd celny (Mt 9, 9) i garnizon rzymski (por. Mt 8, 5-13; Łk 7, 1-10). Przebywał tutaj często Jezus, czyniąc cuda (Mt 4, 13; 9, 1n.). Mieszkańcy **K.** wykazywali niewiarę wobec Jego nauki, podobnie jak to się działo w Korozain i Betsaidzie (Mt 11, 23).

Kanaan (Ziemia Obiecana) – terytorium leżące pomiędzy syr. wybrzeżem Morza Śródziemnego a doliną Jordanu, na którym osiedliły się po niewoli egipskiej plemiona izraelskie. **K.** jest ojczyzną pisma alfabetycznego, wynalezione go przez Fenicjan. O ziemi **K.** mówią już teksty klinowe i egipskie z XX w. przed Chr. Prawdopodobnie **K.** oznacza purpurę, która była jednym z głównych produktów tej ziemi (akkad. *kinahhu*, grec. *Phoiniks* – Fenicja). Genealogia biblijna wywodzi nazwę **K.** od Chama, syna Noego (Rdz

9, 10). Faktycznie jednak mieszkańcy **K.** byli Semitami (Wj 3, 8. 17; 13, 5; Sdz 3, 5).

Kana Galilejska – miasto wspomniane tylko w J 2, 1. 11; 4, 46; 21, 2. Tam uczynił Jezus swój pierwszy cud (znak), zamieniając wodę w wino. Nie jest pewne, czy **K. G.** to dzis. osiedle Kafr Kanna, będące miejscem pielgrzymkowym, czy też Chirbet Kana, położone 10 km dalej.

Kara śmierci – rodzaj kary wymienianej często w tekstach ST. Prawo Izraela groziło **k. ś.** za zabójstwo (Pwt 19, 11n. i in.), bałwochwalstwo (Wj 22, 19; Kpł 20, 1-5; Lb 25, 1-5; Pwt 17, 2-7), bluźnierstwo (Kpł 24, 15n.), zbezczeszczenie szabat (Wj 31, 14n.; Lb 15, 32-36), magię (Wj 22, 17; Kpł 20, 27), niektóre przestępstwa kultyczne (np. nierząd córki kapłana; por. Kpł 21, 9), kradzież lub sprzedaż drugiego człowieka (Wj 21, 16; Pwt 24, 7), poważne znieważanie rodziców (Wj 21, 15; Kpł 20, 9; Pwt 21, 18-21; 27, 16), zdradę małżeńską (Kpł 20, 10; Pwt 22, 22; por. J 8, 5), sodomie (Kpł 20, 13), bestialstwo (Wj 22, 17; Kpł 20, 15n.), stosunek z macochą (Kpł 20, 11), z synową (Kpł 20, 12), z teściową (Kpł 20, 14), z siostrą rodzoną lub przyrodnią (Kpł 20, 17). Stosowano różne rodzaje **k. ś.** Najczęściej winnego kamienowano publicznie, zwłaszcza za przewinienia przeciwko Bogu. W niektórych wypadkach po jego ukamienowaniu zwłoki palono albo wieszano na palu i pozostawiano aż do zmroku. Nie jest pewne, czy w Izraelu stosowano palenie żywcem, jak to się odbywało w Mezopotamii. Możliwe, że ten rodzaj

k. ś. stosowano za zboczenia seksualne. **K. ś.** przez ukrzyżowanie wprowadzili na teren Palestyny dopiero Rzymianie w stosunku do nie-Rzymian.

Klucz – ST wspomina o **k.** tylko przy okazji, np. w Sdz 3, 25 – do gmachu Eglona, 1 Krn 9, 27 – do Świątyni Jerozolimskiej, w Iz 22, 22 – do pałacu Dawida. **K.** wykonywano z drewna, ale zakończone były żelaznymi sztyftami. Wkładano je do zapory, podnosząc ją przy otwieraniu bramy. NT mówi o **k.** bram niebieskich i **k.** szeolu. Niebo otwiera sam Bóg, który wskrzesił z martwych Jezusa. Chrystus jest w posiadaniu **k.** śmierci i podziemia. On też prowadzi wiernych ze śmierci do chwalebego zmartwychwstania. Jezus **k.** królestwa niebieskiego przekazał Piotrowi, nadając mu władzę „wiązania i rozwiązywania” na ziemi, respektowaną przez Boga w niebie (tylko Mt 15, 16). Nie tylko ten tekst NT podkreśla rolę prymatu Piotra Apostoła. W jego osobie została w ten sposób zlecona Kościołowi dalsza działalność zbawcza o wymiarze nadprzyrodzonym.

Kobieta (niewiasta) – według ST mężczyzna został pierwszy stworzony przez Boga, **k.** natomiast Bóg powołał do życia z żebra Adama (Rdz 2, 18-24). Oboje są jednak równorzędnymi partnerami stworzonymi na Boże podobieństwo (Rdz 1, 27). W Biblii przeważa pogląd podkreślający pierwszeństwo męża, chociaż równocześnie występują liczne pochwały wybitnych niewiast Izraela (Sara, Rebeka, Rachela, Miriam, Debora, Rut, Estera, Judyta). Znaczenie

k. jako matki rośnie wraz z urodzeniem syna, gwarantującego ciągłość rodu czy plemienia. Księgi mądrościowe podkreślają walory i cnoty **k.** (np. Prz 31, 10-31). W NT Jezus podnosi rangę **k.**, rozmawia z nimi (Mk 7, 24-30; J 4, 1-42; 11, 5), wysłuchuje ich próśb. Przywraca małżeństwu jego nierozzerwalność, powołując się na pierwotną wolę Boga-Stwórcy (Mk 10, 6-9), podnosi pozycję **k.** jako żony i matki. W pierwotnym Kościele **k.** cieszyły się dużym poważaniem. Otrzymywały tak jak mężczyźni dar Ducha Świętego (Dz 21, 9), brały czynny udział w pracy charytatywnej gmin (Dz 9, 36). Paweł Apostoł, stawiając Chrystusa ponad Prawem, sformułował nową zasadę chrześcijańskiej równości mężczyzny i **k.**: „Nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie” (Ga 3, 28).

Kohelet – nieznan autor księgi o takiej nazwie, pochodzącej z III w. przed Chr. Nazywa on siebie Koheletem, tzn. mędrcem, nauczycielem (w grec. przekł. *LXX: Ecclesiastes*) i synem Dawida. To, co mówi o sobie, odpowiada życiu Salomona, którego, jako uosobienie mądrości ST, autor wprowadza w swoje dzieło dla podkreślenia wagi zawartych tam pouczeń. Księgę Koh cechuje swobodny bieg myśli, bez sprecyzowanego logicznie planu. Jest ona zbiorem rozważań, sentencji i przysłów. Autor wychodzi z pesymistycznego założenia, że życie doczesne nie jest w stanie zaspokoić ludzkich pragnień i wskazuje niejako pośrednio, iż potrafi to uczynić jedynie Bóg. Życie ludzkie z jego dążeniami wydaje mu się bezsensowne (1, 17; 2, 11),

wszystko, co się aktualnie dzieje, już się kiedyś wydarzyło (1, 9). Tak pojęta rzeczywistość zachęca do używania życia i jego rozkoszy tu i teraz (2, 24; 3, 22). **K.** nakazuje jednak respektować Boże nakazy i unikać grzechu (7, 18. 26; 8, 2); wprowadza myśl o życiu pozagrobowym, choć jeszcze słabo sprecyzowaną: jest ono przyrównane do bytowania cieni w otchłani (9, 10; 11, 8).

Kolosy – miasteczko należące do rzym. prowincji o nazwie Frygia. Rozciągało się nad brzegami Likosu, w pobliżu Hierapolis i Laodycei (por. Kol 4, 15). Kościół w **K.** założył Epafras (Kol 1, 7). Można śmiało przyjąć, że Paweł Apostoł napisał do tej gminy kościelnej list w czasie swego pierwszego uwięzienia w Rzymie w latach 61–63.

Korach (hebr. – łysy) – lewita, który nie chciał uznać władzy Mojżesza (por. Abiram; Lb 16, 1-35).

Korachici – synowie Koracha, którym przypisywano autorstwo niektórych psalmów (np. 42; 44–49).

Korban – ofiary składane dla Świątyni Jerozolimskiej lub nawet tylko ślubowane do złożenia. Przedmioty lub osoby przeznaczone na tego rodzaju ofiarę stawały się nienaruszalne. Jezus piętnował nadużycia związane z tymi ofiarami, gdyż Żydzi ślubując ich złożenie, uchylali się czasem od wypełniania swych zobowiązań materialnych, np. wobec rodziców (Mt 15, 5n.).

Korozain – miasto galilejskie na pn. zach. od jeziora Genezaret. Jezus ubolewał nad niewiarą jego mieszkańców (Mt 11, 21 par.). Wykopaliska z 1926 r. ukazały pozostałości domów miasta oraz ruiny synagogi, w której Jezus nauczał i uzdrawiał (Łk 4, 14. 44; 10, 13).

Korynt – miasto grec. położone pomiędzy Peloponezem a środk. Grecją. W 146 r. przed Chr. zostało zniszczone przez Rzymian i na nowo wzniesione dopiero wiek później. Nowy **K.** stał się centrum kultury i cywilizacji grec., słynął z bogactwa i rozpusty. Był stolicą rzym. prowincji Achai. W czasach NT posiadał dwa porty: Kenchry i Lechajon. Na dominującym nad miastem wzgórzu (Akrokorynt) wznosiła się świątynia Artemidy. Do założonej w **K.** gminy wczesnochrześcijańskiej (Dz 18) Paweł wystosował prawdopodobnie aż pięć pism.

Kosmogonie pozabiblijne – wśród narodów otaczających Izrael istniało przekonanie, że świat i człowiek są dziełem mocy wyższej, czyli boga. Różne kosmogonie pozabiblijne przedstawiają wyobrażenia o stworzeniu świata w formie mitów. W **k.** mezopotamskich i syryjskich bóg stwarza kosmos dopiero po stoczeniu walki z mocami chaosu. Słynny babiloński epos *Enuma Elis* mówi, że stwórcą świata jest bóg Marduk, który po stoczeniu zwycięskiej walki z innymi bogami rozerwał ciało bogini Tiamat (pramorze i żeński element chaosu) na dwie części, kształtując z jednej jej części sklepienie niebieskie na oceanie niebieskim, z dru-

giej zaś– ziemię. W mitach egipskich motyw walki bogów nie jest znany, natomiast para bogów rodzi niebo i ziemię.

Kościół (grec. – *ekklesia*) – społeczność wszystkich chrześcijan, a także poszczególne gminy chrześcijańskie. ST stworzył podwaliny pod pojęcie K., określając go terminem *kahal* (LXX – *ekklesia*) – lud Boży, gromadzący się głównie w celu sprawowania obrzędów kultycznych (1 Krl 8, 55; Ps 111, 1). Podstawą i ogniwem łączącym *kahal* ST było Przymierze. W NT zgromadzeniem tym jest nowy lud Boży, nowy Izrael, nazywany potomstwem Abrahama, wiernymi, świętymi, oblubienicą, domem Bożym, winnicą. Fundamentem K. i ogniwem łączącym wiernych jest Chrystus, Syn Boży, który K. założył, powołał Dwunastu z Piotrem na czele (Mk 3, 13-19) jako przedstawicieli 12 pokoleń dawnego Izraela. Im zlecił kontynuację swego dzieła. Mandat ten powtórzył Chrystus po swoim zmartwychwstaniu, rozszerzając go na „wszystkie narody” (Mt 28, 15. 20). Najwyraźniej rozwinął naukę o K. Paweł w listach kierowanych do poszczególnych gmin. Porównuje on K. do Ciała Chrystusa (Rz 12, 4-8; 1 Kor 12, 12-31), uwielbionego Pana, który umarł na krzyżu za grzechy świata. Chrystusowy K. w szczególny sposób przepaja Duch Święty, udzielając mu swych rozlicznych darów (charyzmatów), wyliczonych przez Apostoła w 1 Kor 13. W Ef określona została rola K. w świecie i stosunek wiernych do Chrystusa, głowy K. U podstaw eklezjologii Apostoła Narodów stoi zbawczy uniwersalizm, najszerzej rozwinięty w Rz: Chrystus odkupił zarówno Żydów, jak

i pogan; wiernych powołuje do K. sam Bóg (Rz 8, 28n.). Powołanie to realizuje się po raz pierwszy w sakramencie chrztu, a dopełnienie znajduje w Eucharystii, która łączy wierzących w Chrystusa węzłem miłości (1 Kor 11, 17-34). Dynamiczny aspekt K., którym przepojona jest eklezjologia Apostoła Narodów, zanika w jego później powstałych listach pasterskich. Podkreślają one silniej od pozostałych pism NT hierarchię K.: kierują nim starsi i biskupi, ustanawiani przez Apostołów. Nie mówią już listy pasterskie o charyzmatach K., lecz o pobożności wiernych, którym podają zasady postępowania (tzw. tablice domowe, katalogi cnót). Eklezjologię kultyczną przedstawia Hbr: K. jest nowym ludem Bożym, który na podstawie Nowego Przymierza skutecznie podąża do niebieskiej ojczyzny, czyli do Boga. Jest to wizerunek K. pielgrzymującego pod przewodnictwem Chrystusa, jedynego i ostatecznego arcykapłana. To przewodnictwo gwarantuje K. zachowanie bezbłędnej drogi do eschatologicznej ojczyzny (Hbr 11, 13-16; 13, 14). W Ewangeliach mówią o K. przede wszystkim przypowieści Jezusa. Obrazują one trzy fazy rozwoju K.: jego nikły początek (nasienie) – rozwój (związany z trudnościami i przeciwnościami) – żniwa. Inny obraz K. spotykamy w czwartej Ewangelii (J), w przypowieściach Jezusa o winnicy (J 15, 1-5) i owczarni (J 10). Ukazują one zjednoczenie K. z Chrystusem i postać Chrystusa jako Dobrego Pasterza. Eschatologiczny wymiar K. jest silnie podkreślony w NT. Obok Ewangelii i Hbr mówią o nim również pisma Apostołów (Rz 9, 24-29; 11, 5; por. 1 Kor 10, 11; 1 P 4, 7; J 2, 18). K. nie pochodzi wprawdzie „z tego

świata” (J 17, 14. 16), jest jednak **K.** misyjnym, ponieważ ma, zgodnie z poleceniem samego Jezusa, obowiązek spełnienia swego zadania na tym świecie (Mt 28, 19; Mk 16, 15), czyli głoszenia wszystkim Ewangelii. Również Ap kreśli wizję **K.**, ukazując przejście od profetycznych obrazów grozy, prześladowań i walki do zwycięstwa Baranka, czyli Jezusa Chrystusa, przedstawionego w roli eschatologicznego Sędziego. Ap ujmuje więc całościowo naturę **K.**: żyje on w świecie, winien w nim spełnić swoje zadanie, ale skierowany być musi ustawicznie ku Bogu, swemu ostatecznemu celowi.

Kreta – wyspa we wsch. części Morza Śródziemnego. Już w XXX w. przed Chr. posiadała wysoko rozwiniętą własną kulturę – minojską. Dla wczesnego okresu tej kultury charakterystyczna jest kolorowa ceramika, kwadratowe i okrągłe budowle, plastyczne rzeźby figuralne. Okres średni, przypadający na XX–XV w. przed Chr., cechuje pismo linearne i malowidła ściennie, wreszcie okres późnoinojski (1550–1200 przed Chr.) pozostaje pod wpływem kultury mykeńskiej. Na **K.** kwitł głównie kult bóstw żeńskich. W czasach hellenistycznych i rzymskich **K.** zamieszkiwało wielu Żydów, z których część przybyła do Jerozolimy po Zesłaniu Ducha Świętego w roku śmierci i zmartwychwstania Chrystusa (Dz 2, 11). Paweł odwiedził **K.** jako więzień podczas swej podróży z Cezarei Palestyńskiej (Nadmorskiej) do Rzymu na przeł. roku 60 i 61 (Dz 27, 7). Nie miał najlepszego zdania o mieszkańcach wyspy (Tt 1, 12), uznając ich za kłamców i ludzi leniwych. Wśród

chrześcijan **K.** Paweł zostawił jako swego następcę Tytusa, by ten dokończył jego dzieło ewangelizacji (Tt 1, 5). Później Paweł napisał list do Tytusa z praktycznymi wskazówkami duszpasterskimi (Tt).

Krew – ST uznawał **k.** za siedlisko życia (Kpł 17, 11), często utożsamiał ją z samym życiem (Rdz 9, 5; Pwt 12, 23; Kpł 19, 16 i in.). Dlatego **k.** należała do Boga, a kto ją przelewał, przekraczał Prawo Boże (Rdz 37, 22; 2 Sm 12, 5-12). **K.** prześladowała winnego jej rozlania (Rdz 4, 12-16), „wołała” o pomstę do Boga (Rdz 4, 10), a zabójcy i jego rodzinie groziła zemsta (Pwt 22, 8; Sdz 9, 24; 1 Sm 25, 26n.). Surowy sąd Boży skierowany był głównie przeciw zabójcom proroków (Mt 23, 30-35; Łk 11, 50n.). **K.** spełniała ważną rolę przy składaniu ofiar ze zwierząt; nie wolno też jej było spożywać, gdyż stanowiła własność Bożą. Używano jej do skrapiania ołtarzy i święcenia kapłanów (Wj 29, 15-26), była znakiem przyjaźni Bożej (Wj 12, 13-27) jako wyraz przymierza (Wj 24, 4-8), zmytywała winy (Kpł 17, 11) i łączyła człowieka ponownie z Bogiem (Kpł 4, 5).

Krew Chrystusa – to określenie sformułowane przez NT dla podkreślenia zbawczego charakteru śmierci Jezusa. **K. Chr.** jest ceną odkupienia ludzkości, usprawiedliwienia jej z grzechów (1 Kor 7, 23; 1 P 1, 18n.; Ap 5, 9), założenia Kościoła (Dz 20, 28) i pozyskania dla niego pogan (Ef 2, 13). **K. Chr.** zwalnia od przekleństwa Prawa (Ga 3, 13), oczyszcza z martwych uczynków (Hbr 9, 14; por. 1 J 1, 7), uświęca (Hbr 12, 12) i jednoczy w pokoju z Chry-

stusem (Kol 1, 20; J 6, 54nn). Jedność ta uwidacznia się najlepiej w Eucharystii. Dzięki krwawej ofierze na krzyżu Chrystus jako najwyższy kapłan Nowego Przymierza prowadzi skutecznie lud Boży do niebieskiej świątyni (Hbr 9). Oddając swe życie (Mk 10, 45) uwolnił On ludzkość od gniewu Bożego (Rz 5, 9), zgładził jej grzechy (Rz 3, 24n.), pojednał z Bogiem (Kol 1, 20; Ef 1, 7) i stał się Pośrednikiem doskonałego Nowego Przymierza człowieka z Bogiem (1 Kor 11, 25).

Królestwo – według ST Izrael początkowo stanowił religijno-polityczne zrzeszenie plemion (por. Joz 24). Każde z tych plemion było samodzielne. Sędziowie rozstrzygali spory i kierowali wspólnotą w sprawach wymagających działania zespołowego. Od Saula (1020–1012 przed Chr.) rozpoczyna się okres samodzielnej monarchii, ustabilizowanej za czasów Dawida (przeł. 1012 i 1011 do przeł. 972 i 971 przed Chr.), który początkowo był tylko królem Judy, a później, na podstawie unii personalnej, również królem Izraela. Stan ten trwał aż do śmierci jego syna Salomona (930 przed Chr.). Następnie państwo rozpadło się na Państwo Północne – Izrael, i Państwo Południowe – Judę. W Izraelu żadna dynastia nie potrafiła przez dłuższy czas utrzymać się przy władzy. W Judzie natomiast uznawano jedynie „dom Dawidowy” (por. 2 Krl 11, 13-20). Trwałość dynastii połączyć można z wybraństwem Bożym rodu Dawida (por. 1 Krl 2, 15; 1 Krn 28, 4n.). Oznaką tego wyboru było namaszczenie, które podnosiło pomazańca do godności dziedzica i syna Bożego (2 Sm 7, 14). Z tą chwilą

stawał się on nienaruszalny (por. 1 Sm 24, 7). Ideałem dla późniejszych pokoleń stał się Dawid. Do szczególnych zadań króla należała troska o świątynię (por. 1 Krn 22–29) i kult (2 Krl 23). Czasem sprawował on też funkcje kapłańskie (1 Krl 9, 25). Uważany był za pasterza całego swego ludu (2 Sm 5, 2), za prawnego obrońcę wszystkich, w tym zwłaszcza ubogich (Ps 72, 4. 12), oraz za wybawcę narodu (1 Krl 9, 25). Król był jednak tylko namiestnikiem Boga, gdyż właściwym królem narodu wybranego był zawsze Jahwe. Uświadomiono to sobie w pełni w okresie niewoli babil., kiedy skryzalizowała się idea duchowego wodza w postaci Sługi Bożego (por. Iz 41, 21; 43, 15). Według NT Jezus nosi sporadycznie tytuł króla, np. w chwili uroczystego wjazdu do Jerozolimy (J 12, 15), a szczególnie w czasie procesu i swej męki (np. Mk 15, 26 par.; Mt 27, 42; J 18, 37; Mt 2, 2; J 1, 49). **K.** Jezusa nie jest mocarstwem politycznym (por. Mt 4, 9n. par.; J 6, 15; 18, 36), jest wciąż dla ludzi otwarte i wszyscy wierni mają w nim swój udział (1 P 2, 9; Ap 1, 6). W Ap 1, 5 wywyższony Chrystus jest Królem Kościoła.

Królewskie Księgi – omawiają historię królów Judy i Izraela, począwszy od śmierci Dawida (972 przed Chr.) aż do zburzenia Jerozolimy (586 przed Chr.). O każdym z królów przytoczono najważniejsze dane: okres jego panowania, wiek (tylko dla Judy), imię i pochodzenie matki (tylko dla Judy), ocenę działalności, śmierć, pogrzeb, następcę. Oprócz tych schematycznych danych **Krl** zawierają fragmenty ze starszych od siebie źródeł lub kronik:

opis ostatnich dni życia Dawida i historię Salomona (1 Krl 1, 1–11, 40), opowiadania pochodzenia prorockiego o Jeroboamie, Eliaszu, Elizeuszu i Izajaszu, o wojnach Achaba oraz o znalezieniu zwoju Prawa przez Chilkiasa i o reformie Jozjasza (2 Krl 22, 3–23, 24). Dokładniej omówiono stosunek królów do życia religijnego, kultu Jahwe i obcych religii (np. kult Baala). Z tego punktu widzenia negatywnie oceniono wszystkich królów Państwa Północnego, z wyjątkiem Jehu, założyciela dynastii (2 Krl 9n.; 2 Krn 22, 7-9). To religijne spojrzenie na dzieje jest cechą charakterystyczną dla Izraela. Autor zwraca uwagę na wierność Staremu Przymierzu i żąda jego pogłębienia (niewierność Bogu jest przyczyną klęsk i niepowodzeń), zgodnie z nauczaniem współczesnych proroków. Uważa za Pwt, że jedność kultu i Świątyni zabezpiecza wiarę w jednego Boga.

Krzyż – w starożytności przedmiot stosowany jako ornament, stanowił znak litery *tau* (T, X), był wreszcie podstawą koła słonecznego. Począwszy od V w. przed Chr. stał się narzędziem do wykonywania wyroków śmierci, stosowanym przez obcych władców w Palestynie. Rzymski sposób krzyżowania polegał na przywiązaniu ramion skazańca do poziomej belki (tzw. *patibulum*) i wciągnięciu jej na przygotowany pal. Bardzo rzadko przybijano skazańca do k. W NT k. nabiera nowego znaczenia. Przez śmierć krzyżową Chrystusa i Jego zmartwychwstanie k. stał się symbolem zwycięstwa Jezusa nad śmiercią i chlubą Jego wyznawców (Ga 6, 14). Podjęcie k. to decyzja pójścia za Chrystusem (1 Kor 1, 18). Według określenia Pawła Apo-

stoła k. symbolizuje śmierć „starego człowieka”, który przez chrzest rodzi się do „nowego życia”, wraz ze zmartwychwstałym Chrystusem (Rz 6, 4-5; Ga 2, 19).

Kult – ustalona forma oddawania czci bóstwu, a w Piśmie św. – Bogu. Kult ST był monoteistyczny: Jahwe to jedyny Bóg Izraela. Za czasów patriarchów wyrażał się składaniem ofiar przez ojców narodu. Po zajęciu Kanaanu przez Żydów funkcje te przejęli kapłani, a po zbudowaniu Świątyni Jerozolimskiej i scentralizowaniu w niej k. poczesne miejsce w jego kształtowaniu zajmował król. Po dokonaniu podziału królestwa Dawida na Państwo Północne i Państwo Południowe wzrosło dla Judy znaczenie Świątyni Jerozolimskiej, zwłaszcza po reformie Jozjasza. Przesadny formalizm w sprawowaniu k. stał się tematem ostrej krytyki ze strony proroków, wypominających zwłaszcza kaście rządzącej bezprawie, gwałt i niesprawiedliwość (np. Am 5, 21-25; Oz 6, 6; Iz 1, 11-17). W okresie niewoli babilońskiej k. ofiarniczy został zastąpiony przez wykładnię Prawa. Po niewoli poszedł dwoma torami: było to składanie ofiar w odbudowanej Świątyni Jerozolimskiej albo szczególna dbałość o przestrzeganie Prawa (por. szczególnie Ezd, Ne). Wraz ze zniszczeniem Świątyni zanikł k. ofiarniczy, a powstał k. sprawowany w synagogach w formie modlitwy, odczytywania i wyjaśniania Prawa. Według NT Jezus nie potępiał k. ST, ponad wszelkie przepisy kultyczne stawiał jednak przykazanie miłości (Mt 5, 23n.). Pierwotna gmina chrześcijańska z wolna odłączyła się od Świątyni Jerozolimskiej (por. Dz 3, 1; 17, 24).

Arcykapłanem NT jest bowiem Jezus, który w doskonały sposób ofiarował siebie Ojcu, znosząc tym samym znaczenie ofiar ST (Hbr 10, 11-14). **K.** chrześcijański opiera się głównie na Eucharystii, którą Jezus nakazał wciąż odnawiać dla upamiętnienia swojej śmierci.

Lakisz – stare miasto w Szeferi, wymieniane w egipskich pismach z XX w. przed Chr. i w listach z Amarna. Opanowali je Izraelici (Joz 10, 30-31), a król Roboam zamienił w twierdzę. W 701 r. przed Chr. **L.** zdobył Sennacheryb i wyruszył dalej na podbój Jerozolimy (2 Krl 18, 14-17). W 588 r. przed Chr. **L.** zagarnął Nabuchodonozor II, jako ostatnią z twierdz Państwa Południowego. Po niewoli babil. osiedlili się tu na powrót Judejczycy (Ne 11, 30).

Laodycea – handlowe miasto we Frygii w dolinie Likosu, założone przez Antiocha II (261–246 przed Chr.) ku czci żony Laodike. Słynęło z produkcji czarnej wełny i leczenia chorób oczu. Według NT pierwszym misjonarzem **L.** był Epafras, który również założył chrześcijańską gminę w Kolosach (Kol 4, 12n.). Paweł skierował do **L.** pismo (Kol 4, 16), które jednak zaginęło. Ap 3, 14-22 zarzuca **L.** brak gorliwości w wierze.

Lewi (hebr. znac. potoczne – towarzyszyć) – syn Jakuba i Lei (Rdz 29, 34), ojciec plemienia (Rdz 49, 5; Pwt 27, 12; 1 Krn 21, 6). Po zawarciu przymierza pod Synajem, z pokolenia **L.** pochodzili kapłani i lewici (Wj 4, 14; Pwt 17, 9. 18; 18, 1; 24, 8; 27, 9; Joz 3, 3; 8, 33; Wj 32, 25-29). Plemię **L.** nie posiadało swego terytorium w Palestynie, lecz każde

z plemion wydzieliło mu kilka miast (w sumie było ich aż 48; por. Joz 21, 1-42; Lb 35, 1-8).

Liban (dzis.: Dżebel Libnan) – pasmo górskie dochodzące do 3000 m wysokości. W czasach ST **L.** słynął z lasów, a zwłaszcza z drewna cedrowego, którego Salomon użył do budowy Świątyni Jerozolimskiej. O **L.** kilkakrotnie wspomina Pnp 4, 8. 11. 15; 5, 15.

Likaonia – kraina w pd. części Azji Mniejszej, część rzymskiej prowincji Galacji. Główne miasta **L.** to: Ikonium, Derbe, Listra. Paweł przebywał w **L.** w czasie swojej pierwszej i drugiej podróży misyjnej (Dz 14, 6. 11; 13, 41–44, 22; 16, 1-5).

Listra – miasto w Likaonii w Azji Mniejszej, gdzie Paweł uzdrowił chromego od urodzenia (Dz 14, 8-18). W czasie następnego pobytu w **L.** poznał tam Tymoteusza (Dz 16, 1-3).

Lod – miasto na pd. wsch. od Joppe (Jaffa), znane w NT jako Lidda. Po niewoli babil. zasiedlili je Beniamici (1 Krn 8, 12; Ezd 2, 33). Późniejsi gospodarze **L.** to Seleucydzi (1 Mch 11, 34). Tu Piotr uzdrowił Eneasza (Dz 9, 32-35).

Łukasz Ewangelista – był poganinem pochodzącym z Antiochii Syryjskiej, człowiekiem wykształconym (Kol 4, 14) w zakresie medycyny i literatury. Przeszedł na chrześcijaństwo stosunkowo wcześniej i związał się z Pawłem, towarzysząc mu w drugiej podróży misyjnej, a następnie, po aresztowaniu Pawła, udał się wraz z nim do Rzymu i tam pozostał, trwając przy Apostole niemal do samej jego śmierci (2 Tm 4, 11). Nie wiadomo, gdzie przebywał po ścięciu Pawła; wg trad. zginął śmiercią męczeńską w Tebach. Jest autorem Ewangelii i Dziejów Apostolskich.

Macheront – twierdza żydowska, położona na wsch. od Morza Martwego. Zdobyta w 57 r. przed Chr. przez prokonsula Syrii, w latach 25–13 przed Chr. została przez Heroda Wielkiego ufortyfikowana celem zabezpieczenia kraju przed atakami Nabatejczyków. Według Józefa Flawiusza (*Starożytności żydowskie* 18,5,2) w **M.** więził Herod Antypas Jana Chrzciciela i tam też skazał go na śmierć (Mk 6, 21-29 i par.).

Madianici – grupa koczowniczych plemion osiadłych głównie po obu stronach Zatoki Ejlackiej, zwanej także Zatoką Akaba. Według Rdz 25, 1 **M.** wywodzili się od Abrahama, lecz ich stosunek do Izraela zmieniał się w zależności od sytuacji. Zwycięstwo nad **M.** odniósł sędzia Gedeon (Sdz 7, 23-25).

Magia (grec. – *mageia*) – czynności i zwyczaje, którym przypisuje się na ogół moc nadprzyrodzoną. Izrael był otoczony państwami, w których **m.** zajmowała poczesne miejsce. Echa niektórych zwyczajów, rytów i ceremonii, którym świat pogański przypisywał magiczne znaczenie, można także spotkać w ST, np. błogosławieństwo i przekleństwo, ryt oczyszczenia lub różnego rodzaju ofiary. W świetle monoteistycznej religii ST **m.** straciła swe zna-

czenie. Zawierzono jedynie Bogu, który wysłuchuje próśb człowieka, przyjmuje jego ofiary i oczyszcza go, daruje mu winy i przebacza; Bóg jest Panem świata i człowieka, człowiek zaś „prochem” (Rdz 18, 27), całkowicie zależnym od Boga działającego przez wybranych przez siebie mężów: Mojżesza (Wj 7, 8-13; 15, 22-25; 17, 5), Jozuego (Joz 8, 18), Eliasza (1 Krl 17, 17-24; 18, 42; 2 Krl 2, 8) czy Elizeusza (2 Krl 2, 19-22; 4, 18-43), a nie kimś zwodzonym na manowce magicznymi sztuczkami wróżbitów czy fałszywych proroków. **M.** była rozpowszechniona w świecie hellenistycznym, gdzie rozwijało się chrześcijaństwo. Stąd płynęły nadużycia, o których wspomina NT, piętnowane np. przez Pawła w Efezie (Dz 19, 18n.), a nazywane przez niego „czynami ciała” (Ga 5, 20).

Magowie – pierwotnie nazwa plemienia Medów, a w czasach późniejszych – orientalnych wróżbitów (Jr 39, 13). O szczególnej roli **M.** mówi Ewangelia Dzieciństwa Jezusa (Mt 2, 1-18). Wiedzeni przez gwiazdę do Jezusa, złożyli Mu oni pokłon i dary. Powiadomili Heroda Wielkiego o narodzinach Mesjasza. Z obawy o utratę tronu Herod nakazał rzeź małych dzieci w Betlejem, z której Jezus uratował się dzięki ucieczce Świętej Rodziny do Egiptu. W opisie tym Mateusz pragnął podkreślić, że Izrael nie przyjął Mesjasza, natomiast bardziej podatnym na Jego naukę okazał się świat pogański.

Makpela – pole i grota w pd. Palestynie blisko Hebronu, którą Abraham nabył od Chetyjczyka Efrona (Rdz 23,

9-18). W grocie w **M.** została pochowana żona Abrahama, Sara (Rdz 23, 19), Abraham (25, 9), Izaak, Rebeka, Lea i Jakub (49, 31; 50, 13).

Malachiasz (hebr. – mój posłaniec) – nie jest imieniem własnym proroka, lecz jego określeniem zaczerpniętym z Ml 3, 1 i przeniesionym do pierwszych słów księgi. Ml powstała prawdopodobnie w 1. poł. V w. przed Chr., po wznowieniu kultu w Świątyni Jerozolimskiej po niewoli babil. (515 r. przed Chr.), lecz jeszcze przed reformą religijno-kulturową Ezdrasza i Nehemiasza. Fragmenty Ml 1, 11-14 (obietnica czystej wiary) oraz Ml 3, 22-24 (upomnienia końcowe) mogły być dodane później.

Malta – wyspa na Morzu Śródziemnym, która od 218 r. przed Chr. znajdowała się pod panowaniem Rzymian. Ludność **M.** posługiwała się jęz. punickim, znała jednak grekę i łacinę. Na **M.** zatrzymał się Paweł w czasie podróży do Rzymu, po rozbiciu się okrętu, na którym płynął jako więzień (Dz 28, 1). Został przyjaźnie przyjęty przez mieszkańców, zyskując przychylność ówczesnego namiestnika rzym. Publiusza, którego ojcu przywrócił zdrowie (Dz 28, 8-10).

Mamre – miejscowość w pd. Palestynie, znana ze świętych dębów, w cieniu których Abraham po powrocie z Egiptu i rozstaniu z Lotem miał rozbić namioty i zbudować ołtarz Jahwe (Rdz 13, 18; 18, 1). Tu też wg Rdz otrzymał on trzy objawienia Boże, łącznie z obietnicami przypięczę-

towanymi przymierzem (Rdz 15, 18). Trad. odnosi **M.** do dzis. Haram Ramet el Chalil (co znaczy: świątynia wyżyny Abrahama, przyjaciela Boga), położonego 4 km na pn. od Hebronu.

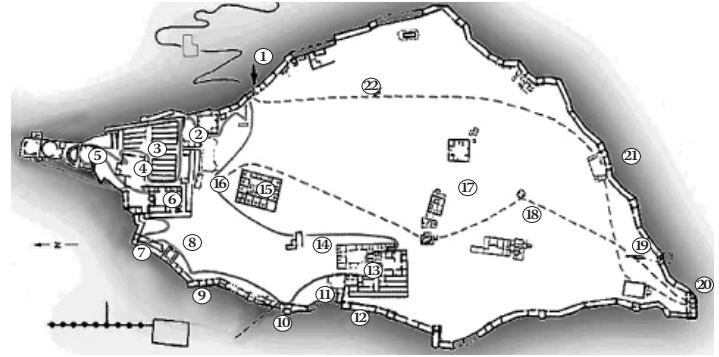
Manna (hebr. *man*, grec. *manna*) – w ST posiłek Izraela w czasie jego wędrówki przez pustynię (Wj 16, 4-35; Lb 11, 6-9; Ps 78, 24), aż do przybycia do Ziemi Obiecanej (Joz 5, 12), nazywany również chlebem z nieba (Ps 105, 40). Przypuszcza się, że **m.** to jadalny porost, zwany krusznicą, którego plewy w postaci szarych grudek o 1,5–4 mm średnicy łatwo są przenoszone przez wiatr. **M.** taka nadawała się do mielenia, gotowania lub przerobienia na ciasto (Lb 11, 8). Na pamiątkę cudownego nakarmienia naczynie z **m.** stało zawsze przed Arką Przymierza. W NT **m.** porównywana jest, jako chleb z nieba, z Eucharystią (J 6, 32. 48-50), czyli pokarmem duchowym (1 Kor 10, 3-17).

Maresza – miejscowość położona na szlaku handlowym w Szeferi, na pn. zach. od Hebronu, zaliczana do posiadłości Judy (2 Krn 20, 37). W III w. przed Chr. osiedlili się tu Macedończycy i koloniści sydońscy. Zdobył ją dopiero Jan Hirkan I w 110 r. przed Chr., po poprzednich nieudanych próbach podboju **M.** przez Judę Machabeusza. W 63 r. przed Chr. zajął **M.** Pompejusz, a w 40 r. przed Chr. zniszczyli ją Partowie.

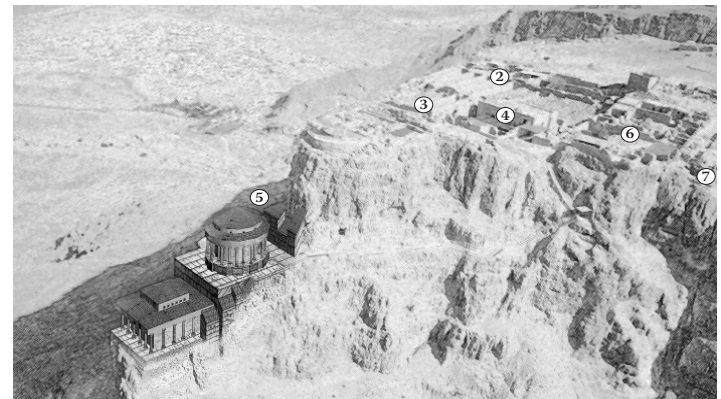
Mari – miasto i królestwo położone na zach. wybrzeżu średniego Eufratu. Wymienia je już sumeryjski spis kró-

łów. Prawdopodobnie jeszcze przed założeniem przez Sargona państwa akkad. w Mezopotamii (2400 przed Chr.) królestwo M. stanowiło potęgę w basenie średniego Eufratu. Zdołał je i zniszczył Hammurabi w 1693 r. przed Chr. Religia mieszkańców M. nosiła cechy synkretyzmu. Wierzano w ok. 25 bóstw, a najbardziej czczono Isztar – boginię płodności. W M. rozwinięta była instytucja proroków, którzy pośredniczyli między bogami i królem. Prowadzone przez franc. archeologa, A. Parrot, prace wykopaliskowe w latach 1933–1939, i znowu od 1951 r., odkryły M., przy czym w dawnym pałacu królewskim znaleziono ok. 20 tys. tablic zapisanych pismem klinowym z okresu 1750–1700 przed Chr., szczególnie ważnego dla historii starej Babilonii. Zawierają one listy króla Zimri-Lima, współczesnego Hammurabiemu, do innych królów, ambasadorów i wywiadowców, również teksty prawne, religijno-liturgiczne, wykaz układów handlowych z Elamem, Babilonią, Syrią i in. Chociaż Pismo św. nie wymienia M. z nazwy, to jednak wykopaliska z M. stanowią bogaty materiał dla poznania środowiska Mezopotamii, skąd w tamtym czasie wywędrował Abraham do Kanaanu (Rdz 12).

Masada – forteca położona na zach. wybrzeżu Morza Martwego, na wzgórzu na pd. od Engaddi. Miejsce było trudne do zdobycia z powodu jego skalistych i stromych ścian. Tu m.in. ukrywał się Dawid w czasie rozruchów (1 Sm 24, 1). Jonatan Machabeusz (160–143 przed Chr.) wznosił wokół M. umocnienia, zabezpieczając w ten spo-

Masada. Plan twierdzy: 1. wejście od ścieżki wężowej; 2. pomieszczenia z łóżkami; 3. magazyny; 4. łaźnie; 5. pałac północny; 6. budynki administracyjne; 7. punkt obserwacyjny; 8. synagoga; 9. mur kazamatowy i biblioteka; 10. rampa rzymska; 11. wejście zachodnie; 12. wieża garbarzy; 13. pałac zachodni; 14. kościółek bizantyjski; 15. dzielnica urzędników; 16. wieża strażnicza; 17. rezydencje; 18. nisza z urnami; 19. wielka cyster-na; 20. twierdza południowa; 21. mury i dom zelotów; 22. bizantyjska cela monastyczna

sób swe państwo od pd. Herod Wielki uczynił z **M.** bastion obronny. **M.** była ostatnią twierdzą zdobytą przez Rzymian w czasie wojny żydowskiej (66–73 po Chr.), zacięcie bronioną przez zelotów.

Masora (hebr. *massoret* – tradycja) – system opracowany przez żydowskich uczonych (tzw. masoretów), mający na celu wierne przekazywanie hebr. tekstu Biblii. Ponieważ alfabet hebr. jest spółgłoskowy, a wymowę samogłosek przekazywano ustnie, pojawiła się w V w. po Chr. konieczność ustalenia wymowy słów hebr. przez dodanie do nich samogłosek. Zadanie to podjęła żydowska szkoła w Babilonii, która opracowała system wokalizacji nadspółgł., natomiast uczeni z Tyberiady (Palestyna) obmyślili system wokalizacji podspółgł. Ten ostatni wyparł **m.** babil. Dzieło obu ośrodków nie tylko ustalało dokładne brzmienie tekstu hebr., lecz podawało również ilość wierszy, wyrazów i liter każdej księgi oraz to, ile razy poszczególne słowo występuje w Piśmie św. (**m.** numeryczna). Ponadto obejmowało informacje mówiące o tym, co i jak należy czytać (**m.** tekstualna). Wszystkie te uwagi noszą nazwę **m.** małej, w odróżnieniu do **m.** wielkiej, która znajduje się pod tekstem i stanowi wyjaśnienie **m.** małej za pomocą wykładów zaczerpniętych z Biblii. Wreszcie na końcu kodeksu zamieszczono **m.** końcową, w której są wypisane wszystkie wyrazy odznaczające się jakąś szczególną cechą. Porównanie tekstu Biblii masoreckiej z rękopisami odnalezionymi w Qumran, jak również ze starożytnymi tłumaczeniami Biblii prowadzi do wniosku, że co do isto-

ty nie różni się on od tekstu znanego już z końcem I w. po Chr.

Medeba (lub Madaba) – miasto w Moabie, ok. 20 km na wsch. od Morza Martwego. Zostało zdobyte przez Izraelitów (Lb 21, 30), wróciło jednak później znów do Moabitów. Dopiero za czasów machabejskich ponownie opanowali je Żydzi. Słynie z najstarszej mapy geograficznej Ziemi Świętej, w formie dużej płyty mozaikowej na posadzce grecko-ortodoksyjnego kościoła z VI w. po Chr.

Medowie – plemiona irańskie, które po wyzwoleniu z jarzma Asyrii stworzyły potężne mocarstwo ze stolicą Ekbataną (dzis. w okolicach Hamadanu w Iranie). Ostatniego króla, Astyagesa, zdetronizował w 552 r. przed Chr. Cyrus, twórca państwa perskiego.

Megiddo (dzis. Tell el-Mutesellim) – stara twierdza kananejska w pn. części Palestyny, ok. 35 km na zach. od Jordanu, wymieniana w listach z Amarna. Izraelici mieli poważne trudności ze zdobyciem **M.** (Joz 17, 12). **M.** należało już do króla Salomona (1 Krl 4, 12; 9, 15). Król Achab zbudował tu słynne stajnie, mogące pomieścić ok. 400 koni. Pod **M.** zginął w 609 r. przed Chr. judzki król Jozjasz w walce z faraonem Neko II (2 Krn 35, 20-27). Wykopaliska prowadzone w **M.** w 1905 r. i w l. 1925–1930 pozwoliły odtworzyć losy miasta od ok. 5000 aż do 350 r. przed Chr.; odkryto miasto o kolejnych kulturach: kananejskiej, hyksoskiej, egipskiej, filistyńskiej i izraelskiej.

W miejscu tym znajdowało się pogańskie sanktuarium z kamiennymi ołtarzami.

Memfis – miasto w dolnym Egipcie na lewym brzegu Nilu, stolica starożytnego Egiptu. W ST nazywane jest Mof (Oz 9, 6) lub Nof (Jr 46, 14).

Merab – najstarsza córka Saula, którą miał poślubić Dawid (1 Sm 18, 19). Ponieważ oddano ją za żonę komu innemu, Dawid poślubił jej siostrę, Mikal (1 Sm 18, 20).

Mezopotamia – grec. nazwa krainy bliskowsch., leżącej pomiędzy rzekami Eufratem i Tygrysem. **M.** stanowi kolebkę Biblii, stąd pochodził bowiem Abraham (z Ur – Dz 7, 2) i tu otrzymał objawienie Boże (Rdz 12). Wiele form kulturowych, religijnych oraz literackich wywodzących się z **M.** posiada swoje odbicie w Biblii. W czasach NT **M.** była miejscem diaspory żydowskiej (Dz 2, 9).

Micheasz – 1. prorok z czasów Achaba, króla Izraela (873–53 przed Chr.). Zapowiedział on klęskę i śmierć króla, która miała go spotkać w Ramot-Gilead (1 Krl 22); 2. prorok działający w Judzie w VIII w. przed Chr., autor jednej z ksiąg proroctw mniejszych.

Miód – w ST jeden z najcenniejszych produktów żywnościowych (Rdz 43, 11; Ez 27, 17), symbol bogactwa Ziemi Obiecanej, darowanej Izraelowi przez Boga jako kraj mlekiem i miodem płynący (Wj 3, 8). W kulcie publicznym

m. nie miał zastosowania (Kpł 2, 11), istniał natomiast zwyczaj ofiarowywania go prorokowi (1 Krl 14, 3).

Miriam – siostra Mojżesza (Lb 26, 59; por. Mi 6, 4). Według Wj 15, 20 była wieszczką i autorką pieśni bojowej. Ukarana trądem za bunt przeciw Mojżeszowi (Lb 12, 1-15), umarła w Kadesz i tam została pochowana (Lb 20).

Nabatejczycy – plemię sem. pochodzenia arab. Początki historii **N.** nie są znane. Występowali oni już za czasów Malachiasza (Ml 1, 1-5). Wówczas osiedlili się na terytorium Edomitów. Okres ich świetności przypada na okres od II w. przed Chr. do I w. po Chr. Na ogół nie prowadzili wojen, prócz napadów Aretasa III (87–62 przed Chr.) na Damaszek. W 105 r. po Chr. cesarz Trajan wcielił Nabateę do rzym. prowincji o nazwie Arabia-Petra. **N.** byli wyznawcami religii astralnej. Na czele ich panteonu stał bóg słońca Duszara, a towarzyszył mu bóg nieba Baal-Samin oraz boginie Allat i Uzzu. Jęz. **N.** wykazywał wpływy aram., natomiast kultura ich pozostawała pod wpływami hellenistycznymi.

Nahum – autor księgi o tej samej nazwie, jeden z proroków mniejszych, pochodzący z Elkosz, działający w l. 664–612 przed Chr. Zapowiedział upadek Niniwy (3, 8n.).

Nazirejczyk, Nazireat (hebr. *nazir* – poświęcony, wybrany) – pierwotnie człowiek wybrany przez Boga, podobnie jak prorocy (por. Am 2, 11), zobowiązany do przestrzegania przepisów przewidzianych w Prawie (Sdz 13, 5. 14; 1 Sm 1, 11). Później powstała instytucja nazireatu (Lb 6, 1-21), o określonych ślubach czasowych lub wieczy-

stych (por. 1 Mch 3, 49). Mogły należeć do niej również niewiasty. Charyzmatycznym **n.** był Jan Chrzciciel (Łk 1, 15; 7, 33). Apostoł Mateusz w Ewangelii Dzieciństwa Jezusa (Mt 2, 23) ukazuje Mesjasza też jako **n.** ST (Iz 11, 1; 49, 6).

Neapol – miasto portowe we wsch. części Macedonii (dzis. Cavalla). Przybył tam Paweł w czasach swojej drugiej podróży misyjnej (Dz 16, 11).

Nebo – góra wśród stepów Moabu, wzgl. szczyt pasma gór Pisga, położony naprzeciw Jerycha (Pwt 32, 49). Stał Mojżesz oglądał przed swoją śmiercią ziemię, którą Bóg obiecał Izraelowi (Pwt 34, 1).

Negeb (Negew) – pustynia ciągnąca się od pd. Gór Judzkich aż do okolic Kadeszu, bez stałych granic. Często bywała okupowana przez różne szczepy koczownicze: Kainitów, Kretejczyków, a także Judejczyków (Joz 15, 21nn; 1 Sm 27, 10; 2 Sm 24, 7). ST tylko sporadycznie posługiwał się nazwą **N.** dla określenia pd. części Palestyny (Rdz 12, 9; 13, 1). Za czasów rzym. podjęte były próby nawodnienia tej pustyni.

Nerki – organ uznany przez ST za siedlisko różnych uczuć ludzkich: radości (Prz 23, 15), woli i sumienia (Ps 16, 7; 26, 2), ewent. smutku (Ps 73, 21). Określenie, że Bóg bada **n.** i serce oznacza, że wnika we wnętrze człowieka, jego sumienie (Jr 11, 20; 17, 10; 20, 12; Ap 2, 23). **N.** zwierzę-

ce uchodziły w ST za szczególnie wartościową ofiarę (Wj 29, 13. 22; Kpł 3, 4; Iz 34, 6).

Niebo – ST, przyjmując starożytną koncepcję wszechświata, określa **n.** jako górną warstwę kosmosu, nazywa je również firmamentem (np. Rdz 1, 1; 14, 19. 22; Jł 3, 3) opartym na fundamentach (Hi 26, 11; 2 Sm 22, 8). Na **n.** umocowane są gwiazdy (Rdz 1, 14). **N.** dzielono na płaszczyzny. W najniższej sferze **n.** przebywają demony, moce, złe duchy, w najwyższej mieszka Bóg, siedząc na tronie (Rdz 24, 7; 2 Krn 26, 23). W NT w takich jednak zwrotach, jak np.: „w **n.**”, „u Boga” (np. Mt 16, 19), „otwarte **n.**”, „bliskość Boga”, „Królestwo niebieskie” (Mk 1, 10; Dz 7, 55n.; Ap 4, 1; 19, 11; Mt 4, 17), znika zupełnie wyobrażenie **n.** jako miejsca, a staje się ono określeniem obecności Boga, którego otaczają aniołowie stanowiący dwór niebieski (Mt 18, 10). W **n.** żyje Chrystus, odwieczne Słowo (J 1, 1; 17, 5), który opuszcza je, przyjmując postać człowieka (J 1, 9-11; 3, 13-31; 6, 38; Ef 4, 9), a po spełnieniu swej zbawczej misji na ziemi wraca do **n.**, do Ojca (Dz 1, 9nn; Ef 4, 9n.), by królować z Bogiem na wieki (Dz 2, 33n.; Rz 8, 34; Ef 1, 20). Chrystus utorował także wiernym przystęp do Ojca i drogę do **n.**, do ich wiecznej ojczyzny (Hbr), gdzie wolni od udręek (Ap 7, 15; 21, 4) będą mogli oglądać Boga i przebywać przed Jego tronem (Ap 7, 9).

Nikopolis – nazwa kilku grec. miast w Macedonii i Cylicji, mająca upamiętniać zwycięstwa Rzymian. Paweł zaprosił

Tytusa do **N.** w Epirze (Tt 3, 12), założonym przez cesarza Augusta po bitwie pod Akcjum (31 przed Chr.).

Nil – jedna z najdłuższych rzek świata (6497 km), życiodajna dla Egiptu z racji zasilania jej mułem doliny, przez którą płynie. W Egipcie bardzo uroczyście obchodzony jest okres gromadzenia się wód w **N.**, oznaczający nadejście urodzaju. Mimo swego ogromnego znaczenia rzeka nigdy nie urosła do rangi bóstwa. ST, upatrując w Egipcie odwiecznego wroga Izraela, wiązał zmniejszenie się poziomu wód w **N.** lub ich zatrucie z karą Bożą dla tego kraju (Wj 7, 17nn; Iz 19, 5-10; Ez 30, 12; Ps 78, 44). W starożytności utożsamiano **N.** z Gichonem, jedną z czterech rzek rajy przepływających przez krainę Kusz, czyli Etiopię (por. Rdz 2, 13).

Niniwa – starożytne miasto położone na brzegu Tygrysu, należące początkowo do państwa Hammurabiego; za czasów Sennacheryba zostało stolicą Asyrii. Prorocy Nahum (1-3) i Sofoniasz (2, 13-15) głosili jego upadek, który rzeczywiście nastąpił w 612 r. przed Chr., gdy do **N.** wtargnęli Medowie i Babilończycy. W ST **N.** stanowi symbol odstępstwa od wiary. Bohaterowi Jon udało się nawrócić jej mieszkańców, co stało się przestrogą dla Izraela, że łaskawość Boga może obejmować nie tylko jego, ale skierować się również ku poganom (Jon 3-4).

Nippur – jedno z najstarszych miast Babilonii, położone w pd. jej części nad odnogą Eufratu – Kebar. Osiedlili się

w nim Żydzi w czasie niewoli babil. Dzis. N. nosi nazwę Niffer (Ez 1, 3; 3, 15).

Nowy Rok – początek roku, obchodzony przez Izrael wg zwyczaju panującego w Kanaan, tj. na jesieni, po żniwach (Wj 23, 16; 34, 22). Po wprowadzeniu kalendarza babil. za Jojakima, obchodzono go na wiosnę przed Paschą, tj. 1. Nisan (Wj 12, 2; Kpł 23, 5; Pwt 16, 1). W kulcie obowiązywał stary zwyczaj obchodzenia N. R., czyli na jesieni, 1. Tiszri (Kpł 23, 24; Lb 29, 1). Za panowania Seleucydów również w życiu świeckim świętowano N. R. na jesieni. Podobnie było w Qumran.

Nuzi – huryckie miasto w Mezopotamii, przeżywające rozkwit w okresie 1480–1355 przed Chr. W czasie prowadzenia prac wykopaliskowych (w l. 1925–1931) znaleziono w N. ponad 4 tys. glinianych tabliczek, pochodzących przeważnie z archiwum królewskiego. Rzucają one wiele światła na problemy występujące również w historii patriarchów Izraela; dotyczą np. pierworództwa, adopcji niewolników itp. spraw.

Obmycie rytualne – w ST o. r. ciała oraz przedmiotów kultu było niezbędne dla uzyskania czystości rytualnej (Kpł 15). Według NT za życia Jezusa przepisy te były bardzo rozbudowane i przesadnie interpretowane, co wyjaśniał On w swej nauce (Mk 7, 2-8). Jezus wykorzystał symboliczne znaczenie o. r., by wyrazić swoją służebną postawę myjąc nogi uczniom przed Ostatnią Wieczerzą (J 13, 1-10). Gest umycia rąk zastosował Piłat podczas procesu Jezusa na znak swej niewinności (Mt 27, 24).

Obraz – ST zakazywał przedstawiania Jahwe w jakiegokolwiek formie (Wj 20, 4n. 23; 34, 17) ze względu na niebezpieczeństwo bałwochwalstwa. Bóg posiada bowiem żywe odbicie w człowieku, którego stworzył na swój obraz i podobieństwo (Rdz 1, 26n.; 5, 1. 3; 9, 6). Według Ps 8, 6-9 człowiek jest przedstawicielem Boga w dziele stworzenia i ma udział w Jego władzy, a wg Mdr 2, 23 – również w nieśmiertelności Boga. W myśl Syr 17, 1-14 wypływa stąd obowiązek człowieka, by coraz bardziej upodabniać się do Boga. W NT doskonałym o. Boga jest Chrystus (Kol 1, 15; 2 Kor 4, 4), stanowiący odbicie istoty Bożej (Hbr 1, 3). Wierni powinni dążyć do upodobnienia się do Chrystusa (Rz 8, 29; 2 Kor 3, 18), przyoblekając „nowego człowieka” (Kol 3, 10), „nowego Adama” (1 Kor 15, 49), aby przez

współdział w śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa
móc uczestniczyć również w Jego chwale.

Obrzezanie – w ST rytualny zabieg, wywodzący się podobno od Abrahama (Rdz 17, 9-14), polegający na usunięciu części napletka, przeprowadzany u żydowskich chłopców w ósmym dniu życia. Za czasów Jezusa nadawano dziecku w tym dniu również imię. **O.** stanowiło dla Izraelitów symbol przynależności do narodu wybranego, związanego starym przymierzem z Bogiem. Według NT ta symbolika ST straciła dla chrześcijan znaczenie, ponieważ konieczna jest według nich jedynie wiara w Chrystusa (Ga 5, 6). Na Soborze Jerozolimskim rozstrzygnięto, że pogańskie przyjmujące chrzest nie podlegają **o.** (Dz 15). Używając przenośni, Paweł mówi natomiast o **o.** „serca i ducha” jako o znaku przynależności do Boga (Rz 2, 29).

Ochozjasz – 1. król Izraela (853–852 przed Chr.), syn Achaba, skłonny do bałwochwalstwa (2 Krl 1); 2. król Judy (841 przed Chr.), syn Jorama judzkiego i Atalii. Wspólnie z Joramem, królem Izraela, walczył przeciw Damaszkowi. Dowódca wojsk Jorama, Jehu, zbuntował się przeciw swej królowi i zgładził zarówno jego, jak i **O.** (2 Krl 9, 27).

Ofel – wzgórze w pd. części Jerozolimy, pomiędzy dzisiejszym murem pd. na placu dawnej świątyni i tzw. miastem Dawida. Przed panowaniem Dawida było w posiadaniu Jebuzytów. U podnóża **O.** wypływa potok Gichon, płynący przez dolinę Cedronu. Według 2 Krn 27, 3 Jotam wybudował na

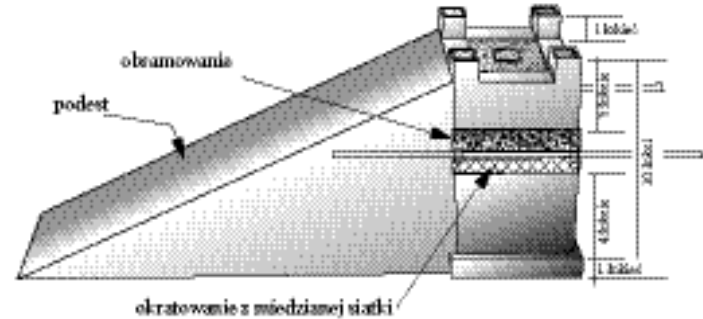
O. twierdzą; wg 2 Krn 33, 14 Manasses otoczył **O.** murem. Nehemiasz podaje, że słudzy Świątyni Jerozolimskiej mieli na **O.** swoje mieszkania (Ne 3, 26).

Ofiara – czynność religijna mająca na celu utrzymanie więzi człowieka z Bogiem, wyraz pobożności, wiary i poddania się jednostki lub społeczeństwa porządkowi Bożemu. W ST ofiarowywano Bogu pierwociny ziemi, bydła i chleba (Wj 13, 2; 23, 19; Kpł 23, 20). Do Boga należeli także pierworodni synowie rodzin (Wj 22, 28). ST zabraniał jednak składania **o.** z ludzi (Pwt 12, 31; 18, 10; Jr 7, 31 i in.). Bóg miał prawo żądać od człowieka największego poświęcenia (np. **o.** Izaaka w Rdz 22), lecz nie pragnął jego śmierci. **O.** z dzieci na wzór religii pogańskich spotkały się ze zdecydowanym potępieniem proroków (2 Krl 16, 3; 21, 6; Jr 7, 31). Śmierć córki Jeftego (Sdz 11, 29-40) była wynikiem dopełnienia ślubu i nie miała związku z **o.** kultową. Składanie **o.** cechowała początkowo prostota, właściwa ludom koczowniczym. Ołtarze budowano z ziemi (Wj 20, 24), a ojciec rodu modląc się składał w **o.** zwierzęta i płody rolne (Rdz 4, 3; 12, 7n.). Funkcje te przejęli za czasów Mojżesza kapłani, a za Jonasza miejscem składania **o.** została Świątynia Jerozolimska. W ciągu kolejnych wieków **o.** stawały się coraz bardziej urozmaicone, ponieważ Izrael wzbogacał je dziedzictwem kulturowym innych ludów, dostosowując do własnego rytuału ofiarniczego. Prawo rozróżniało **o.** z pokarmów (mąki, oleju, wina) i zwierząt, **o.** pitne i kadzielne, całopalne, pojednania, **o.** za grzechy i inne. Prorocy występowali czasem przeciw

składaniu o., ganili jednak nie same o., lecz pogańskie formy i miejsca kultu. W NT Jezus bezpośrednio nie mówił o o. ST, lecz przepowiedział upadek Świątyni Jerozolimskiej i kultu ofiarniczego ST. Odtąd „prawdziwi czciciele będą oddawać cześć Ojcu w Duchu i prawdzie, i takich to czcicieli chce mieć Ojciec” (J 4, 23). Śmierć Jezusa stała się o. przełagalną za wszystkie grzechy ludzkości (Mt 20, 28). On jest Barankiem Paschalnym (1 Kor 5, 7), który przez własną śmierć uwolnił ludzkość z niewoli grzechu (J 1, 29-36). Według Hbr o. Chrystusa przewyższa wszystkie o. ST, które odtąd przestają obowiązywać (8, 1-13).

Ofra – miasto Beniamina, wymieniane również jako Efron lub Efraim (Joz 18, 23; 1 Sm 13, 17; 2 Sm 13, 23; 2 Krn 13, 19). Z O. pochodził Gedeon i tu został pochowany (Sdz 6, 11. 24; 8, 31). Jezus udał się do O. przed swą męką (J 11, 54).

Ołtarz – w ST o. był miejscem składania ofiar. Pierwsze o. stawiali praojcowie Izraela (np. Rdz 12, 8; 26, 25; 33, 20), a następnie królowie. Pierwotnie o. były najczęściej budowane z ziemi i kamieni (Wj 20, 24), w okresach późniejszych, w zależności od celów, do jakich były przewidziane, rozróżniano: o. całopalenia, służący do składania ofiar ze zwierząt, chleba, mąki i wina, o. kadzielnicy do palenia kadzidła. Charakterystyczną cechą o. izraelskiego stanowiły rogi, które były symbolem mocy Bożej (Wj 21, 14; 27, 1). Dotknięcie rogu o. oznaczało oddanie się w opiekę Bogu (1 Krl 1, 50n.). W Dniu Pojednania skrapiano o. krwią

Ołtarz, widok z boku

zwierząt (Kpł 8, 15; 16, 18). W NT rola o. jest drugorzędna: podstawowe znaczenie ma zawsze ofiara Chrystusa (Hbr 9, 28). W pierwotnych gminach chrześcijańskich, gdzie centralnym punktem kultu była Eucharystia, o., na którym ją sprawowano, był stołem, wokół którego gromadziła się wspólnota chrześcijańska w duchu miłości braterskiej (1 Kor 11, 20). W ciągu następnych wieków kształt o. ulegał różnym przeobrażeniom.

Otchłań – podziemie (hebr. *szeol*, *abaddon* – czeluść, grec. *hades* – kraina zmarłych). ST zgodnie z wyobrażeniami starożytnego świata uznawał, że o. znajduje się głęboko pod ziemią (Pwt 32, 22; Iz 59, 9), jest krainą cieni (Iz 26, 19), miejscem kary (Iz 5, 14), oddalenia od Boga (Ps 6, 6), z którego już nie ma powrotu (Ps 16, 10), gdzie zmarły poszedł w zupełne zapomnienie (Ps 88, 13). ST widział jednak możliwość ocalenia człowieka przez Boga z o. (Ps 49, 16). Wtedy o. stawała się przejściowym miej-

scem oczekiwania na zbawienie. NT przejął poglądy ze ST (np. Mt 22, 23; Ap 9, 1). Jezus zstępuje po śmierci do **o.** (Rz 10, 7; 1 P 4, 5; Ap 1, 18), aby ogłosić zbawienie wszystkim, którzy tam na nie czekali. NT uznaje nadto **o.** za więzienie antychrysta (Ap 20, 1n.).

Owca – zwierzę często hodowane w Izraelu ze względu na swą przydatność. Wełnę **o.** przeznaczano do wyrobu odzieży, mleko służyło jako wartościowy napój. Uroczyście obchodzono strzyżenie **o.** (Rdz 38, 12; 1 Sm 25). W przeciwieństwie do kozłów, **o.** nie była zwierzęciem ofiarnym (1 Krl 5, 3; Kpł 3, 7; 12, 6; 14, 10n.; 22, 19; Lb 28, 3nn i in.). Była symbolem naiwności, dobroduszości (Mt 7, 15; 10, 16), a także bezbronności (Mt 9, 36). W przypowieściach Jezusa owczarnia stała się symbolem nowego ludu Bożego – Kościoła (Mt 10, 6; 15, 24; J 10, 1-16; 21, 15-17; 1 P 2, 25), który prowadzi i którego strzeże Jezus Chrystus – Dobry Pasterz, miłujący swe **o.** i poszukujący każdej zagubionej, a cieszący się z jej powrotu do stada (J 10, 7-17; Mt 18, 12-13).

Pafos – portowe miasto w pd.-zach. części Cypru, w epoce hellenickiej stolica wyspy. Paweł działał w nim w czasie swej pierwszej podróży misyjnej (Dz 13, 6-13).

Palestyna – kraj Filistynów, położony po obu stronach rzeki Jordan (Przedjordania i Zajordania), ogólnie znany jako „kraj biblijny”. ST nazywa **P.** również „Ziemią Obiecaną”, „Ziemią Kanaan” lub „Ziemią Świętą” (Rdz 17, 8; Wj 15, 15; Pwt 19, 7; Jr 25, 20; Za 2, 16). Herodot określał nadmorskie pasmo od Karmelu do Gazy mianem **P.** Syryjskiej (I, 105; II, 106) lub po prostu **P.** (VII, 89), dopiero później nazwę tę rozciągnięto na obszar Judei. Ziemia **P.** Bóg obiecał patriarchom (Rdz 12, 7; 13, 15; 17, 8); ich faktyczne granice zostały określone dopiero po osiedleniu się na tych terenach plemion izraelskich (Joz 13–19). Od-tąd zach. granicę **P.** stanowiło Morze Śródziemne, wsch. – Pustynia Arabska, pn. – Liban i Antyliban, a pd. – krańce Morza Martwego i pustynia Negeb. Tereny dawnej **P.** stanowią dziś obszar czterech państw: Izraela, Jordanii, Syrii i Libanu. O ukształtowaniu terenu decyduje dolina rzeki Jordan, biegnąca pomiędzy dwoma pasmami gór: zachodnio- i wschodniojordańskich. Te ostatnie można podzielić, poczynając od pd., na góry Judei, Samarii i Galilei. Judea obejmuje wzgórza Hebronu oraz okolice Jerozolimy. Sa-

maria ograniczona jest od pd. Górami Judzkimi, od pn. górą Karmel (552 m) i od pn.-wsch. górą Gilboa (497 m). Galileę tworzy łagodne pasmo górskie biegnące z zach. na wsch. Tu znajduje się rodzinne miasto Jezusa, Nazaret, oraz góra Tabor (588 m), stanowiąca miejsce przemienienia Chrystusa. Północna Galilea graniczy z okrytą śniegiem górą Hermon (2760 m) i Libanem (3360 m). Po zach., nadmorskiej stronie P. znajduje się na pn. od Karmelu równina Akko, na pd. zaś równiny Saron i Szefera, przedzielone potokiem Nahar Rubin. Zajordania jest wyżyną (800–1000 m) graniczącą od wsch. z Pustynią Arabską. Można w niej wyróżnić cztery części: Baszan, leżący między Hermonem a Jarmukiem, dopływem Jordanu; Galaad – między Jarmukiem i Wadi Hesban, z płynącą pośrodku rzeką Jabbok, nad brzegami której rozciągało się dawne królestwo Ammon; Moab, położony na wsch. od Morza Martwego, pomiędzy Wadi Hesban i Wadi Hesa; wreszcie Edom, ze stolicą w Petra, na pd. od Wadi Hesa do Zatoki Akaba. P. posiada klimat śródziemnomorski oraz zwrotnikowy i związane z tym dwie pory roku: suche lato i deszczową zimę. Pora deszczowa trwa od października do maja. Największa rzeka P., Jordan, nie jest przystosowana do nawigacji. Oprócz Jordanu jedynie Jarmuk, Arnon i Jabbok płyną przez cały rok, pozostałe rzeki zasilane są wodą tylko w porze deszczowej. P. posiada dwa jeziora: Hule i Tyberiackie (Genezaret), ma dostęp do Morza Martwego i Śródziemnego. Charakterystycznymi roślinami P. są: dąb kermerowy, terebinty, drzewo chlebowe, pinie i stepowe tamaryszki; uprawia się pszenicę, jęczmień, pro-

so, oliwki, figi, granaty, daktyle, banany, winogrona, pomarańcze i cytryny. Z dzikich zwierząt pojawiają się wilki i szakale, hieny, lisy i psy. Hoduje się owce, kozy, osły, woły, konie, wielbłądy oraz ptactwo domowe.

Palimpsest (grec. *palimpseston*, łac. *codex rescriptus*) – pergamin lub papirus, z którego usunięto pierwotny tekst, a zapisano nowy. Dzisiaj środkami chemicznymi usiłuje się wydobyć starsze teksty spod warstwy nowych zapisów. Np. na p. Efrema starsza warstwa zawierająca ważne fragmenty NT została pokryta nowszymi tekstami Efrema.

Palma – symbol doskonałości i dobrobytu (Ps 92, 13), piękna (Pnp 7, 8), mądrości (Syr 24, 14) oraz życia. Liści p. używano w czasie Święta Namiotów (Kpł 23, 40; por. wjazd Jezusa do Jerozolimy – J 12, 13), służyły jako ozdoba świątyni (1 Krl 6, 35; Ez 40, 26).

Palmira – w ST wymieniana jako Tadmor lub Tamar, miasto na Pustyni Arabskiej. Już Salomon zwrócił uwagę na jej dogodne położenie, zakładając tam twierdzę (2 Krn 8, 4; 1 Krl 9, 18). P. leżała na szlaku handlowym Mezopotamia–Egipt. Z tego względu była miastem bogatym, znanym pod nazwą Tadmor już w XX w. przed Chr. Wykopaliska wykazały wiele budowli z tego okresu, m.in. sanktuarium bożka Bela. W XII w. przed Chr. P. zajęli Asyryjczycy, nowy okres rozwoju przeżyła w czasach helleńskich i rzym. Wykopaliska w P. prowadził również polski archeolog, K. Michałowski, w latach 1959–1968.

Pamfilia – terytorium u pd. wybrzeży Azji Mniejszej, graniczące z Pizydią. Główne miasta **P.** to Perea i Attalia. Działał tu Paweł w czasie pierwszej podróży misyjnej (Dz 14, 24n.).

Papirus (grec. *papyrus*) – roślina o wysokości ok. 4 m, rosnąca na bagnistych terenach, zwłaszcza w starożytnym Egipcie (por. Wj 2, 3; Iz 35, 7). Rdzeń łądygi cięto w podłużne pasy, zlepiając je razem na krzyż. Sprasowane i wysuszone kawałki łączono ponownie, uzyskując w ten sposób zwoje. Pisano przeważnie tylko po stronie wewnętrznej **p.** Najstarsze pochodzą z Egiptu z okresu 2500–2200 r. przed Chr. Pierwszego odkrycia kilku tysięcy fragmentów **p.** dokonano w 1877 r. po Chr. w Fajum. Dla Biblii największe znaczenie mają **p.** znalezione w Elefantynie i na Pustyni Judzkiej (Qumran): było to 13 koptyjskich **p.** noszących nazwę Chester Beatty, z II–IV w. po Chr., obejmujących teksty ze ST, z Ewangelii, Listów Pawła i z Apokalipsy. Najstarsze fragmenty NT pochodzą z II w. po Chr. i zawierają niepełną Ewangelię św. Jana. Są to **p.** Rylandsa i Bodmer. Z III w. po Chr. pochodzą **p.** z tekstami: Ewangelii św. Jana i Łukasza oraz Listów katolickich.

Partowie – plemię pochodzenia irańskiego, które w III w. przed Chr. założyło niezależne państwo, obejmujące tereny na pd.-wsch. brzegach Morza Kaspijskiego. **P.** byli zdecydowanymi wrogami Rzymu. Popierali m.in. ostatniego króla z linii Hasmonejczyków Antygona (40–37 przed Chr.) i zmusili Heroda Wielkiego do opuszczenia Jerozo-

limy. **P.** przetrwali do III w. po Chr., chociaż ich terytoria zmniejszyły się na skutek najazdów różnych wrogów.

Pascha (hebr. *pesach*, aram. *pascha* – skakać, tańczyć, a w sensie przenośnym – przejść, obejść, ocalić; por. Wj 12, 13. 23. 27; Iz 31, 5) – W ST wg relacji Wj 3, 18; 8, 11–24; 10, 7–11. 24–25 i in. święto i ryt **P.** u plemion izraelskich ustalił się za czasów Mojżesza. W ten sposób nawiązano prawdopodobnie do zwyczajów świątecznych plemion koczowniczych, łącząc je ściśle z wyjściem z Egiptu. Opis najstarszego rytu **P.** zawiera Wj 12, 1–14. Składano ofiarę z baranka, jego krwią skrapiano wejścia do namiotów, a mięso spożywano wspólnie. Po osiedleniu się plemion izraelskich w Kanaanie do obchodów **P.** dołączono święto niekwaszonych chlebów, inaczej tzw. Przaśników (*Mazzot*), trwające przez cały tydzień. W okresie monarchii **P.** obchodzono w Świątyni, po niewoli babil. odbywała się tam jedynie ceremonia zabijania zwierząt ofiarnych, a później, już tylko w kręgu rodziny i zaproszonych gości, spożywano ofiarowanego przedtem w świątyni baranka paschalnego, niekwaszone chleby, specjalnie przyrządzone gorzkie zioła i wino. W czasie **P.** czytano opis wyjścia z Egiptu i śpiewano psalmy, tzw. *Hallel*. **P.** posiadała charakter sakralny, mający uzmysłowić wielki cud Jahwe i Jego opiekę nad narodem wybranym. W NT do uczty paschalnej nawiązują opisy ustanowienia przez Jezusa Eucharystii w czasie Ostatniej Wieczerzy.

Pasterz – człowiek trudniący się wypasaniem owiec, co było zajęciem częstym w Izraelu, zwłaszcza w począt-

kach jego historii, przed osiedleniem się w Kanaanie, gdy **p.** prowadził życie koczownicze. **P.** zajmował się przede wszystkim hodowlą trzody i owiec. Hodowla stanowiła również potem ważny element gospodarki Izraela (Rdz 29, 6; 31, 18-40). W sensie przenośnym **p.** Izraela był Bóg, otaczający naród wybrany szczególną troską (np. Ps 23, 1-4; Ez 34, 11-12). Prorocy widzieli Mesjasza, potomka Dawida, jako **p.** ludu w czasach zbawienia (Ez 34, 23n.; 37, 24). NT tytuł Dobrego Pasterza nadaje Jezusowi (Mt 2, 6; J 10, 11-16).

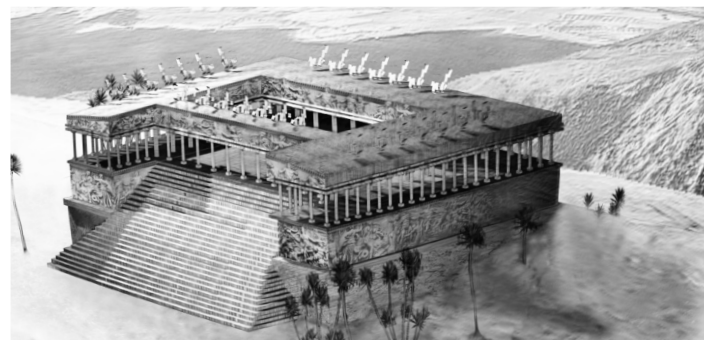
Patmos – wysepka na Morzu Egejskim, 70 km na zach. od Miletu. Autor Ap w 1, 9 wspomina, że dzieło swe napisał na **P.**, przebywając tam na wygnaniu.

Pentapolis (grec. – pięć miast) – związek pięciu miast: Sodomy, Gomory, Adma, Szeboim i Beli (Soar). Z wyjątkiem Beli wszystkie te miasta uległy zniszczeniu w czasie różnych kataklizmów. ST uznał tę zagładę za karę wymierzoną przez Boga ich mieszkańcom za popełniane grzechy (Rdz 19, 24-30; Mdr 10, 6-7).

Perea – kraina pomiędzy Pellą i Macherontem, na wsch. od Morza Martwego, nazywana również Zajordanią, gdyż jej zach. granicą była rzeka Jordan. Za czasów Heroda Wielkiego należała do rządzonego przez niego państwa, później do terytorium pozostającego pod władzą Heroda Antypasa, a od 85 r. po Chr. do rzym. prowincji Syrii. Wśród miast **P.** należy wymienić Betanię, stanowiącą te-

ren działalności Jana Chrzciciela (J 1, 28), a później Jezusa (J 10, 40; 12, 1).

Pergamon – stolica starożytnej Myzji, na pn. od Efezu. Do 133 r. przed Chr. była stolicą Attalidów, a od 129 r. przed Chr. stolicą rzym. prowincji Azji, na czele której stał prokonsul. Ap 1, 11 zalicza **P.** do siedmiu gmin chrześcijańskich Azji Mniejszej (por. Ap 2, 12-16). W **P.** produkowano trwalszy od papirusów materiał piśmienny, tzw. pergamin (ze skór zwierzęcych). Dobrze sytuowani pogańscy obywatele **P.** niechętnie odnosili się do chrześcijaństwa. Istniał wśród nich silnie zakorzeniony kult Zeusa.

Ołtarz Zeusa w Pergamonie – rekonstrukcja

Persowie – początki historii **P.** nie są do końca wyjaśnione. Pewne jest, że **P.** wywodzą się z plemienia irańskiego, z którego wyłoniło się najpierw państwo Medów. Cyrus Wielki (559–529 przed Chr.) w 550 r. przed Chr. zagarnął państwo Medów, w 539 r. przed Chr. zdobył Babilon

i państwo neobabil., tworząc wielkie mocarstwo **P.**, obejmujące również tereny Azji Mniejszej. Nie bez powodu Ekd w pierwszym zdaniu powołuje się na proroctwo Jr 25, 11n., zapowiadające tylko 70 lat istnienia imperium neobabil. i takiego okresu niewoli Izraela (2 Krn 35, 21), a Cyrusa uważa za męża opatrnościowego. Cyrus prowadził politykę tolerancji wobec wszystkich religii. To on wydał w 538 r. przed Chr. edykt zezwalający deportowanemu swego czasu z ojczyzny Judejczykom na powrót do Jerozolimy. Politykę Cyrusa kontynuowali jego następcy. Dariusz I (521–485 przed Chr.) rozszerzył granice państwa i podzielił je na 29 satrapii. Syria i Palestyna stanowiły oddzielne satrapie. Trudno ustalić dokładnie listę królów pers., zwłaszcza na podstawie Ekd i Ne, które są jedynymi księgami zajmującymi się tym okresem historii Bliskiego Wschodu, tym bardziej, że uwzględniają one tylko imiona królów, i to bez dodatkowych danych dotyczących okresu ich panowania. Ekd i Ne wymieniają: Cyrusa, Dariusza, Kserksesa i Artakserksesa. Z innych źródeł wiadomo, że następcą Dariusza był Kserkses i że Dariusz III został pokonany przez Aleksandra Wielkiego pod Issos w 333 r. przed Chr.

Petra (dziś w Jordanii) – miasto wykute w skale, na wsch. od Morza Martwego, stolica Nabatejczyków, którzy w IV w. przed Chr. zajęli terytoria Edomitów. Budowle **P.** zdradzają wpływy kultury asyr., egip., a zwłaszcza grec. i rzym. **P.** pod względem architektonicznym stanowi unikat. W 106 r. po Chr. **P.** zdobyli Rzymianie, zachowując się

bardzo tolerancyjnie wobec jej mieszkańców. Prace wykopaliskowe, rozpoczęte w 1812 r., przypomniały dawny splendor i potęgę tego miasta.

Pieczęć – znak w ST o znaczeniu podobnym do dzis. podpisu (por. 1 Krl 21, 8). **P.** mogła posiadać charakter urzędowy lub prywatny. Przedmiot oznakowany **p.** należał do jej właściciela, **p.** gwarantowała nienaruszalność tego przedmiotu. Dlatego **p.** w znaczeniu przenośnym oznaczała rzeczy ukryte (np. Pwt 32, 34). W NT Duch Święty daje wiernym **p.** Bożą na znak ich przynależności do Boga (Ef 4, 30).

Pierworodny – tytuł przyznający pierwszemu synowi w ST, podobnie jak na całym Bliskim Wschodzie, szczególne znaczenie i przywileje, ze względu na możliwość podtrzymania rodu. Najważniejszy przywilej polegał na dziedziczeniu funkcji patriarchy wzgl. króla. Z **p.** były związane Boże obietnice, które odnosiły się bądź do jednej tylko osoby, bądź do całego narodu. Izrael był **p.** Jahwe (Wj 4, 22). W NT przywilej **p.** przysługuje wyłącznie Chrystusowi (Rz 8, 29; Kol 1, 15. 18).

Piszon – jedna z czterech rzek rajy (Rdz 2, 11), w Syr 24, 24-25 wymieniona jest obok Tygrysu, Eufratu i Jordanu. Nie posiada dzis. odpowiednika geograficznego.

Pizydia – kraj na pd. Azji Mniejszej. Rzymianie zdobyli go dopiero w 25 r. przed Chr. W Antiochii **P.** działał Paweł (Dz 13, 14-51; 14, 24).

Plagi – klęski i nieszczęścia zsyłane na świat przez Boga. Najbardziej znane w ST są **p.** egipskie (Wj 7, 14–11, 10; 12, 29–33). **P.** świadczyły o mocy Boga (Wj 9, 14n.), przyczyniały się do nawrócenia (Wj 7, 4n.), były karą za nieposłuszeństwo (Wj 9, 17n.; Lb 11, 33), stanowiły ostrzeżenie (Jr 15, 3) lub próbę (Ps 73, 14). Obraz **p.** jako klęsk i nieszczęść przedstawia w NT Ap (9; 15, 1; 16).

Poezja – utwory wierszowane, które w jęz. hebr. ST prezentują głównie: Psalmi, Proroctwa, Pieśń nad Pieśniami i księgi mądrościowe. **P.** grec. występująca w NT to hymny na cześć Boga i Chrystusa, doksologia i kultyczne aklamacje (np. Ap 19, 1n.). Charakterystycznym środkiem stylistycznym dla **p.** hebr. jest paralelizm członów, zestawianych w różnorodny sposób: na podstawie przeciwieństw, np. jasność – ciemność (paralelizm antytetyczny); mnożenia przesłanek, np. Bóg stworzył poszczególne elementy wszechświata, jest więc jego Stwórcą (paralelizm syntetyczny); gromadzenia synonimów (paralelizm synonimiczny); zestawiania różnych cech i przymiotów (paralelizm intonacyjny). **P.** hebr. posługuje się również akrofonią, polegającą na rozpoczynaniu każdego następnego wiersza kolejną literą alfabetu. Cechuje ją malowniczość, stosowanie rozbudowanych obrazów i przenośni. Nie zdołano dokładnie odtworzyć układu metrycznego **p.** śpiewanej. **P.** NT również posługuje się paralelizmem członów, często występuje w nim też proza hymnodyczna, tzn. krótkie zdania o zwięzłej treści, oddające prawdy o Bogu i Chrystusie.

Poganie – określenie stosowane w Piśmie św. wobec narodów nienależących do ludu Bożego (np. Jr 10, 25; 1 Tes 4, 5). Ze względu na wyznawane przez **p.** wielobóstwo spotykali się oni z potępieniem, głównie przez proroków. Jezus był posłany szczególnie do Izraela, lecz dzięki swoim słowom i czynom (np. uzdrowienie Syrofenicjanki – Mk 7, 24–30) stworzył zaczątek misji wśród **p.**, którą kontynuował zwłaszcza Paweł, niestrudzony Apostoł Narodów. Uczył on, że Chrystus pojednał wszystkich przez swą śmierć (Kol 1, 19; Ef 2, 14–17), zniósł więc istniejące dotąd różnice pomiędzy Żydami, Grekami i **p.** (Kol 3, 11).

Pogrzeb – obrzęd odbywający się w Izraelu kilka godzin po śmierci. Dokonywali go zwykle synowie zmarłego (Mt 8, 21). Balsamowanie ciała należało do rzadkości. Zmarłego składano w grobie ubranego w szaty (1 Sm 28, 14; Ez 32, 27). Dopiero w czasach NT stosowano mycie jego ciała (Dz 9, 37) i zawijanie w prześcieradło (Mk 15, 46 i par.; J 19, 40). Ciało kładziono do grobu w pozycji leżącej, bez trumny (2 Sm 3, 31; Łk 7, 14 i in.) W żałobnej ceremonii brały często udział tzw. płaczki, których zadaniem było głośne opłakiwanie zmarłego (Jr 9, 16. 19; 2 Sm 1, 24). Pogrzebanie ciała należało do podstawowych obowiązków rodziny, wierzono bowiem, że w ten sposób zapewnia się nieboszczykowi spokojne przebywanie w szeolu. Jego niepogrzebanie uznawano za nieszczęście i karę Bożą (Pwt 28, 26; Jr 7, 33 i in.).

Posiłek – spożywanie jedzenia, przez Żydów dwa razy dziennie (Wj 16, 8; 1 Krl 17, 6). Nie używano stołu ani krze-

seł, siadano na podłodze wokół wspólnej misy z gorącą płynną potrawą, w której maczano chleb i mięso (J 13, 26). W późniejszych czasach **p.** spożywano na sposób grec.-rzym.: w pozycji półleżącej, opierając się na lewym łokciu (Est 1, 6; Am 6, 4; J 13, 23). Kobiety siedziały wyprostowane. W okresie świąt lub innych uroczystości jedzono mięso i owoce oraz pito wino. Wspólny **p.**, a zwłaszcza zbiorowe uczyty, były symbolem jedności pomiędzy obecnymi i ich wspólnoty z Bogiem (Wj 24, 9-11; Iz 25, 6; Mt 8, 11n. i par.). W NT nawiązano do tej symboliki **p.** W Eucharystii stała się ona wyrazem tajemnicy rzeczywistego związku Chrystusa z Jego wiernymi (1 Kor 10, 20n. 30; 11, 20-30).

Potop biblijny – wydarzenie z dziejów ludzkości, o którym opowiada Rdz 6, 1–9, 17. **P. b.** był karą za grzechy świata. Bóg wyłączył z kataklizmu jedynie sprawiedliwego Noego i jego rodzinę (Rdz 6, 9-22). Opowiadanie o **p.** nawiązuje do zaginionego dziś pierwowzoru mezopotamskiego. Dowodów na to dostarcza literatura sumeryjska (epos o Gilgameszu), zawierająca historię **p.** i uratowanie jednej rodziny. Podobieństwa pomiędzy opowiadaniem biblijnym a mezopotamskim dotyczą: decyzji zesłania **p.**, nakazu wybudowania łodzi dla jednej rodziny, wprowadzenia do niej zwierząt, złożenia końcowej ofiary i udzielenia błogosławieństwa. Istnieją jednak zasadnicze różnice pomiędzy tymi dwoma opowiadaniem. W Rdz 6, 1–9, 17 mowa jest o jedynym Bogu, Panu wszelkiego stworzenia, postanawiającym zesłać karę **p.**, ponieważ ludzkość przebrała miarę w grzeszeniu. Wersja mezopotamska **p.** od-

zwierciedla mitologię pogańską: **p.** jest wynikiem kaprysu bogów, a bohater eposu ratuje się dzięki ostrzeżeniu przez jednego z bogów. Pogańskim przekonaniem, że los ludzki stanowi igraszkę bogów, pisarz biblijny przeciwstawił pogląd, że życie i szczęście człowieka zależy od postępowania i wierności jednemu Bogu. Ponadto opowiadanie biblijne wprowadza dwa oryginalne tematy teologiczne: wybór i przymierze. Bóg wybrał Noego ze względu na jego sprawiedliwość i zawarł z nim przymierze (Rdz 9, 8-11); obejmuje nim całą nową ludzkość. W biblijnym opowiadaniu pojawia się już prorocki temat „reszty” i „zbawienia”. Bóg karze za grzechy, ale również zbawia człowieka. Temat **p.** pojawia się też w innych księgach ST (Ps 29, 10; Mdr 10, 4; 14, 6; Syr 44, 18; Iz 54, 9). W NT powtórne przyjście Syna Człowieczego porównane jest do nagłego nastania **p.** (Mt 24, 37-39), a w 2 P **p.** jest przykładem kary zesłanej na bezbożnych (2, 5; 3, 6).

Praca – w ST współdziałanie człowieka w stwórczym dziele Boga (Rdz 2, 5n.), konieczność życiowa dla zapewnienia egzystencji (Rdz 1, 28n.; Prz 6, 6-10; 18, 9), kara za sprzeniewierzenie się ludzi przykazaniom Bożym (Rdz 3, 17-19). Wyniki **p.** są darem Bożym (Ps 128, 2), a za uczciwą **p.** należy się odpowiednia zapłata (Jr 22, 13; Pwt 24, 14n.). NT rozpatruje **p.** jako dążenie człowieka do budowania królestwa Bożego na ziemi, jako służbę dla samego Boga (Kol 3, 23), co stanowi pierwszoplanowy cel ludzkich poczynąń. Zbyttnia troska o byt materialny i nadmierne ubieganie się o dobra tego świata nie godzą się

z pełnym zaufaniem Bogu. Prowadzą do chciwości i odwrócenia od Niego serca (Łk 12, 15-20; Hbr 13, 5; por. Mt 6, 11. 25-34; Łk 12, 34), co zostało potępione jako synonim służby bożkom (Kol 3, 5; Ef 5, 5).

Pragmina (pierwotna gmina) – nazwa najstarszej społeczności chrześcijańskiej, powstałej po zmartwychwstaniu Chrystusa, opierającej się na grupie Dwunastu (Apostołowie), których Jezus jako założyciel Kościoła powołał do kontynuowania swej misji jeszcze za ziemskiego życia i którym ukazał się po zmartwychwstaniu. Oficjalnie rozpoczęli oni swą pracę w dniu Pięćdziesiątnicy, umocnieni zesłaniem Ducha Świętego, przyjmując do Kościoła jerozolimskiego Żydów przez udzielanie im chrztu. Na czele **p.** jerozolimskiej stał Piotr. Po opuszczeniu przez niego Jerozolimy (Dz 12, 17) funkcje jego przejął Jakub (Dz 14, 13), a po śmierci Jakuba inni Apostołowie i „starsi” (Dz 15, 4). **P.** nie zerwała z najważniejszymi praktykami religijnymi judaizmu (Dz 2, 46), wprowadziła jednak praktyki nowe, decydujące o chrześcijańskim charakterze zgromadzenia wiernych: chrzest, Eucharystię, wspólnotę dóbr, oczekiwanie na eschatologiczny powrót Pana (Paruzję), budząc świadomość jedności braterskiej wyznawców. **P.** jerozolimska uważana była przez władze rzymskie za sektę żydowską, natomiast oficjalny judaizm prześladował ją jako społeczność sobie wrogą, która oderwała się od wyznawców judaizmu (Dz 5, 17-42). Dzięki działalności diakonów, a zwłaszcza Szczepana i Filipa, powołanych przez Apostołów do zadań charytatywnych i misjonarskich, powstała

społeczność składająca się z Żydów diaspory, odłączających się od kultu Świątyni i wyznawców Prawa. Pozostała ona w ścisłym związku z Kościołem macierzystym, lecz rozwijała się poza Jerozolimą. Filip np. założył Kościół w Samarii (Dz 8, 5n.); powstała również **p.** w Antiochii (Dz 11, 18n.); Paweł Apostoł powołał do życia inne jeszcze Kościoły lokalne, przyjmując do nich również pogan. Na tzw. Soborze Jerozolimskim Apostołowie ustalili warunki przyjmowania pogan do Kościoła. Nie musiało ich obowiązywać obrzezanie i inne praktyki czysto żydowskie (Dz 15). Paweł głosił jedność Żydów i pogan w jednym Kościele Chrystusowym (Ef 2, 15n. 18; Ga 3, 28; 6, 15) oraz ścisły związek nowo powstałych Kościołów z **p.** jerozolimską. Na początku wojny żydowskiej (66–70 po Chr.) Kościół jerozolimski zmuszony był opuścić to miasto i przenieść się na wsch. od Jordanu, do Pelli.

Prehistoria ludzkości w ST – historia opisana w Rdz 1–11, opierająca się na kilku trad. przekazujących podania o początku świata i ludzkości, aż do czasu powołania Abrahama. **P. I.** zawiera opis stworzenia świata i ludzi oraz raju (1–2), upadku pierwszych ludzi (3), zabójstwa Abla (4), rodowód potomków Adama (5), opowiadanie o potopie (6–8), przymierzu z Noem (9–10), wieży Babel (11). Najistotniejszym momentem **p. I.** w ST jest wprowadzenie myśli o przymierzu Boga z człowiekiem. **P. I.** przekazuje myśl teologiczną, że Bóg, który powołał człowieka do istnienia, mimo wciąż popełnianych przez niego grzechów nie opuszcza go i daje szansę zbawienia.

Prozelici (grec. – ci, którzy doszli) – poganie, którzy przyjęli judaizm. Obowiązywało ich zachowywanie odpoczynku szabatowego (Wj 23, 12), jako obrzezani byli podporządkowani Prawu i uczestniczyli w kulcie i obchodach świąt żydowskich (Lb 15, 15. 30; Pwt 16, 10. 13; Wj 12, 48). Prozelityzm rozwinął się w diasporze judeohellenistycznej w okresie po niewoli babil. (od VI w. przed Chr.). Przyjęcie judaizmu przez poganina połączone było ze specjalnym rytym, do którego należało: obrzezanie mężczyzn, rytualne obmycie, czyli zanurzenie w wodzie, złożenie ofiary w świątyni. Po tych obrzędach poganin stawał się pełnoprawnym Żydem, uważano go za jakby ponownie narodzonego, jego poprzednie życie nie miało już znaczenia. Również NT wspomina o **p.** (Mt 23, 15). W działalności misyjnej Pawła **p.** nazywano pogan lub Żydów słuchających Ewangelii i przygotowujących się do chrztu (Dz 2, 11; 10, 1-22; 13, 43; 18, 4). Po wojnach żydowskich z Rzymianami w 70 r. i 135 r. po Chr. cesarz Hadrian wydał zakaz przechodzenia pogan na judaizm. Z tą chwilą zanikł prozelityzm żydowski, co stworzyło szansę rozwoju misji chrześcijańskich, które w Żydach miały poważnych przeciwników.

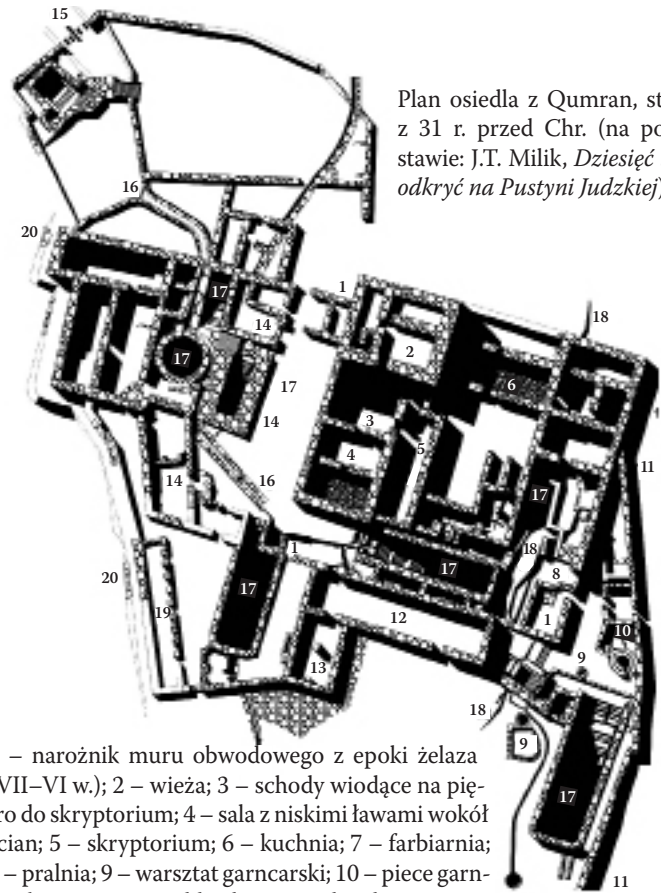
Przymierze (hebr. *berith* – kontrakt, układ między pojedynczymi osobami lub grupami; por. 1 Sm 18, 3; Rdz 26, 28). W ST **p.** to najczęściej układ między Bogiem a Jego wybranymi. Dokonywało się ono wg rytuału uświęconego praktyką. Składano ofiary i obie strony brały na siebie zobowiązania posiadające moc przysięgi. W ten sposób zawarł

Bóg **p.** z Noem (Rdz 8, 20–9, 17), a na znak zaistnienia tego faktu ukazał tęczę. Potem zawarł Bóg **p.** z Abrahamem, czyniąc obrzezanie znakiem **p.** (Rdz 17, 1-26). Po wyprowadzeniu narodu izraelskiego z Egiptu Bóg zawarł z nim **p.** za pośrednictwem Mojżesza na Synaju (Wj 19, 24; 32-34). Polegało ono na uznaniu przez naród wybrany wyłączności kultu i wiary w Jahwe: „Lecz wy będziecie Mi królestwem kapłanów i ludem świętym” (Wj 19, 6). Z **p.** tym związane były przepisy kultyczne i etyczne, które uzupełniano z biegiem czasu. Izrael łamał często **p.**, za co w końcu spotkała go kara – niewola babil. (Ez 16, 1-45). Bóg wierny swym obietnicom pragnął nowego **p.** (Ez 16, 59-63), które dokonało się ostatecznie i w sposób doskonały w NT przez śmierć Jezusa (Mk 14, 24 i par.; 1 Kor 11, 25; 2 Kor 3, 15). Myśl tę wyraźnie rozwija Hbr w teologii arcykapłańskiej Chrystusa (Hbr 3, 1-6; 7, 11-28; 8, 6; 9, 15-24; 12, 24).

Pseudoepigrafia – forma literacka znana w całym starożytnym świecie, w tym i w Izraelu. Podawano w niej jako autora konkretną wybitną osobę, nawiązując do jej myśli i autorytetu. I tak np. najmłodsza księga ST, tj. Mdr, zredagowana ok. 50 r. przed Chr., podaje jako autora Salomona, żyjącego 900 lat wcześniej, zaliczanego do najmądrzejszych ludzi starożytnego świata i stanowiącego niejako symbol wielowiekowej mądrości Izraela. Podobnie niektóre Listy apostołskie nawiązują do autorytetu i nauki Apostołów, dostosowując jednak tę naukę do nowych potrzeb Kościoła i odmiennych warunków religijno-społecznych życia młodszej generacji chrześcijan.

Qumran (pełna nazwa: Chirbet Qumran) – miejscowość na pn. zach. od Morza Martwego, zamieszkała od przełomu 136 i 135 r. przed Chr. do 68 r. po Chr. przez zorganizowaną grupę Judejczyków (esseńczyków), która odcięła się od oficjalnego judaizmu. Mieszkańcy przestrzegali surowo Prawa, łącznie ze wszystkimi przepisami rytualnymi (obmycia), mieli własny kalendarz solarny oparty na sobotnim cyklu, wg którego rok liczył 364 dni, oraz swoją regułę. Na czele zrzeczenia stał mistrz sprawiedliwości. Mieszkańcy Q. uznawali się za „synów światłości”. Podstawą ich nauczania był wykład Pisma. Niezwykle znaczenie przypisywali wspólnym posiłkom, żyli w ubóstwie i często w stanie bezżennym. W okresie przed 68 r., wobec niebezpieczeństwa wojny z Rzymianami, umieścili swe rękopisy biblioteczne w pobliskich grobach i grotach. Zupełnie przypadkowo natrafiono na nie dopiero w 1947 r. po Chr., co dało początek dalszym pracom archeologicznym. Liczne manuskrypty znajduwane od tego czasu określane są nazwą literatury qumrańskiej; dzieli się na biblijne (prawie cały ST) i te dotyczące samego zrzeczenia się (reguła, fragmenty hymnów pochwalnych – *hodajot*, oraz papirus z opisem „świętej wojny «synów światłości» z «synami ciemności»”). Pewne analogie qumrańczyków z pierwotnym chrześcijaństwem nasuwały przypuszczenia odno-

Plan osiedla z Qumran, stan z 31 r. przed Chr. (na podstawie: J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*)

1 – narożnik muru obwodowego z epoki żelaza (VII–VI w.); 2 – wieża; 3 – schody wiodące na piętro do skryptorium; 4 – sala z niskimi ławami wokół ścian; 5 – skryptorium; 6 – kuchnia; 7 – farbiarnia; 8 – pralnia; 9 – warsztat garncarski; 10 – piece garncarskie; 11 – mur oddzielający osadę od cmentarza; 12 – sala zgromadzeń; 13 – spiżarnia; 14 – warsztaty; 15 – połączenie akweduktu z kanałami osady; 16 – główny kanał; 17 – duże cysterny; 18 – rozpadlina po trzęsieniu ziemi; 19 – stajnie; 20 – mur wsporny wzdłuż zachodniej krawędzi płaskowyżu.

śnie do jej wpływu na NT, głównie na Jana Chrzciciela. Zasadniczo różne jest jednak podejście gminy qumrańskiej do zagadnienia pokuty, której Jan Chrzciciel domagał się indywidualnie od każdego człowieka (uniwersalizm), podczas gdy qumrańczycy pokutowali tylko za grzechy Izraela. Podstawowe różnice między wiarą qumrańczyków a chrześcijaństwem polegają także na ich podejściu do mesjanizmu. Qumrańczycy oczekiwali przyjścia dwóch mesjaszów, w tym jednego z rodu Aarona. NT uznaje tylko jednego Mesjasza – Jezusa Chrystusa. Wiele innych jeszcze różnic interpretacyjnych między wiarą qumrańczyków i NT doprowadziło ostatecznie do upadku teorii o wywodzeniu się z niej chrześcijaństwa.

Rabba – stolica Ammonitów we wsch. Jordanii. Zdobył ją na krótko Joab, dowódca wojsk Dawida (2 Sm 11, 1). W III w. przed Chr. stała się miastem hellenistycznym i przyjęła nazwę: Filadelfia. Od 63 r. przed Chr. należała do Dekapolu.

Rafał (hebr. – Bóg uzdrawia) – anioł występujący w Tb jako towarzysz podróży i opiekun młodego Tobiasza (Tb 5, 4; 6, 3n.; 12, 15). Pokonał demona Asmodeusza (8, 1n.) i uzdrowił ojca Tobiasza (11, 7-13).

Rahab – mityczny potwór morski symbolizujący wg Iz 30, 7 Egipt; natomiast w Ps 89, 11 – siły wrogie Bogu.

Raj (hebr. *pardes*, grec. *paradeisos*, pers. *pairi-daera* – ogród, mezopot. *edin* – równina, step) – Wulgata za LXX posłużyła się tłumaczeniem pers. Biblijna koncepcja r. wiąże się z religią jahwistyczną – jest on darem Boga dla ludzkości w osobach prarodzców. Koncepcja ta wykazuje również wpływy obcych mitów, widoczne w symbolicznym przedstawianiu pierwotnego szczęścia jako obrazu żyznego ogrodu, a nadziei na nieśmiertelność – jako rosnącego w nim drzewa życia: tego źródła życia, którym jest Bóg. Drugie drzewo rajske – poznania dobra i zła

(Rdz 2, 9), symbolizuje osąd moralny, polegający na samowiedzy moralnej i samostanowieniu, co przysługuje tylko Bogu. Zerwanie owocu z tego drzewa wbrew zakazowi Bożemu obrazuje upadek pierwszych rodziców, za co ostateczną karą jest śmierć człowieka (Rdz 3, 19). Nadzieje na przywrócenie **r.** wiązano z czasami eschatologicznymi zarówno w ST, jak i NT (Iz 11, 6-9; 42, 7; Ps 72; Ap 22, 1-5. 14).

Rama – 1. miejscowość w ziemi Beniamina, 9 km na pn. od Jerozolimy. W Joz 18, 25 występuje pod nazwą Harama; 2. miejscowość w ziemi Asera (Joz 19, 29) na pn. zach. od jeziora Genezaret, prawdopodobnie identyczna z **R.** w ziemi Neftalego (Joz 19, 36); 3. miejscowość w ziemi Gilead, na pn. od Jabboku, znana później jako Ramot, zamieszkała głównie przez Lewitów (Joz 21, 38); 4. miejscowość w górach Efraim, ojczyzna Samuela (1 Sm 2, 11n.; 7, 17); być może to późniejsza Arymatea (1 Sm 15, 43).

Rekabici – zrzeszenie mężów przestrzegających Prawa, naśladowujących swego praojca Rekaba (Jr 35, 6). Jeremiasz stawiał ich za wzór wierności Jahwe (2 Krl 19, 15-28; 1 Krn 2, 55; Jr 35).

Ribla – miasto położone w pn. części gór Libanu, główna siedziba faraona Neko w czasie jego podbojów Palestyny w 608 r. przed Chr. oraz Nabuchodonozora II w czasie jego wyprawy na Jerozolimę w l. 588–586 przed Chr. (2 Krl 25, 6).

Rodzina – podstawowa komórka społeczna, w ST o ustroju patriarchalnym. Nawet żonaci synowie do śmierci ojca należeli do jego **r.** Ponadto do **r.** zaliczano służbę i niewolników. Mocno akcentowano obowiązek posłuszeństwa i szacunku dla głowy **r.** (np. Wj 20, 12; 21, 15; Pwt 5, 16; Kpł 19, 3). Funkcje kapłańskie, czyli składanie ofiar, spełniał w **r.** patriarchalnej ojciec (por. Rdz 8, 20; 15, 10nn). W czasach królewskich funkcje te przejął kapłan. W NT przetrwały zasadnicze cechy **r.**, takie jak np. autorytet ojca i matki, której znaczenie rosło w wypadku wielodzietności. NT zamiast o **r.** mówi często o „domach”, które w początkowym okresie rozwoju chrześcijaństwa stały się ośrodkami życia religijnego. Z chwilą przyjęcia chrześcijaństwa przez głowę **r.**, chrzczono też cały dom (np. Flm 2). Paweł określa chrześcijan jako „domowników Bożych”, gdyż należą do „Bożej **r.**” (Ef 2, 19). Ważniejsze od więzów **r.** ziemskiej staje się powołanie przez Jezusa na członka Jego **r.**, wezwanie do pójścia za Nim i zwrócenia się ku sprawom związanym z królestwem Bożym (Mk 10, 29-30 i par.; Mt 10, 37; Łk 14, 26). Nowe znaczenie **r.** ziemskiej nadał Jezus, przypominając wolę Ojca, który stwarzając mężczyznę i niewiastę ustanowił jednożeństwo – z jego podstawową cechą, tj. nierozzerwalnością małżeństwa (Mk 10, 1-12 i par.).

Rok – podstawowa jednostka czasu w życiu Izraelitów, obliczana według biegu księżyca, jakkolwiek kalendarz słoneczny również był im znany. Najważniejszymi porami **r.** było lato i zima, wiosna i jesień nie miały wyraźnych granic i stanowiły okresy przejściowe (→ chronologia).

Rok szabatowy – pojęcie związane w ST z rozumieniem własności. Skoro wszystko jest własnością Boga, przeto należy Mu się od Jego wyznawców szczególnie cześć. Jedną z jej form był u Izraelitów r. sz. Kpł 25, 4 domagała się, aby każdy co siódmy rok był poświęcony całkowicie Panu. Nie wolno było wtedy uprawiać pól, a za pożywienie musiało służyć to, co urosło bez udziału pracy ludzkiej. Ziemia, własność Pana, miała w tym czasie odpoczywać. W myśl Kpł 25, 8 rok następujący po okresie obejmującym siedem po siedem lat szabatowych, czyli po 49 latach, miał być rokiem jubileuszowym. Wtedy należało zwracać nieprawnie zagarnięte ziemie, zwalniać niewolników i zezwalać na ich powrót do własnych plemion. Również Kościół katolicki obchodzi lata jubileuszowe, w których w szczególny sposób dziękuje Bogu za wszystkie otrzymane łaski, przeprosza za grzechy i modli się o rozszerzenie królestwa Bożego w świecie, o jedność i pokój między narodami.

Rzeka – pojęcie mające w ST również znaczenie symboliczne. Wody rz. symbolizują łaski Boga (Ps 126, 4). Zanik wód w okresach suszy to cofnięcie łaski, ponowny przybór wód – jej przywrócenie.

Rzym – miasto według legendy zostało założone w 753 r. przed Chr. Rz. opanował Palestynę i utworzył z niej prowincję rzym. W czasach NT Rz. był stolicą *Imperium Romanum*, a ok. poł. I w. po Chr. stał się siedzibą biskupią św. Piotra. Jednolity jęz. grec. (*koine*), rozpowszechniony w całym cesarstwie, dogodna komunikacja oraz wysoki

poziom kultury sprzyjały rozszerzeniu się chrześcijaństwa, które znalazło zwolenników nawet wśród arystokracji rzym. Obok Piotra Apostoła działał w Rz. również i Paweł (Rz). Odmowa przyjęcia przez chrześcijan rzym. doktryny państwowej, opartej na panteizmie i wierze w boskość cesarza, stała się przyczyną ich prześladowań, trwających z przerwami aż do 313 r., czyli do edyktu mediolańskiego, wydanego przez cesarza Konstantyna Wielkiego.

Saduceusze – żydowska frakcja religijna o nazwie pochodzącej prawdopodobnie od Sadoka, którego spadkobiercy pełnili urząd arcykapłanów. Około 150 r. przed Chr. pewne grupy kapłańskie zrzeszyły się i łącznie z zamożnymi rodami żydowskimi stworzyły frakcję religijno-polityczną, odznaczającą się konserwatyzmem i oportunistycznym. **S.** uznawali jedynie spisane Prawo Mojżeszowe, czyli Pięcioksiąg, nie wierzyli w życie pozagrobowe i zaprzeczali istnieniu aniołów. Byli otwarci na wpływy hellenizmu. Poglądy **s.** i ich postawa godziły w przekonania faryzeuszy. Te różnice poglądów wykorzystał m.in. Paweł w czasie swojego procesu, wywołując spór doprowadzający w konsekwencji do uwolnienia Apostoła (Dz 23, 6nn). W procesie Jezusa **s.** byli jednak zgodni z faryzeuszami i wpłynęli na wydanie na Mesjasza wyroku śmierci. Posiadali wielkie wpływy w Wysokiej Radzie, m.in. **s.** był Kajfasz (por. J 11, 47-53). Mniejsze natomiast uznanie mieli **s.** wśród ludu. Po zburzeniu Jerozolimy (70 r. po Chr.) utracili całkowicie swoje dotychczasowe znaczenie na korzyść faryzeuszy.

Salem – miasto króla Melchizedeka (Rdz 14, 18; Hbr 7, 1n.). Według tradycji żydowskiej jest to dawna skrócona nazwa Jerozolimy lub jej tajemnicze określenie (por. Ps 76, 3).

Samaria (dzis. Sebaste – grec. nazwa z czasów Heroda Wielkiego) – trzecia z kolei (po Sychem i Tirsą) stolica Państwa Północnego (Izrael); wg relacji 1 Krl 16, 32 założona przez Omriego (885/4–874/3 przed Chr.) oraz jego syna i następcę (1 Krl 16, 32). Zbudowaną przez Achaba Świątynię w **S.** zburzył król Jehu. W 721 r. przed Chr., po trzyletnim oblężeniu przez Asyryjczyków, **S.** dostała się do niewoli. Miejsce Asyryjczyków zajęli z kolei przesiedleńcy różnych ras i religii, tworząc z wolną nową ludność, nazywaną potem Samarytanami. Dopiero Herod Wielki przyczynił się do wzrostu znaczenia odbudowanej **S.** i zmienił jej nazwę na cześć cesarza Augusta na Sebaste (grec. *sebastos*, łac. *augustus*). Dziś **S.** stanowi nazwę krainy leżącej na zach. od Jordanu, zdobytej w 1967 r. przez państwo Izrael.

Samarytanie – nazwa biblijna mieszkańców Samarii. Po zdobyciu miasta w 721 r. przed Chr. przez Asyrię wysiedlono z niego część tubylców, osadzając w ich miejsce ludzi różnych ras i wyznań. Z tej mieszaniny ludności wywodzą się **S.** Ujemne skutki zróżnicowania ujawniły się szczególnie w skłonnościach **S.** do bałwochwalstwa (2 Krl 17, 19-41). Żydowska gmina jerozolimska, powstała po niewoli babil., nie dopuściła **S.** do odbudowy Świątyni (Ezd 4, 1-5), zarzucając im nieczystość kultu. Wobec tego **S.** wybudowali własną świątynię na górze Garizim w pobliżu Sychem (2 Mch 6, 2), którą zburzył dopiero Hirkan I Hasmonejski w 107 r. przed Chr. Nigdy jej nie odbudowano, a ośrodek kultu stanowi po dziś dzień sama góra Garizim (por. także J 4, 20). Odcięcie się Żydów od **S.** pogłębiło istniejącą

między nimi nienawiść (por. np. Syr 50, 25). Jej wyrazem było odrzucenie przez **S.** wszystkich ksiąg ST prócz tzw. Pięcioksięgu Samarytańskiego, który stanowił Pięcioksiąg Mojżesza z X w. przed Chr., uzupełniony dodatkowymi przepisami kapłańskimi i moralnymi. Najstarszy posiadany manuskrypt Pięcioksięgu Samarytańskiego pochodzi z XI w. po Chr. Zupełnie inaczej odniósł się do **S.** Jezus. Spotykając się z Samarytanką przy studni Jakubowej, okazał jej miłosierdzie (J 4, 9). Miłosierny **S.** posłużył Jezusowi za przykład miłości bliźniego (Łk 10, 30-37). Samaria była również objęta misją apostołską, którą Jezus zlecił uczniom po swoim zmartwychwstaniu (Dz 1, 8). Ewangelię w Samarii głosił diakon Filip (Dz 8, 5-8).

Sardy – pierwotna stolica Lidii (Azja Mniejsza), słynna z bogactwa i kultu bogini Artemidy. Została zniszczona przez trzęsienie ziemi w 17 r. po Chr. Autor Ap 3, 1-6 wzywa **S.** do nawrócenia.

Sarepta – miejscowość na pd. od Sydonu, związana z cudami proroka Eliasza (1 Krl 17, 7-24; por. Łk 4, 26).

Sąd – proces wymierzania sprawiedliwości. W ST najwyższym i ostatecznym sędzią jest Bóg jako jedyny prawodawca i stróż Prawa. Bóg wkracza jako sędzia, gdy Prawo jest łamane (np. Rdz 6, 5n.; 19; Dn 7, 26). W sposób szczególny wkroczy Bóg w „dniu Jahwe” (Iz 13, 6; 1 Tes 5, 2), czyli w dniu **s.**, który wierzącym w Niego przyniesie zwycięstwo (Am 5, 18n.). Obraz przyszłego **s.** Biblia przedstawia czę-

sto w sposób apokaliptyczny, np. w postaci ognia, cierpienia lub klęski o wymiarze kosmicznym (np. Dn 7, 11; Ap 20, 9; 2 Tes 1, 8). W NT od przyszłego gniewu Bożego ocali wiernych Chrystus (1 Tes 1, 10), który sam wystąpi jako sędzia, oceniając człowieka nie tyle na podstawie jego zasług, co raczej uczynków miłosierdzia (por. Mt 25, 31-46). Oprócz **s.** ostatecznego, który posiadać będzie charakter powszechny przy powtórny przyjsciu Chrystusa, zwłaszcza Łukasz przybliży pojęcie **s.** indywidualnego zaraz po śmierci (Łk 16, 19-31). Jan, obok **s.** w dniu ostatecznym (J 12, 48), mówi jeszcze o **s.**, którego Bóg już teraz dokonuje (J 3, 18; 12, 31), podkreślając w ten sposób wszechmoc i prawo Boga do sądenia ludzi wszystkich czasów, a zwłaszcza tych grzeszników, którzy odrzucili Chrystusa.

Sela – hebr. termin występujący w Psalterzu, oznaczający prawdopodobnie przerwę w chóralnym recytowaniu psalmu (wg LXX).

Seleucydzi – dynastia założona w 312 r. przed Chr. przez Seleukosa I (358–281 przed Chr.), dowódcy Aleksandra Wielkiego. Początkowo państwo **S.** obejmowało Azję Zachodnią aż po Indus, później ograniczyło się do terytorium Syrii. W latach 312–63 przed Chr. **S.** mieli znaczny wpływ na losy Żydów w Palestynie. ST wymienia: 1. **Seleukosa I Nikatora**, panującego w latach 305–281 przed Chr. Wywalczył on dla siebie satrapię, obejmującą tereny dawnej Babilonii (312 przed Chr.) oraz Syrii (301 przed Chr.) i ogłosił się królem (Dn 11, 5); 2. **Antiocha II Teosa**

(261–245 przed Chr.), który poślubił egipską córkę królewską Berenike i razem z nią został potem zamordowany (Dn 11, 6); **3.** Synem jego był **Seleukos Kallinikos** (246–226 przed Chr.), który został zamieszany w wojnę z Egiptem (Dn 11, 7-9), zakończoną zwycięsko dopiero przez **4. Antiocha III Wielkiego** (223–187 przed Chr.), zmarłego w wyprawie wojennej na Elam (Dn 11, 13-19); **5.** Synem tego ostatniego był **Seleukos IV Filopator** lub **Soter** (187–175 przed Chr.). Jego rządy cechowała wrogość do Żydów nienależących do partii hellenistycznej. Za czasów panowania Sotera doszło do rabunku Świątyni przez Heliodora oraz walk pomiędzy Oniaszem i Szymonem o godność arcykapłańską (Dn 11, 20; 2 Mch 3, 1–4, 7); **6.** Na czasy **Antiocha IV Epifanesa** (175–163 przed Chr.) przypada okres najsrozszych prześladowań Żydów wiernych Prawu i dawnym obyczajom (1 Mch 4–9). ST wymienia jeszcze: **7. Antiocha V Eupatora** (163–162 przed Chr.; por. 1 Mch 6, 14-63); **8. Demetriusza I Sotera** (161–150 przed Chr.; por. 1 Mch 7–9); **9. Aleksandra Balasa** (150–145 przed Chr.); **10. Antiocha VI Epifanesa** (145–143 przed Chr.; por. 1 Mch 11, 57-59; 13, 31); **11. Antiocha VII Sidetesa** (140–128 przed Chr.; por. 1 Mch 15–16). Panowanie tej dynastii przypada na okres walk machabejskich.

Semici – narody starożytnego Bliskiego Wschodu, należące do jednej rodziny językowej. Dzieli się ich na wsch. (jęz. akkad.), zach. (jęz. hebr., aram. i syryj.) oraz pd. (jęz. arab.). W tych jęz. powstało wiele pism religijnych judaizmu, chrześcijaństwa i islamu.

Siloe – kanał w wykutym w skale tunelu o długości 533 m, powstały w czasach Ezechiasza (ok. 700 r. przed Chr.). Sprowadzano nim wody ze źródła Gichon na Ofelu do sadzawki Siloe w Jerozolimie (2 Krl 20, 20; Łk 13, 4) w celu zapewnienia miastu wody, zwłaszcza w okresie oblężenia. Do niej odesłał Jezus uzdrowionego przez siebie niewidomego od urodzenia człowieka (J 9, 7). Cud ten upamiętnia kościół bizantyjski zbudowany w V w., którego ruiny odkryto w 1896 r.

Skarb – ST za przedmioty stanowiące **s.** uznawał zwłaszcza złoto, srebro, miedź, szlachetne kamienie i kosztowne tkaniny (por. prezenty magów dla Dzieciątka Jezus w Mt 2, 11). **S.** strzeżono w różny sposób: często go zakopywano (Prz 15, 16; por. Mt 6, 19; 13, 44). Za bardzo cenny uchodził **s.** królewski oraz świątynny, kilkakrotnie wykradany. **S.** w ST stanowi również metaforę mądrości i bojaźni Bożej (Mdr 7, 14; Syr 1, 25; Iz 33, 6). W NT Jezus posługuje się w przenośni tym określeniem, gdy mówi o trwałych dobrach (Mt 6, 19-24) i drogocennej perle (Mt 13, 44-46), a **s.** oznacza wtedy wartości naczelne, nadprzyrodzone, których wyrazem jest królestwo niebieskie.

Słońce – najbliższa ludziom gwiazda, którą ST uznaje za stworzenie, a nie za boga, jak sądzono np. w Egipcie i w Babilonii. W myśl Rdz jest ono „większym światłem” od księżycy czy innych gwiazd. Pogląd ten wywodzi się z pojęć ludowych, jak również z geocentrycznego rozumienia świata przez Izraelitów. **S.** posiada w ST także znaczenie

symboliczne. Jako źródło wszelkiego życia **s.** jest symbolem samego Jahwe (Ps 84, 12; Pnp 6, 10), uwielbionego Chrystusa (Mt 17, 2) lub Bożego Objawienia (Dz 26, 13). W myśl tej symboliki „niewiasta obleczone w słońce” jest bliską Bogu i Chrystusowi uwielbionemu (Ap 12, 1-6). Nie bez powodu więc przypisuje się temu tekstowi znaczenie mariologiczne.

Sługa Boży (hebr. *Edeb Jahweh*) – określenie głównej postaci czterech pieśni Deutero-Izajasza (42, 1-4n.; 49, 1-5; 50, 4-9; 52, 13-53, 12). Dotychczas nauka nie rozwiązała problemu, czy **S. B.** to jedna postać (np. sam Deutero-Izajasz, prorok, król) i to aktualnie żyjąca, przeszła lub przyszła, i czy to konkretna osoba; czy też jest to może postać idealna lub wreszcie symbol Izraela i wybranych. Przeważają rozwiązania złożone: idealna postać proroczo-królewska, będąca również symbolem sprawiedliwych Izraela. Termin **s.** bez przymiotnika „Boży” występuje i w innych pismach ST, głównie w modlitwie, zazwyczaj w formie: „sługa Twój”, i odnosi się do postaci historycznych, np. do Mojżesza, Dawida, jak również do anonimowych mężów. Tytuł **S. B.**, nazywający tak Chrystusa, występuje w NT w Mt 12, 18; Dz 3, 13. 26; 4, 27-30; por. Flp 2, 5-11; 1 P 2, 21-25. Chrystus spełnia bowiem wszystkie warunki **S. B.** ze ST, staje się jedynym **S. B.** przynoszącym zbawienie ludzkości.

Smok – mityczny potwór pryncypów (por. Ps 74, 13; Iz 51, 9; Hi 7, 12), przedstawiany jako potęga sprzeciwiająca się Bogu. W NT w Ap jest uosobieniem Szatana pod na-

zwą „węża” (12, 3-9. 13n.), którego wpływy w świecie są początkowo jedynie ograniczane (20, 2n.), lecz przy końcu świata poniesie on ostateczną klęskę (20, 7-10).

Smyrna (dzis. Ismir) – miasto portowe w dzis. Turcji, położone w zatoce Morza Egejskiego. Od III w. przed Chr. **S.** należała do jednych z najbogatszych miast Azji Mniejszej. Do Kościoła w **S.** adresowany był jeden z listów Ap (2, 8-11).

Sodoma – miasto nad Morzem Martwym, które wraz z Gomorą było w ST symbolem demoralizacji (Rdz 19), za którą Bóg ukarał zniszczeniem oba miasta. Mieszkańcy **S.** grzeszyli przede wszystkim rozwiązłością (Rdz 19, 5) i rozpustą (Ez 16, 49). Opowiadanie biblijne o żonie Lota, zamienionej za nieposłuszeństwo Bogu w słup soli (Rdz 19, 26), wyjaśnia w formie ludowej legendy istnienie słupów soli nad Morzem Martwym, podkreślając równocześnie konieczność pełnienia przez człowieka woli Bożej.

Sól – substancja uważana od najdawniejszych czasów za cenny towar handlowy Palestyny. Świadczą o tym takie nazwy, jak: „miasto **s.**” (Joz 15, 62), „słone morze” (Rdz 14, 3; Lb 34, 3. 12; Pwt 3, 17; Joz 3, 16; 12, 3 i in.), „dolina **s.**” (2 Sm 8, 13; 2 Krl 14, 7; 1 Krn 8, 12; 2 Krn 25, 11; Ps 60, 2). **S.** uważano za niezbędny dodatek do posiłków (Syr 39, 26), a wspólne jej spożywanie było symbolem związku, a nawet przyjaźni między ludźmi (por. Ezd 4, 14). **S.** mia-

ła także zastosowanie w kultycznych ofiarach (Kpł 2, 13; Mk 9, 49; Wj 30, 35; Ez 43, 24). Jezus ostrzegał uczniów przed ospałością i gnuśnością, stosując metaforę *s.*, która ze względu na domieszki dodane do *s.* czystej może się popsuć i stracić swój pierwotny smak; Apostołowie, którzy winni stanowić załączek nowego ludu Bożego i świecić mu przykładem, muszą – tak jak *s.* – zachowywać swoje walory, czyli cnoty, i nie ulegać grzechom (Mt 5, 13-16).

Starsi (grec. *presbyteros* – starszy; zlatynizowane jako: *presbyter* – kapłan) – w ST oznacza godność, a nie wiek. *S.* plemienia lub całego narodu rozstrzygali spory, posiadali władzę sądowniczą i decydowali o życiu politycznym (np. Wj 18, 13-26). Po zajęciu Kanaanu *s.* pochodzili jedynie z rodów arystokratycznych. Po niewoli babil. tworzyli Radę (Rada Starszych lub w czasach Jezusa Sanhedryn – Wysoka Rada). W NT *s.* albo prezbiterzy stali na czele poszczególnych gmin tworzącego się Kościoła (Dz 11, 30). Posłannictwo ich wywodzi się od samego Jezusa (Rz 12, 8). Zwłaszcza w listach Pawła Apostoła nazwa *s.* odnosi się do biskupów (grec. *episkopos*).

Stoicy – wyznawcy kierunku filozoficznego zajmującego się problematyką etyczną, powstałego na przeł. IV i III w. przed Chr. Przyjmowali oni wiarę w przeznaczenie, a w etyce postulowali opanowywanie namiętności i uprawianie cnót wskazywanych przez rozum. Niektóre terminy tej filozofii występują sporadycznie w pismach Pawła (np. 1 Kor 8, 6 – formuła grec.: *panta* – wszystko).

Suza – miejscowość w pd.-zach. części dzis. Iranu. Była stolicą Elamitów, a później monarchii neobabil. i pers. W *S.* znaleziono słynny *Kodeks Hammurabiego*.

Sychem – miasto w górach Efraim pomiędzy Jerozolimą i Nazaretem. Za czasów patriarchów stanowiło miejsce kultu (Rdz 12, 6; 30, 20). Po zajęciu Kanaanu *S.* stało się najważniejszym miejscem kultu zrzeszonych plemion izraelskich (Joz 24, 1-28; 1 Krl 12). Po podziale królestwa Salomona zostało pierwszą stolicą Państwa Północnego.

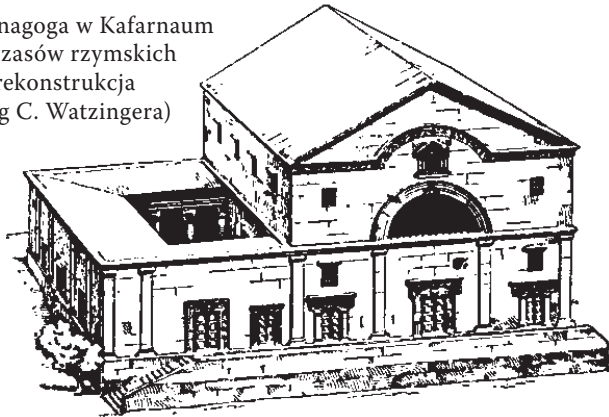
Sydon – stare portowe miasto fenickie nad Morzem Śródziemnym, znajdujące się w dzis. Libanie. Wymieniane jest już w listach z Amarna. Stałym konkurentem *S.* było miasto Tyr. W ST *S.* i Tyr symbolizują potęgę przeciwstawiającą się Bogu, dlatego wyrocznie prorockie skierowane są często przeciw tym miastom (Za 9, 2-4; Am 1, 9; Jl 4, 4; Iz 23, 1-18). Również NT mówi o *S.* i Tyrze (Mt 11, 21; 15, 21), a Paweł odwiedził *S.* przed swą podróżą do Rzymu (Dz 27, 3).

Syjon – najstarsza (przedizraelska) nazwa pd.-wsch. pagórka Jerozolimy, na którym znajdowało się miasto Jebuzytów, zdobyte przez Dawida (2 Sm 5, 7; 1 Krn 11, 5). Z biegiem czasu nazwą tą objęto górę, na której zbudowano Świątynię, oraz całe miasto i jego mieszkańców (Ps 48, 13; Am 6, 1), których często ST nazywa córą *S.* (2 Krl 19, 21; Lm 2, 13). Nazwa *S.* ma także znaczenie religijne. Jest ono „miastem Jahwe” (Iz 30, 14), „świętą górą” (Ps 2, 6), „mieszkaniami Boga” (Ps 9, 12) lub po prostu „miastem Boga” (Ps 48, 2;

Jr 31, 6). Tu objawi się Bóg w czasach mesjańskich (Am 1, 2), udzieli pomocy i błogosławieństwa (Ps 128, 5; 134, 3), ocali swój naród (Ps 14, 7; 2, 3n.). Takie przekonanie zrodziło się w czasach niewoli babil. i przetrwało po jej zakończeniu. NT powraca do tych idei (np. Mt 21, 5; J 12, 15; Rz 11, 26), upatrując w S. symbol ostatecznego zbawienia (Hbr 12, 22; Ap 14, 1). Mianem córki S. określa się Maryję, gdyż w Niej spełniło się oczekiwanie zbawienia.

Synagoga (grec. *synagoge* – zgromadzenie) – miejsce zebrań i nabożeństw żydowskich. S. powstały po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej przez Babilończyków (586 r. przed Chr.) i stanowiły duchową ojczyznę Żydów w czasie niewoli, w diasporze. W s. nauczał Jezus, a potem Apostołowie, także poza granicami Palestyny (Dz 13, 14; Mk 1, 39; Łk 4, 16-21).

Synagoga w Kafarnaum
z czasów rzymskich
– rekonstrukcja
(wg C. Watzingera)

Synaj – góra, na której Jahwe objawił się Mojżeszowi (Wj 19n.). Inne trad. mówią o górze Horeb lub tylko o górze. Według trad. chrześc., powstałej w IV w. po Chr., S. znajduje się na półwyspie o tej samej nazwie. W związku z tym S. można identyfikować z dzis. Dżebel Musa (Góra Mojżesza) lub Dżebel Qaterin (Góra św. Katarzyny), wzgl. Dżebel Serbal. Te trzy szczyty leżą blisko siebie. Dla autora biblijnego nie tyle ważna była sama góra, ile wydarzenie zbawcze, fakt, że Bóg związał się przymierzem ze swym narodem, przekazał mu swe przykazania i uczynił scalonym ludem Bożym. Pod górą S. cesarz Justynian zbudował w VI w. kościół ku czci Matki Bożej. W VIII w. przeniesiono do niego ciało św. Katarzyny z Aleksandrii i odtąd kościół oraz klasztor, wzniesione również przez Justyniana, noszą jej imię. W klasztorze w XIX w. znaleziono starożytny grec. kodeks Pisma św. z IV w., zwany Kodeksem Synajskim (*alef*).

Syria – od IV w. przed Chr. nazwa terytorium położonego pomiędzy Eufratem i Morzem Śródziemnym oraz Taurusem i Palestyną. S. była kolebką licznych państw aram. i fenickich. W IX w. przed Chr. dostała się pod panowanie asyr., po upadku Asyrii podlegała państwu neobabil., a potem Persji. Po podboju Persji przez Aleksandra Wielkiego S. zajęli Seleucydzi, którzy dążąc do hellenizacji podległych sobie obszarów założyli wiele kolonii, ze stolicą w Antiochii. W czasie tzw. wojen syryjskich z Egiptem państwo Seleucydów upadło, a S. w 64 r. przed Chr. stała się prowincją rzym. ze stolicą w Antiochii (por. Łk 2, 2). S. nazywano często „Państwem Damaszku”.

Szabat – w ST siódmy dzień tygodnia, przeznaczony na odpoczynek dla ludzi i zwierząt (Wj 23, 12). Wiązano go z odpoczynkiem Boga po dziele stworzenia (Rdz 2, 2), jak również ze wspomnieniem wyjścia z Egiptu (Pwt 5, 12-15). Obowiązek przestrzegania **sz.** był absolutny, uchodził za znak uczczenia przymierza (Wj 31, 16n.). Z biegiem czasu powstało wiele drobiazgowych i uciążliwych przepisów dot. **sz.** W NT Jezus zwracał uwagę na istotę **sz.**, na to, że ma on służyć człowiekowi (Mk 2, 27) i nie może stać na przeszkodzie w spełnianiu dobrych uczynków (np. Mk 3, 2-6; Łk 13, 10-17). Pierwotny Kościół powoli uwalniał się z przepisów **sz.** (np. Mt 24, 20; Kol 2, 16n.), a dniem odpoczynku i szczególnej służby Bożej stał się „Dzień Pański”, czyli niedziela.

Szafarz (grec. *oikonomos*) – w ST urząd zarządcy dworu (por. 1 Krl 4, 6; Iz 36, 3). Podobne pojmowanie tego słowa utrzymywało się w literaturze rabinackiej, gdzie **sz.** oznaczał „rządcę, gospodarza dóbr swego pana”. W NT mógł nim być zarówno człowiek wolny, jak i niewolnik (por. Mt 24, 45n.; Łk 16, 1. 8). Paweł wykorzystał termin **sz.** w obrazie ilustrującym prawdę o dziedziczeniu obietnic Bożych w Jezusie Chrystusie (por. Ga 4, 2). W innych fragmentach NT naucza, że **sz.** winien być wierny, gdyż powierzono mu skarbiec Dobrej Nowiny (por. Łk 12, 42; 16, 10n.; Mt 25, 21. 23). **Sz.** jest zarówno biskup (por. Tt 1, 7), jak i każdy chrześcijanin, będący tak odbiorcą, jak i dawcą rozlicznych darów Bożych (por. 1 P 4, 10).

Szalem – pierwotna nazwa Jerozolimy, stosowana już w najdawniejszych czasach (Rdz 14, 18). Istnieją również teorie, że jest to nazwa miasta Sychem.

Szarańcza – plaga w Palestynie, występująca jako symbol kary i zniszczenia (Jl 1, 4; 2, 25; Wj 10, 4). **Sz.** służyła tam również za pokarm (Mt 3, 4) – suszono ją, mielono i dawano do mąki.

Szefela – nizina pomiędzy Górami Judzkimi i równiną przybrzeżną Morza Śródziemnego (300–400 m n.p.m.). W czasach biblijnych słynęła z oliwek, daktyli i sykomor (1 Krl 10, 27; 1 Krn 27, 28).

Szilo – miasto w Efraimie stanowiące centrum kultu plemion izraelskich w okresie sędziów (Sdz 21, 19). W **Sz.** była przechowywana Arka Przymierza (1 Sm 3, 3), którą opiekowali się kapłani z rodu Helego. W **Sz.** spędził młodość prorok Samuel (1 Sm 3).

Szkoła – już w starożytnym Babilonie i Egipcie znane były **sz.** przygotowujące pisarzy (łac. *scriba*), potrzebnych zwłaszcza monarchom i administracji państwa. Izraelici przejęli ten starodawny zwyczaj prowadzenia **sz.**, o czym świadczy hebr. nazwa *sofer* – pisarz. Z biegiem czasu rozwinęły się w Izraelu **sz.** mędrców i **sz.** rabinackie, przygotowujące „uczonych w Piśmie” do interpretacji Prawa. Rodzajem **sz.** popularnej była synagoga, gdzie prócz liturgii odbywało się także czytanie i nauczanie Pisma św.

Ślepotą – niepełnosprawność fizyczna często wspomina w ST (np. Wj 4, 11; Kpł 19, 14; Pwt 27, 18; 2 Sm 5, 6-8), nierzadko utożsamiana też z karą za grzechy (np. Rdz 19, 11; Pwt 28, 28). Ś. jest symbolem zatwardziałości serca na widome znaki Boże, i to zarówno w ST, jak i w NT (Iz 6, 10; Mt 4, 12 i par.; Mt 15, 14; Rz 11, 25). W NT uzdrowienie ze ś. – to nadejście zbawczej epoki mesjańskiej oraz potwierdzenie Bożej mocy Jezusa (por. Mk 10, 46-52 i par.; Mt 11, 5; J 9, 32).

Śmierć – przejście człowieka z ziemskiego życia do innego rodzaju egzystencji; pogląd ST na człowieka jako na pewną całość osobową, oparty zwłaszcza w starszych księgach na jahwistycznym opisie stworzenia człowieka (Rdz 2, 7), nie sprzyjał koncepcji ś. jako odłączenia duszy (ducha) od ciała (idea dualizmu duszy i ciała pojawia się dopiero w księgach mądrościowych pod wpływem hellenizmu). Tchnienie Boże, towarzyszące formowaniu człowieka z gliny, dało mu życie. Kres tego twórczego tchnienia, ustalony wyrokiem Bożym, decyduje o jego ś. (por. Rdz 35, 18). Wierzono, że zmarły żyje nadal, jakkolwiek jego egzystencja nie jest pełna, a stanowi rodzaj wegetacji w szeolu, tzn. podziemiu (mumifikowanie zwłok, np. w Egipcie, dostar-

czanie zmarłym pokarmu, kult zmarłych na starożytnym Bliskim Wschodzie, są wyrazem podobnych wierzeń). Złożenie zmarłego do grobu oznacza wstąpienie do szeolu, a brak pogrzebu pozbawia go tej możliwości (np. Ez 32, 18; Jr 16, 4; por. Iz 14, 9). W tym kontekście zrozumiałe staje się pytanie jednego spośród uczniów skierowane do Jezusa, czy ma pójść za Nim, czy najpierw pogrzebać swego ojca (Mt 8, 21). Zwłoki otaczano czcią, jednak zgodnie z przepisami rytualnymi z chwilą ś. dom, w którym złożono zwłoki, i osoby, które dotknęły zmarłego, stawały się nieczyste (por. Lb 6, 6; 19, 11-16). Nagła ś. uznawana była za karę za grzechy (Kpł 20, 8-21; Ez 18, 20). ST żył nadzieją zbawienia. Zdając sobie sprawę ze skazitności ciała ludzkiego (wegetacja w szeolu), nie rozwinął jednak szerzej nauki o zmartwychwstaniu. Wiara w zmartwychwstanie wyrażona została wyraźnie dopiero w 2 Mch, powstałej w I w. przed Chr. W NT Jezus, nawiązując do Wj 3, 1-6. 16, potwierdził wiarę ST w nieśmiertelność: „Nie jest On (Bóg Abrahama, Izaaka, Jakuba) Bogiem umarłych, lecz żywych” (Mk 12, 27). Ś. w NT przestaje być karą w obliczu ś. i zmartwychwstania Jezusa, który ją pokonał i zwyciężył. NT uwzględnia często negatywny aspekt ś., odnosząc się jednak do jej sfery duchowej. Taka duchowa ś. spowodowana jest niewiarą, grzechem, zerwaniem więzi z Bogiem (np. Rz 8, 6; 1 Kor 15, 21; J 5, 24). W teologii Pawła ś. staje się współczynnikiem powołania do łączności z Chrystusem (przy chrzcie) i wspólnego z Nim zmartwychwstania do nowego życia w Kościele (Rz 6; 1 Kor 15).

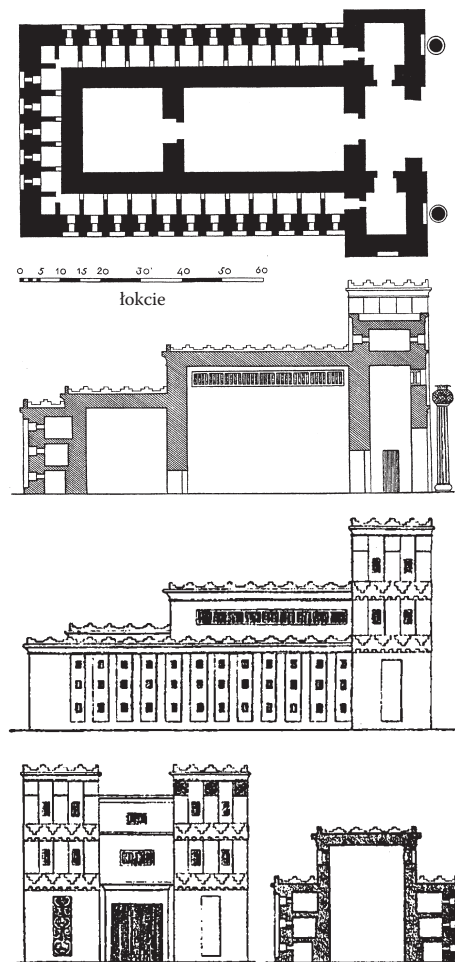
Śpiew – sposób wyrażania uczuć, którym często posługiwano się w Izraelu. Śpiewano przy różnych uroczystościach, czasem przy wtórze instrumentów muzycznych, nierzadko też przy tym tańcząc (Ps 69, 13; Syr 32, 5n.; Am 6, 5). Ś. zawodowych „płaczek” towarzyszył pogrzebom. Z chwilą ustalenia stałej liturgii w Świątyni Jerozolimskiej ś. kultyczny był wykonywany przez powołanych w tym celu lewitów, zwłaszcza przez grupy tzw. synów Azafa (Ezd 2, 41), a wg 1 Krn 15, 16-24; 25, 1 również przez innych śpiewaków.

Świadek (grec. *martys*) – w ST człowiek dostarczający dowodów w postępowaniu sądowym (Lb 5, 13; 35, 30). Obowiązywała go prawdomówność (Wj 23, 1n.); fałszywe zeznania były karane na zasadzie odwetu (Pwt 19, 19), zaś do oskarżenia wymagano zgodnej wypowiedzi dwóch lub nawet trzech ś. (Pwt 19, 15). Świactwo niewiast nie miało mocy prawnej. Na ś. powoływano również Boga jako absolutną Prawdę (Rdz 31, 50; Rz 1, 9; 2 Kor 1, 23). Bóg stawał się ś., sądząc sprawiedliwych (1 Sm 12, 5n.) i grzesznych (Ml 3, 5). Izrael był ś. prawdy i wielkości Boga (Iz 43, 9nn; 44, 7nn), lecz również ś. własnej nieprawości w Jego obliczu (Pwt 31, 19; Joz 24, 22). W NT Apostołowie byli ś. Dobrej Nowiny o zbawieniu przyniesionej przez Chrystusa (Łk 24, 48; Dz 2, 32) i ś. Jego zmartwychwstania. W szczególny sposób ś. Chrystusa byli męczennicy, którzy oddając w imię swego Mistrza własne życie, świadczyli o prawdziwości Jego nauki (Dz 22, 20; Ap 2, 13; 17, 6).

Świat – w Piśmie św. występuje w dwóch znaczeniach: pierwsze – to ziemia jako miejsce zamieszkania i działalności człowieka, jako kraina życia (grec. *ge* i *oikoumene*; hebr. *erez*), a drugie – wszechświat w ujęciu filozoficznym i religijnym (grec. *kosmos*, hebr. *kol*). Wszechświat w ST przedstawiany jest na podstawie pojęć starożytnego Bliskiego Wschodu. Nazywa się go najczęściej niebem i ziemią (Rdz 1, 1) lub określa słowem: wszystko (*kol*; por. Jr 10, 16; Ps 8, 7; 103, 19; Iz 44, 24). Ziemia wg opisów biblijnych często występuje w połączeniu z niebem, została stworzona przez Boga (Rdz 1). Nad nią rozciąga się firmament, wspiera się na filarach osadzonych na dnie wód (1 Sm 2, 8; Prz 8, 29), a na jej powierzchni wznoszą się góry (Ps 104, 8). Ziemię wyobrażano sobie na kształt tarczy o czterech kierunkach (Iz 11, 12), czyli stronach świata. Kierunki te oznaczano na podstawie krain geograficznych: zach. – Morze Śródziemne, wsch. – pustynia, pd. – Negeb, a pn. – Syria (NT opiera się na systemie grec., w którym o stronach ś. decydował wschód i zachód słońca). Ziemia w ST jest siedliskiem życia (Rdz 2, 7. 19), wydaje rośliny i owoce (Rdz 1, 12). Grzech Adama osłabił moc życiodajną ziemi (Rdz 3, 17-19). W czasach ostatecznych ziemia będzie odnowiona (Iz 30, 23). Bóg jest Panem ziemi i może ją sądzić lub karać, np. potopem (Rdz 6-9). Cała ziemia jest też Boga własnością. Część tej własności, Ziemię Obiecaną, Bóg przyrzekł Izraelowi jako przyszłe dziedzictwo (Rdz 28, 13; Wj 6, 8). NT używa słowa *kosmos* na oznaczenie wszechświata

lub tylko ziemi, a nawet samych ludzi żyjących na ziemi (tak najczęściej Paweł i Jan). **Ś.** został stworzony na służbę Bogu (J 3, 8), ma charakter doczesny i przemijający (1 Kor 7, 31; 2 P 3, 10; Ap 21, 1). Ludzie są jedynie pielgrzymami na ziemi (Hbr 11, 13). Jan i Paweł używają terminu *kosmos* również na określenie ludzi przeciwstawiających się Bogu (Rz 3, 19; J 3, 19). Tak pojęty **ś.** przeszedł pod władzę Szatana (J 12, 31; 2 Kor 4, 4), kieruje się pychą i grzechem (1 J 2, 15), podlega więc sądowi (1 Kor 11, 32; J 3, 18; 9, 39) i surowej karze. Nie przyjmuje daru Bożego i dlatego Bóg go odrzuci (J 14, 17). Mimo to Bóg „tak umiłował świat, że Syna swego Jednorodzonego dał, aby każdy, kto w Niego wierzy, nie zginął, ale miał życie wieczne” (J 3, 16). Przez Syna Bożego **ś.** dostępuje zbawienia, otrzymuje światło, życie i pokój (J 1, 29; 6, 33; 8, 12; 14, 17). Również chrześcijanie posłani są na **ś.** (J 17, 18; 1 J 4, 17), aby swą wiarą zwyciężył zło (1 J 4, 4; 5, 4). Ostatecznemu zwycięstwu Chrystusa nad złem towarzyszyć będzie odnowa **ś.** (Ap 21, 1), który zostanie oddany Ojcu. „Śmierci już odtąd nie będzie. Ani żałoby, ni krzyku, ni trudu już [odtąd] nie będzie, bo pierwsze rzeczy przeminęły” (Ap 21, 4).

Świątynia Jerozolimska – największe sanktuarium Izraela, którego kolejne stadia budowy, odbudowy i przebudowy wyróżnia się nazwami: **Ś.** Salomona, **Ś.** Zorobabela i **Ś.** Heroda. **Świątynia Salomona.** Wprawdzie już Dawid, przeniósłszy Arkę Przymierza do Jerozolimy, nosił się z zamiarem wybudowania **ś.**, jednak dopiero jego syn

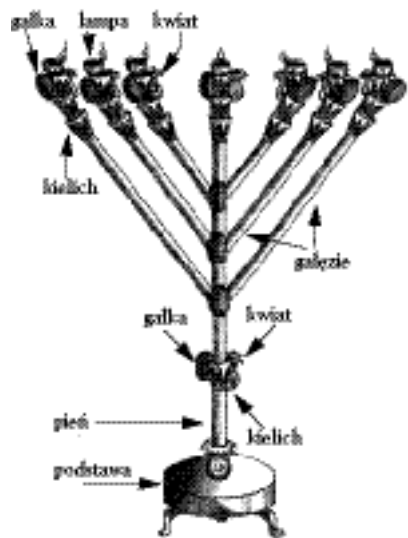

Sanktuarium Świątyni Salomona wg L.H. Vincenta

Salomon ok. 970 r. przed Chr. zrealizował ten plan (1 Krl 6, 37-38). Ś. wybudowano na placu na pn. od wzgórza Ofel. Posiadała trzy części: przedsionek, zwany *ulam*, wprowadzający do miejsca świętego nazywanego *hekal*, oraz miejsce najświętsze – *debir*, oddzielone od poprzedniego zasłoną (1 Krl 6, 2-5). *Hekal* i *debir* stanowiły przybytek. Ś. była początkowo kaplicą królewską (Ez 43, 7-8), stąd jej dziedziniec został połączony z pałacem. Cały ten zespół architektoniczny usytuowano na dużym placu otoczonym murem (1 Krl 7, 12). W *debir* znajdowała się Arka Przymierza (1 Krl 6, 19), w *hekal* był ołtarz kadzenia (1 Krl 6, 22; 7, 48), stół chlebów pokładnych oraz dziesięć świeczników (1 Krl 7, 48n). Ołtarz całopaleń (1 Krl 8, 64; 2 Krl 16, 14) wraz ze „spiżowym morzem” (zbiornikiem na wodę) i dziesięcioma kadziami z brązu (1 Krl 7, 23-40) stał na dziedzińcu w pobliżu przedsionka. Na tym dziedzińcu odbywały się koronacje królów. Historia Izraela znalazła odbicie w dziejach Ś. Achaz, chcąc przypodobać się Tiglat-Pileserowi III (por. 2 Krl 16, 10-16), kazał usunąć ołtarz całopaleń i wznieść inny, na wzór ołtarza pogańskiego, a Manasses postawił na dziedzińcu Ś. posąg Aszery i wybudował ołtarz bogom pogańskim (2 Krl 21, 4-7). Odnalezienie za króla Jozjasza (VII w. przed Chr.) zwoju Prawa w Ś. (2 Krl 22, 3-10) dało początek reformie religijnej. W 586 r. przed Chr. król Babilonii, Nabuchodonozor, zburzył Jerozolimę wraz ze Ś., a jej mieszkańców deportował (2 Krl 25, 13-17; Jr 52, 17-53). **Świątynia Zorobabela.** Cyrus, król pers., rozbił imperium babil.

i dekretem z 538 r. przed Chr. zezwolił Żydom na powrót do kraju. W 537 r. przed Chr. ustawiono na terenie dawnej Ś. ołtarz całopaleń; odbudowa Ś. została zakończona dzięki staraniom Zorobabela w 515 r. przed Chr. (Ez 6, 15). Ze względu na brak odpowiednich środków po powrocie Żydów z niewoli, okazałość tej Ś. była mniejsza w porównaniu ze Ś. Salomona. *Debir* stało się miejscem pustym, gdyż Arka Przymierza została wywieziona i uległa zniszczeniu w Babilonii, w *hekal* zaś na miejscu dziesięciu świeczników stanął tylko jeden – siedmioramienny. W okresie hellenizacji Judei za Antiocha IV Epifanesa skarbiec Ś. zrabowano (169 r. przed Chr.), a dwa lata później Ś. dedykowano Zeusowi Olimpijskiemu. Dopiero Juda Machabeusz w 165 r. przed Chr. przywrócił w niej kult Jahwe. **Świątynia Heroda.** Herod Wielki, chcąc zapewnić sobie przychylność Żydów, postanowił powiększyć i wzbogacić Ś. Prace rozpoczęto w 20 r. przed Chr. Teren Ś. rozciągał się od pagórka Bezeta do fortecy Antonia. Na dziedziniec zewnętrzny prowadziły cztery bramy: trzy po stronie zach., a jedna po pn. Wielkie dzieło Heroda ukończono w 10 r. po Chr., prace zdobnicze trwały jeszcze do 64 r. po Chr. W dwa lata później wybuchło powstanie żydowskie i 6 sierpnia 70 r., wbrew wyraźnemu zakazowi Tytusa, zdobywający Jerozolimę żołnierze rzymscy spalili Ś. Obecnie na terenie dawnej Ś. Heroda znajdują się budowle muzułmańskie. W centrum stoi meczet Omara (z VII w.), a po stronie pd. meczet Al-Aksa (z VIII w.).

Świecznik – w ST ś. siedmioramienny jest symbolem Izraela. W NT Jezus posłużył się ś. w przypowieści o świecy, symbolizującej naukę Chrystusa (Łk 8, 16). W Ap (np. 1, 20) ś. jest symbolem gminy chrześcijańskiej.

Świecznik – *menorah*
(Wj 25, 31-40; 37, 17-24)

Święta żydowskie – poza szabatem, tj. siódmym dniem tygodnia, wolnym od pracy, przeznaczonym tylko na odpoczynek, Żydzi obchodzili święta związane głównie z kultem religijnym. Największymi ś. ż. były: **Pascha**, **Święto Namiotów** (zwane również Świętem Kuczek) i **Święto Tygodni** (inaczej: Pięćdziesiątnica lub Zielone Święta).

W te trzy święta każdy pobożny Izraelita winien stawić się w Świątyni. Pierwsze dwa związane były z historią wyjścia z Egiptu, trzecie natomiast stanowiło wyraz dziękczynienia za plony, których zbiory rozpoczynała Pascha. Do pozostałych ś. ż. należały: **1. Święto Przaśników**, czyli święto niekwaszonych chlebów, polegające na spożywaniu przez 7 dni po święcie Paschy jedynie placków wypieczonych z mąki zarobionej tylko wodą (maca); **2. Święto Poświęcenia Świątyni** – obchodzone na pamiątkę oczyszczenia Świątyni Jerozolimskiej po spustoszeniu jej przez Syryjczyków za Judy Machabeusza w 165 r. przed Chr. i wzniesienia nowego ołtarza całopalenia (1 Mch 4, 54). W NT o święcie tym wspomina J 10, 22-39; **3. Święto Objęcia Tronu** – obchodzone dla upamiętnienia objęcia władzy przez króla. W innych krajach starożytnego Bliskiego Wschodu, np. w Babilonii, świętowano ku czci bożka Merodaka, wielbiąc w ten sposób cykliczny proces natury, w odpowiednim czasie obumierającej i budzącej się na nowo do życia.

Tabor – góra wys. 588 m, na pn.-wsch. od doliny Jizreel. Stąd wyruszył Barak z plemionami Zabulona i Neftalego do zwycięskiej walki przeciw Siserze (Sdz 4, 6). Według trad. chrześcijańskiej T. jest miejscem przemienienia Jezusa (Mk 9, 2-13 i par.). Od IV w. budowano na szczycie góry sanktuarium upamiętniające Przemienienie Pańskie. Obecny kościół wybudowano na ruinach dawnych sanktuariów w 1924 r.

Tachpanches – egipskie miasteczko we wsch. części delty Nilu, w którym zatrzymali się uchodźcy żydowscy po zagładzie Godoliasza, m.in. Jeremiasz i Baruch (Jr 43, 7-9; Ez 30, 18).

Talmud – skodyfikowany zbiór norm prawnych i obyczajowych, oparty głównie na Pięcioksięgu Mojżesza. Powstał ze spisania ustnej trad., tzw. Miszny, do której dołączano szczegółowe komentarze, tzw. Gemarę. Te prawa, które nie znalazły się w Misznie (a tym samym w T.), zachowane zostały w dwóch niezależnych od Miszny dziełach: w Tosefcie (aram. „dodatek haggadyczny”) oraz w Baraytor („prawa zewnętrzne, obce”, o charakterze Halachy). T. powstał w Palestynie w IV w. (tzw. T. palestyński) i w Babilonii na przełomie V i VI w. (tzw. T. babiloński), który przyjął się ostatecznie jako ogólnie obowiązujący do dziś.

Obok ST stanowi on najważniejsze źródło wiary judaizmu.

Targum (hebr. – przekład) – tłumaczenia ST na jęz. aram., poszerzone o sporadyczne wyjaśnienia i budujące aluzje, wprowadzone dla lepszego zrozumienia tekstu. T. pozwala dobrze poznać również środowisko, w jakim powstał ST. Do głównych t. należą: **1. t. qumrański**, obejmujący fragmenty z Kpł i Hi; **2. t. Onkelosa** – przekład Pentateuchu, powstały w formie ustnej w Palestynie, a ok. 500 r. po Chr. zredagowany na piśmie w Babilonii; **3. t. jerozolimski** – przekład Pentateuchu; **4. t. Jonatana** – przekłady proroków; **5. t. pseudo-Jonatana** – składający się przeważnie z t. Onkelosa i t. jerozolimskiego; **6. t. Hi, Prz i Ps.**

Tars – stare miasto z czasów fenickich, położone nad rzeką Kydnos, zhellenizowane za Seleucydów. Za Antoniusza stało się stolicą rzymskiej prowincji Cylicji. Tu urodził się i wychował Paweł (Dz 9, 11; 21, 39), tu również wrócił na parę dni po swoim nawróceniu (Dz 9, 30; 11, 25; Ga 1, 21).

Tarszisz – miasto greckie na wybrzeżu Morza Śródziemnego (Rdz 10, 4; Iz 66, 19; Ps 72, 10). W czasach ST zaopatrywało miasto Tyr w srebro, żelazo, ołów i cynk (Jr 10, 9; Ez 27, 12). Według Jon 1, 3 i 4, 2 ukrywał się w nim Jonasz.

Teatr (grec. *theastai* – oglądać) – budowla dostosowana do wykonywania i oglądania przedstawień: dramatów z gatunku komedii, tragedii i in. Pierwotny t. grec. stano-

wił tzw. orkiestrę, tj. koliste miejsce, na którym śpiewał i tańczył chór, a widzowie stali naokoło. Z biegiem czasu powstała scena i osobne miejsce dla widzów; w większych miejscowościach były **t.** wielopiętrowe (tzw. *episkenion*). Pierwsze **t.** w Palestynie powstały za czasów Heroda Wielkiego w Cezarei, Sydonie i Damaszku. Herod wybudował **t.**, amfiteatr i hipodrom w Jerozolimie (por. Józef Flawiusz, *Starożytności żydowskie* 15, 8.5). Amfiteatr był terenem walk gladiatorów i ich starć z dzikimi zwierzętami; na hipodromie natomiast odbywały się wyścigi rydwanów. **T.** wspomniany w Dz 19, 28. 31, znajdujący się w Efezie, służył także do odbywania publicznych zebrań, posiadał 66 rzędów mieszczących ok. 24 500 osób. Paweł Apostoły używa określenia **t.** w sensie widowiska w 1 Kor 4, 9 (por. 10, 33), a trud ewangelizacji porównuje do walki zawodników na arenie.

Teby – w okresie 1600–665 przed Chr. miasto będące stolicą Egiptu, położone nad Nilem, ok. 750 km na pd. od Kairu. W 665 r. przed Chr. zdobył je asyr. król Assurbanipal (Na 3, 8; por. Jr 46, 25; Ez 30, 14). **T.** słynęły z Doliny Królów, gdzie znajdowały się grobowce królewskie i książęce, oraz ze świątyń w Luksorze i Karnaku.

Tekoa – miasto w Górach Judzkich, na pd. od Betlejem (1 Krn 2, 24; 4, 5). Obwarowane zostało przez Roboama (931–914 przed Chr.; por. 2 Krn 11, 6; Jr 6, 1). Z **T.** pochodził prorok Amos (Am 1, 1).

Terafim – pierwotnie określenie mentyki, później posążków lub masek bożków (2 Krl 23, 24; 1 Sm 19, 13. 15), którymi posługiwano się przy zasięganiu przepowiedni wyroczni (Ez 21, 26; Za 10, 2). **T.** były również czczone jako wizerunki domowych bóstw, a posiadanie ich decydowało o prawie dziedziczenia (Rdz 31, 19-35). Potępione wg 1 Sm 15, 23; Za 10, 2

Tesalonika (dzis. Saloniki) – miasto handlowe w Macedonii, na rzym. szlaku wojskowym *Via Egnatia*. Założył je w 315 r. przed Chr. Kassandres, tworząc grec. kolonię Termy i nadając jej imię swej żony, siostry Aleksandra Wielkiego. W 148 r. przed Chr., za czasów rzym., **T.** została stolicą Macedonii. W **T.** istniała żydowska gmina, posiadająca własną synagogę, w której Paweł przemawiał podczas drugiej podróży misyjnej, gdzie nie został jednak zrozumiany (Dz 17, 1. 11. 13; Flp 4, 16). Powstała tu gmina chrześcijańska, do której Paweł skierował dwa listy. Z **T.** pochodziło dwóch towarzyszy Pawła: Arystarch i Sekundus (Dz 20, 4).

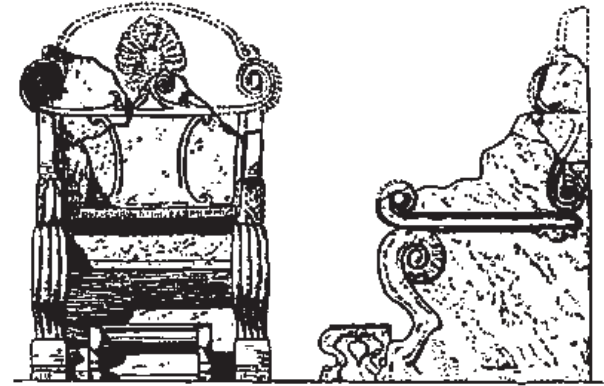
Tetragram – określenie stosowane dla czterech spółgłosek (*JHWH*) Bożego imienia *Jahwe*.

Trąd – ST określał tą nazwą zakaźne choroby skórne (Kpł 13), zwłaszcza leprę (**t.** właściwy). Zarówno chorobę, jak i jej ustąpienie, stwierdzał kapłan (por. Kpł 13, 1-44; Mk 1, 40-44 i par.). Trędowaci byli wykluczeni ze społeczności (Kpł 13, 45n.; Hi 2, 7n.). **T.** był uważany za karę Bożą

(Lb 12, 9nn; 2 Sm 3, 29; 2 Krl 5, 27; 15, 5). Wierżono, że w czasach mesjańskich choroba ta zniknie. Dlatego w NT Jezus, uzdrawiając trędotatych, spełniał również prorocztwa ST (Mt 11, 5 i in.).

Troada – miasto na wybrzeżu Morza Egejskiego, położone na równinie, gdzie niegdys znajdowała się Troja. Odwiedzil je Paweł w czasie swojej drugiej i trzeciej podróży misyjnej (Dz 16, 8-11; 20, 5-12).

Tron – rodzaj ozdobnego fotela przeznaczony dla władców. Poszczególne elementy t. przybierały różne kształty, na podstawie których można określić czas ich powstania. Szczegółowy opis t. znajdujemy w 1 Krl 10, 18-20; jest to t. Salomona. W Piśmie św. spotykamy na ogół jedynie symbolikę t. T. Dawida np. oznacza obiecany przez Boga ciąg dynastii tego króla (2 Sm 3, 10; 7, 16; Ps 89, 5. 30. 37; 132, 11n.; Jr 13, 13; 17, 25; 22, 30; 36, 30). T. Boga jest symbolem królowania Jahwe w niebie (1 Krl 22, 19; Ps 11, 4; 103, 19; Ez 1, 26; 10, 1), całe niebo jest Jego t. (Iz 66, 1), jak również Jerozolima (Jr 3, 17; 14, 21), a w niej Świątynia jako ziemskie miejsce chwały i majestatu Bożego (Iz 6, 1-4; Jr 17, 12; Ez 43, 7). W wizjach eschatologicznych Odwieczny zasiądzie podczas sądu ostatecznego na ognistym t. (Dn 7, 9). W NT Jezus Chrystus jako Syn Człowieczy zasiądzie na t. chwały, aby objąć rządy nad dwunastoma pokoleniami Izraela (Mt 19, 28) i sądzić narody (25, 31n.). Dziecię Jezus otrzymuje w myśl

Marmurowy tron z synagogi w Delos

Bożej obietnicy t. Dawida (2 Sm 7, 12-16; Iz 9, 6), czyli mesjańską władzę królewską. Według Ap 22, 1. 3 Bóg i Baranek zasiadają obok siebie na równych t. W Hbr 4, 16 „t. łaski”, a w Hbr 8, 1 „t. majestatu” to synonimy samego Boga. W Kol 1, 16 występuje nazwa „trony” (grec. *thronoi*) w nieco innym znaczeniu. Są to grupy aniołów, wzgl. bytów kosmicznych, wyliczone obok innych zastępów niebieskich, określonych jako: Panowania, Potęgi, Moce.

Tyberiada – miasto zbudowane ok. 20 r. po Chr. przez Heroda Antypasa na zach. brzegu Jeziora Galilejskiego (J 6, 23). Było stolicą Galilei i ważnym ośrodkiem hellenizmu. Pod koniec II w. stało się centrum rabinizmu. W tym czasie powstała w T. *Miszna*.

Tygrys – rzeka w Mezopotamii, zaliczana wraz z Eufratem do rzek raju (Rdz 2, 14 – jako Chiddekel; por. Syr 24, 25). W starożytności rzeki te oddzielnie wpływały do Zatoki Perskiej. Nad T. leżały miasta: Assur i Niniwa.

Tyr – fenickie miasto na wsch. wybrzeżu Morza Śródziemnego, utrzymujące zwłaszcza za panowania króla Salomona przyjazne stosunki z Izraelem (1 Krl 5, 15-32). T. zachował samodzielność nawet za czasów babilońskich i asyryjskich. Zdobył go dopiero Aleksander Wielki. Za czasów rzym. T. znów odzyskał autonomię. W trad. biblijnej T. wspominany jest łącznie z Sydonem (Mt 15, 21; Mk 3, 8; Dz 21, 3n.). Dla ST T. i Sydon stanowią symbol nieprzyjaciół Boga (Iz 23).

Ubóstwo – stan, w którym się człowiek znalazł nie z własnej winy albo na skutek swoich grzechów. ST przeciwstawia sobie dwa rodzaje u.: zawinione (np. Prz 6, 9-11; 24, 30-34) i niezawinione, spowodowane klęskami (np. 1 Krl 17, 1-16) lub wypływające z niesprawiedliwości społecznej (wyraźnie mówią o nim prorocy, np. Iz 5, 8; Jr 5, 27; Am 5, 11; Mi 2, 1; 6, 10n.). Jahwe staje w obronie ubogich i pokrzywdzonych (Ps 10, 14. 17; 14, 6; 68, 6 i in.). Po niewoli babilońskiej u. stało się również terminem religijnym i oznaczało pokorę, pobożność, sprawiedliwość itp. przymioty (np. Ps 18, 28; 70, 6; 86, 1n.; Za 9, 9). W NT takim „ubogim” stał się Jezus, który jednak przyjął na siebie również u. materialne: urodził się w stajni i umarł na krzyżu. Naukę swą kierował głównie do „ubogich w duchu”, a zwolenników dla niej zyskiwał w pierwszym rzędzie wśród warstw biednych i poniżanych (np. Łk 6, 24n.; 12, 15. 33n.; 14, 33; por. Mt 10, 23-26). Paweł podkreśla współistnienie u. Chrystusa z objawioną w Nim chwałą Bożą (np. 2 Kor 8, 9). Z ziemskiego u. Jezusa wynika nadprzyrodzone bogactwo dla wszystkich chrześcijan, co eksponuje również Ap (2, 9; 3, 17).

Ucho – narząd wymieniany często w Biblii jako symbol słuchania, zwłaszcza słowa Bożego. ST stosuje ten symbol,

gdy mówi o posłuszeństwie prawu Bożemu (Wj 21, 6) oraz przepisom kultowym (Wj 29, 20; Kpł 14, 14n.). Również i Bóg skłania swoje **u.** ku człowiekowi, by z nim prowadzić dialog, wejść w kontakt (Lb 14, 28; Ps 17, 6). Salomon np. otrzymał „słuchające serce” (1 Krl 3, 9), wg Iz 55, 3 Bóg zawiera przymierze z ludem, który Go słucha. Gdy człowiek traci łączność z Bogiem, najpierw odwraca się jego **u.** (Jr 7, 24). **U.** może być zatem „zatwardziałe”, co stanowi obrazowe określenie niesłuchania pouczeń Boga (Jr 6, 10; Mk 4, 12; Dz 28, 27). W NT Jezus ostrzega swoich słuchaczy, by nie zamykali **u.** przed Jego zbawczym orędem (Mk 4, 9, 23; Mt 11, 5; Łk 8, 8; Ap 2, 7).

Uczeń – w ST młodzieniec nie tylko podejmujący naukę u mistrza lub nauczyciela, lecz również żyjący wg jego wskazań (Iz 8, 16). Prorocy i mędrcy posiadali **u.** (Prz 1, 8-10; 2, 1; 3, 1), a ludzie kierujący się w życiu Bożą mądrością byli nazywani **u.** Boga (Iz 50, 4; 52, 13; Ps 119, 12. 26. 33). Po powrocie z niewoli babil. rozwinęła się w Izraelu instytucja nauczania Prawa Mojżeszowego, którego nauczycieli – rabinów, gromadzących **u.**, wspomina też NT (Dz 22, 3). W NT spotykamy się głównie z **u.** Chrystusa, którzy uznali Go za swego mistrza. Powołał On większą grupę **u.**, spośród których wybrał Dwunastu, zwanych też Apostołami, i powierzył im kontynuowanie swojej nauki i losy przyszłego Kościoła (Mk 2, 18; Mt 10, 24). Dz i J nazywają ponadto **u.** każdego chrześcijanina, niezależnie od tego, czy znał Jezusa za życia, czy też nie (Dz 6, 1; 9, 10-26; J 2, 11; 8, 31; 20, 29). Charakterystyczne cechy **u.** Chrystusowego

to: powołanie (Mk 1, 17-20), osobiste zwiążanie się z Jezusem (Mt 8, 19) oraz uczestnictwo w tym, czego On doświadczył – w Jego śmierci i zmartwychwstaniu (Mk 8, 34; Mt 19, 28; 28, 19).

Ugarit (dzis. Ras-Szamra) – miasto fenickie i państwo w pn. Syrii, na wybrzeżu Morza Śródziemnego, istniejące już w VII w. przed Chr. W zależności od sytuacji politycznej wiązało się z Egiptem, z Hurytami, ponownie z Egiptem, a w końcu z Chetytami, z którymi **U.** graniczył od pn. Szczyt potęgi politycznej i gospodarczej **U.** przeżywał w latach 1500–1300 przed Chr., w okresie rządów osiedleńców sem., którzy tu przybyli z początkiem XX w. przed Chr. Dzięki pracom wykopaliskowym odkryto w **U.**, prócz świątyń i pałaców, również bogatą literaturę w jęz.: sumer., akkad., egips. i ugar., zapisaną pismem klinowym. Literatura ta jest niezwykle cenna dla naświetlenia okresu wejścia do **U.** plemion Kanaan, dla lepszego zrozumienia obcych wpływów na kulturę i religię Izraela i wynikającą stąd troskę Izraela o zachowanie czystości własnego kultu. W tekstach ugaryckich wspomniany jest również Daniel z Ez 14, 14. 20; 28, 3 oraz Lewiatan z Iz 27, 1. Jęz. ugar. wywarł pewien wpływ na jęz. hebr., co widoczne jest głównie w Psalterzu.

Ur (tzw. Ur Chaldejskie) – miasto w pd. Babilonii, słynące z kultu boga księżycy – Sin. Początki **U.** przypadają na ok. 5000 r. przed Chr. Do rozkwitu miasta w XXX w. przed Chr. przyczyniło się głównie dogodne położenie nad Zato-

ką Perską. Z U. pochodził Abraham, wywodzący się z rodziny pogańskiej (Rdz 11, 27-31; 15, 7). Wiarę w jedyne Boga zawdzięczał, wg trad. biblijnej, Objawieniu Bożemu.

Urim i tummim („światło i doskonałość”)– w ST święte przedmioty-losy przechowywane w pectorale arcykapłana (zob. Wj 28, 15-30). Według Pwt 33, 8-11 to lewitom powierzono **u. i t.**, ofiary kadzenia i całopalenia, przekazywanie Izraelowi woli Jahwe. Losy te zastępowały Izraelitom wyrocznie pogan.

Wagi w Biblii – tablica miar, wag i pieniędzy w Biblii, s. 204–205.

Wąż – gad często symbolizujący w ST zło (Rdz 3, 14; Mt 3, 7), przewrotność (Rdz 3, 1), niebezpieczeństwo (Prz 23, 32), podstęp (Rdz 49, 17), dlatego należało go unikać (Syr 21, 2). Za czasów Salomona Izraelici czcili w. miedzianego, sporządzonego jeszcze za Mojżesza, który miał ich uzdrawiać w wypadku ukąszenia przez w. w czasie wędrówki przez pustynię. Został on następnie zniszczony przez króla Ezechiasza, gdyż sprzyjał szerzeniu się kultu bałwochwalstwa (2 Krl 18, 4). W nawiązaniu do trad. Mojżeszowej NT przyjął w. za symbol Jezusa-Zbawiciela, umierającego za nas na krzyżu (J 3, 14). W wielu religiach Bliskiego Wschodu w. stanowił uosobienie siły vitalnej, płodności, lecz również Szatana (Mdr 2, 24; Ap 12, 9), dostępując często niezwyklej czci.

Wdowy – w ST stan cieszący się specjalną opieką Bożą (Pwt 10, 17n.; Syr 35, 14n.; Ps 94, 6-10). Bóg lituje się nad w., czyniąc dla nich cuda (1 Krl 17, 10nn; Łk 7, 11nn). Również pierwotny Kościół jerozolimski troszczył się o w. (Dz 6, 1; 9, 36nn), uznając za szczególnie cenne wiele wartości duchowych tego stanu. Paweł Apostoł stawia wdowieństwo na równi z dziewictwem jako duchowy ideał otwierający

człowieka na pełniejsze działanie Boga, stwarzający możliwość oddania się Jemu na służbę (1 Kor 7, 34n.). Instytucja **w.** w pierwotnym Kościele, o której wspomina autor 1 Tm 5, 12, obejmowała **w.**, które były tylko raz zamężne i miały co najmniej 60 lat, a zajmowały się pracami charytatywnymi w gminach.

Weselne obrzędy – w ST moment szczytowy zawarcia małżeństwa stanowiło wyprowadzenie panny młodej z domu rodzicielskiego z twarzą zasłoniętą welonem (Rz 24, 65). Naprzeciw narzeczonej wychodził w towarzystwie przyjaciół i gości pan młody (Sdz 14, 11; Mt 25, 1-6), któremu matka w domu ojcowskim nakładała na głowę ślubną koronę lub zawój (Iz 61, 10; Pnp 3, 11). **W. o.** trwały na ogół siedem dni (Rdz 29, 27; Sdz 14, 12; Tb 11, 19). W NT fragment uroczystości weselnych relacjonuje J 2, 1-11.

Wiązać i rozwiązywać – terminy używane w ST przez rabinów jako synonimy rzeczy dozwolonych lub zabronionych. W NT mowa jest o **w.** małżonków (Rz 7, 2; 1 Kor 7, 27. 39), **w.** człowieka przez Szatana (Łk 13, 16; por. Ap 20, 2), wzgl. o zniszczeniu (rozwiązaniu) jego władzy (1 J 3, 8). Termin ten stosowano również w odniesieniu do Prawa (Mt 5, 19; J 5, 18). Piotr i pozostali Apostołowie otrzymali od Chrystusa władzę **w. i r.** w Kościele, czyli władzę odpuszczania grzechów (Mt 16, 19; 18, 18; J 20, 23).

Wieczernik – miejsce spożycia Ostatniej Wieczerzy oraz ustanowienia Eucharystii przez Jezusa. Jak wynika z tek-

stów Mk 14, 15 i Łk 22, 12, była to duża sala na górnym piętrze domu. W **W.** ukazał się Jezus Apostołom w niedzielny wieczór po swoim zmartwychwstaniu (J 20, 19-23), jak również tydzień później, gdy spotkał się z „niewiernym” Tomaszem (J 20, 27-29). Tu Apostołowie trwali na modlitwie wraz z Maryją i „braćmi” Jezusa, oczekując zesłania Ducha Świętego (Dz 1, 12-14). W **W.** wybrano i dołączono Macieja (Dz 1, 15-16) do grona Dwunastu. **W.** znajduje się w pobliżu dzisiejszego kościoła Najśw. Maryi Panny w Jerozolimie.

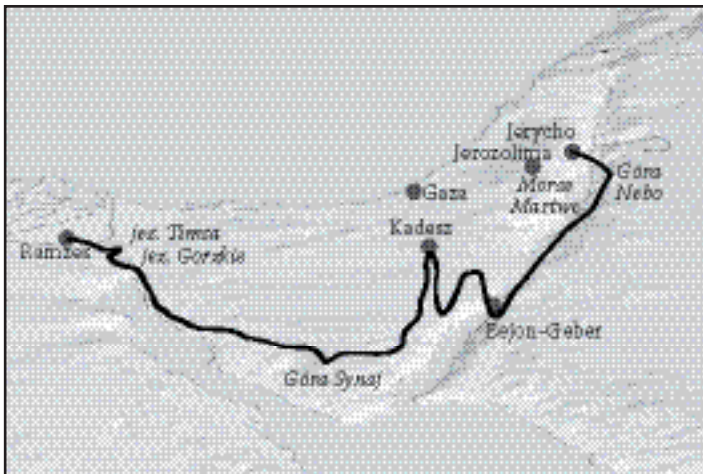
Wino – w Palestynie napój codzienny (Pwt 8, 8; 1 Kor 11, 22); **w.** było również oznaką dobrobytu (Rdz 49, 11n.; Prz 3, 10) oraz cennym dobrem, którego należało jednak używać z umiarem (Syr 31, 27; 2 Mch 15, 39). Nieumiarkowanie w picu **w.** surowo potępiali prorocy i mędracy (Am 2, 8; Oz 7, 5; Iz 5, 11; 28, 1; 56, 12; Syr 19, 2; 31, 29n.), ponieważ, według nich, prowadzi to do ubóstwa, gwałtu, rozpusty i nieuczciwości. Abstynencja od **w.** obowiązywała nazirejczyków (Samson, Samuel, Jan Chrzciciel – Sdz 13, 4; 1 Sm 1, 11; Łk 1, 15). W ST **w.** składano jako ofiarę (1 Sm 1, 24; Wj 29, 40; Pwt 18, 4). Posiadało ono również znaczenie symboliczne, obrazując przyjemność życia (Hi 1, 18), a w dziedzinie religijnej – zbawienie, którego Bóg dopełni w czasach ostatecznych (Am 9, 14; Iz 25, 6). W NT „nowe **w.**” symbolizuje czasy mesjańskie w ich końcowym etapie i ucztę eschatologiczną w niebie. Picie **w.** przemienionego w Eucharystii w Krew Chrystusa jest rzeczywistym uczestnictwem w Jego męce i śmierci (1 Kor 10, 16; 11, 17-34).

Wkładanie rąk – w ST gest stwierdzający przygotowanie ofiary (Kpł 1, 4; 3, 2), przelanie grzechów z człowieka na kozła ofiarnego, którego wypędzenie symbolizowało uwolnienie się od win (Kpł 16, 21). Oznaczało ono również stwierdzenie przez świadków winy oskarżonego (Kpł 24, 14) lub udzielenie błogosławieństwa (Rdz 48, 14), pełnomocnictwa (Lb 27, 18) i ducha (Pwt 34, 9). W NT stało się symbolem przekazania błogosławieństwa (Mk 10, 13-16 i par.), Ducha Świętego (Dz 8, 17n.), władzy nad gminą oraz święceń kapłańskich (Dz 6, 6; 1 Tm 4, 14; 5, 22; 2 Tm 1, 6). **W. r.** stosowano również w sakramencie chorych (Jk) i przy uzdrawianiu (Mk 16, 18; Mt 9, 18; Łk 4, 40; Dz 28, 8).

Własność – w ST w okresie nomadycznym **w.** stanowiło bydło (Rdz 13, 2; 26, 14; Lb 31, 9; Pwt 3, 19), a po zajęciu Kanaanu również przydzielona Izraelitom ziemia, która jednak nie przestawała być równocześnie **w.** Jahwe (Rdz 12, 7; Pwt 32, 49; Kpł 25, 29). Naród wybrany stanowił szczególną **w.** Boga (Pwt 7, 6; Jr 2, 7). Według NT cały kosmos należy do Chrystusa, który go stworzył (J 1, 11), a przez Chrystusa lud Boży stał się **w.** Boga (Ef 1, 14; 1 P 2, 9). Jezus, głosząc nadejście królestwa Bożego, zalecał swoim uczniom nieprzywiązywanie się do **w.** i bogactwa, przestrzegał przed gromadzeniem **w.** ziemskiej, stanowiącej przeszkodę w osiągnięciu królestwa Bożego (Łk 16, 13; Mt 6, 19nn). Pierwsze gminy chrześcijańskie korzystały ze wspólnej **w.**, powstałej z mienia darowanego przez swoich członków (Dz 4, 32nn).

Wyjście z Egiptu (grec. *eksodos*, łac. *exodus*) – określenie historycznego wydarzenia w dziejach półkoczowniczego plemienia Jakuba, które z Kanaanu przybyło do Egiptu w poszukiwaniu możliwości lepszej egzystencji. Ludziom tym zezwolono się osiedlić, lecz później zmuszano ich do ciężkich robót przy budowie twierdz: Pitomu i Ramses. Pod przewodnictwem Mojżesza uszli więc z Egiptu, z niewoli faraona Ramzesa II (1301–1234 przed Chr.), wzgl. jego następcy Merenftacha. Gdyby przyjąć teorię **w. z E.** ok. 1500 r., to faraonem byłby wówczas Tutmosis III lub Amenofis II. Ścigające uchodzących Izraelitów wojska egipskie utonęły w Morzu Trzciniowym (Morze Czerwone). W drodze do nowej, obiecanej przez Boga ziemi, dołączyły do plemion synów Jakuba spokrewnione z nim narody. Biblia podaje dwie trasy ich wędrówki: jedna prowadziła wzdłuż szlaku handlowego przy brzegu Morza Śródziemnego obok miast: Pi-Hachiroth, Migdol i Baal-Sefon (Wj 14, 2; Lb 33, 7), druga przez pustynię Paran do Kadesz (Lb 13, 26n.), pustynię Synaj i góry Hor na granicy Edomu (Lb 33, 11-49). Pustynna droga jest dokładnie udokumentowana przez trad. ST. Wędrówka do Kanaanu trwała 40 lat, a liczba mężczyzn wyruszających z Egiptu wynosiła wg danych biblijnych 600 tys. (Wj 12, 37; Lb 2, 32). **W. z E.** uważał Izrael za początek swego istnienia i potwierdzenie wyjątkowej pozycji jako narodu wybranego spośród innych ludów. Stanowiło ono niejako wyznacznik wiary Izraela (Wj 15, 1-18), wokół którego skupia się cała trad. zawarta w Pięcioksięgu Mojżesza. Było największym czynem Jahwe wobec Izraela, najważniejszym wydarzeniem zbawczym, do którego ten często

powracał (Lb 23, 22–24, 8; Pwt 25, 8). Pamiątkę w. z E. obchodzono jako doroczne święto Paschy (Wj 1–15).

Wędrówka Izraelitów przez pustynię

Wysoka Rada (Sanhedryn; forma archaiczna grec. *synedrion* – zgromadzenie) – najwyższa żydowska władza religijno-polityczna, istniejąca od czasów niewoli babil. pod nazwą Rady Starszych (por. Ezd 6, 7), później jako senat (por. 1 Mch 12, 35). Od czasów Heroda Wielkiego (37–4 r. przed Chr.) nazywana była **W. R.** W jej skład wchodziło 70 członków spośród starszych ludu, kapłanów i uczonych w Piśmie, pod przewodnictwem arcykapłana. W okresie supremacji Rzymu jej prawa i zasięg kompetencji były coraz bardziej ograniczane, np. wyrok śmierci musiał zatwierdzić rzymski prokurator; w przypadku Jezusa – Piłat.

Zabobon – nieuzasadnione przeświadczenie o mocy sił nadprzyrodzonych, wpływających na pewne wydarzenia z życia człowieka lub cały jego los. Wiąże się z nim przekonanie, że siły te można poznać i opanować za pomocą wróżb, magii itp. praktyk. W ST stosowano różne środki w celu uniknięcia złych wpływów, takie jak np. amulety, zaklęcia, okadzanie itp. Powszechnym z. w Izraelu była np. świadomość, że Świątynia Jerozolimska posiada siłę broniącą ją przed każdym niebezpieczeństwem (Jr 7, 4; Mi 3, 11). Pwt 18, 10-12 potępia wszelkiego rodzaju z. Z zabobonną praktyką spotykamy się w Biblii jeszcze w czasach apostołskich, w Samarii, gdzie działał Szymon Mag (Dz 8, 9-11. 19-24).

Zaplata – słuszne wynagrodzenie za wykonaną pracę. W Izraelu miała charakter stały, np. w odniesieniu do lewitów (Lb 18, 31) czy kapłanów (Mi 3, 11), lub niestały, np. u najemnych robotników, pracujących sezonowo, czy tych zatrudnionych nawet tylko na jeden dzień (Wj 2, 9; Pwt 15; por. Mt 20, 1-15). Tymi drugimi byli często wędrowni ludzie obcy (Wj 12, 45; Kpł 22, 10; Pwt 24, 14) lub ubodzy Izraelici, których nierzadko wykorzystywano bez skrupułów. Prorocy piętnowali te nadużycia, grożąc gniewem i zemstą Boga jako obrońcy słabych i ubogich (por.

Wj 22, 22n.; Jr 22, 13-15; Jk 5, 1-6). NT podkreśla prawo do z. według zasady Jezusa, że „każdy robotnik jest godzien swojej zapłaty” (Łk 10, 7; 1 Tm 5, 18). Zdobytą w sposób grzeszny z. (Jud 11; por. 2 P 2, 13-15) nazywa „zapłatą niesprawiedliwości”, podobną do z. Judasza (Dz 1, 18; por. Łk 15, 9). Z. przyjmuje charakter nagrody, kiedy dotyczy wartości nadprzyrodzonych. Taka z. pochodzi wyłącznie od Boga.

Zeloci – grupa żydowskich fanatyków, usiłująca za wszelką cenę uwolnić naród spod panowania Rzymian. Wspominają o niej Dz 5, 37. W wyniku podjętej walki z potężnym najeźdźcą doszło do zniszczenia Jerozolimy w 70 r. przez Tytusa Flawiusza.

Zgromadzenie – w ST określenie wspólnoty ludzi. W sensie potocznym z. obejmowało grupę o podobnej mentalności (Jr 15, 17), wspólnym pochodzeniu (Rdz 49, 6; Ez 13, 9), ludzi ufających sobie nawzajem (Hi 19, 19). Idea z. jest również charakterystyczna dla Izraela w okresie niewoli babil. „I poznają, że Ja, Jahwe, jestem ich Bogiem, gdy wyprowadziwszy ich na wygnanie pomiędzy pogan, zgromadzę ich znowu w ich kraju i nie pozostawię tam już żadnego z nich” (Ez 39, 28). Z. tworzyła gmina jerozolimska za czasów Ezdrasza i Nehemiasza. W NT z. „Reszty” Izraela zrodziło się nowe z. – Kościół, powołany przez Chrystusa i opierający się na symbolicznych przedstawicielach dawnego z. ludu Bożego, tj. na Dwunastu Apostołów. Jezus rozpocząwszy swe działanie wśród ludu Bożego – w Izraelu (Mk 3, 20;

Mt 13, 2), nie znalazł jednak w nim posłuchu. Dlatego powołał nowe z. – Kościół, który otworzył swe bramy również poganom (Mt 28, 19; Dz 9, 31; 1 Kor 1, 2).

Ziemia Obiecana – ziemia Kanaan, obiecana przez Boga patriarchom (np. Rdz 12, 6n.). Z. O. stanowiła własność Jahwe, a Izrael był jedynie jej dziedzicem. Według ST posiąść ją mogli tylko ludzie wierni Bogu (Iz 7; 2 Krl 17, 7-23), tam dopiero mieli spokojnie żyć (por. 2 Sm 7, 1). W NT Jezus zapowiedział wierzącym w Niego nadprzyrodzone królestwo Boże, które stanie się ich dziedzictwem (Rz 8, 17; Ef 5, 5), gdzie po ziemskiej pielgrzymce zaznają pokoju Bożego (Hbr 4, 1-11).

Zimri (hebr. – Jahwe pomógł) – król izraelski (885–884 r. przed Chr.), zdobył władzę dzięki spiskowi, w którym zgładzono króla Elego. Wojsko nie uznawało władzy Z., obierając w jego miejsce Omriego. Z. popełnił samobójstwo (1 Krl 16, 15-20).

Zwierzęta – Biblia nie zajmuje się zoologią w sposób naukowy. Podział z. jest pochodzenia ludowego, czasem oparty o starsze tradycje, niewykluczające wpływów sąsiednich ludów. Można jednak zauważyć w Biblii podział z. na cztery grupy, a mianowicie: 1. z. wodne (hebr. *dege hajjam* – Rdz 9, 2) większe (*tanninim*), takie jak krokodyl czy hipopotam, i mniejsze (*remesz hammajim* – Rz 1, 21), takie jak ryby; 2. z. uskrzydłone, latające w powietrzu (*haszszmajim*), szczególnie ptaki (*sippor*), ale i nie-

toperze; 3. z. lądowe (polne), chodzące po ziemi (*remesz* lub *szeres haadamah*). Kpł 11, 42 rozróżnia wśród nich uskrzydłone i nieuskrzydłone, czworo-, wielo- i beznożne; 4. z. żyjące na lądzie w sposób dziki lub oswojony; wśród nich rozróżnia się przeważnie przeżuwacze i parzystokopytne (Kpł 11, 2-7). Z kultycznego punktu widzenia z. dzieli się na czyste i nieczyste. W Biblii nie ma wyjaśnienia, jakie kryteria przeważały w tym podziale. Ze z..domowych za czyste uważano przeżuwacze: woły, kozy, owce; za nieczyste: wielbłądy i świnie. Ze z. wodnych czystymi były ryby i płazy. Wśród ptaków za nieczyste uważano ptaki drapieżne, prawdopodobnie dlatego, że żywią się padliną; ze z. lądowych natomiast te wielonożne i beznożne (Kpł 11, 41n.; 11, 20-25). Z punktu widzenia użyteczności rozróżniano w Izraelu z. służące człowiekowi do pracy, np. z. juczne przy uprawie roli, z. dające pożywienie i inne korzyści materialne. Spożywać wolno było jedynie z. czyste. Wszystkie one z woli Boga zostały poddane człowiekowi (Rdz 1, 26-30); razem też z nim zniszczone przez potop (Rdz 7, 21). Mające nadejść czasy mesjańskie wyobrażano sobie w ST jako harmonię całego stworzenia na podobieństwo stanu panującego w raju (Iz 11, 6-8; por. Rdz 9, 2n.; Mk 15, 1-13). Bóg stwarzając świat roztoczył opiekę nie tylko nad człowiekiem, ale także nad z. (np. Mt 6, 26; 18, 12nn). Jednak wyłącznie człowiek został wywyższony na „obraz i podobieństwo” Boga. Dlatego nie wolno mu uprawiać kultu z. W apokaliptyce z. występują często jako symbole sił demonicznych sprzeciwiających się Bogu (Rdz 3; Dn 7; 1 P 5, 8; Ap 9, 13; 16). W Izraelu nadawa-

no czasem ludziom imiona wywodzące się z nazewnictwa świata zwierzęcego (np. Rachel – owca; Debora – pszczoła; Zeeb – wilk). Zwłaszcza w poezji wykorzystywano nazwy z., których cechy odnoszono do zalet i wad ludzkich (występuje to w przypowieściach). Ten sposób charakteryzowania człowieka znajduje dziś zastosowanie nie tylko w jęz. poetyckim, lecz i potocznym (np. łagodny jak baranek, szczywany jak lis).

Żniwa – zbieranie plonów, odbywające się w Palestynie między połową kwietnia a końcem czerwca. Kłosa ścinano, pozostawiając dolną część źdźbła jako nawóz pod przyszłe uprawy. Układano je na twardym miejscu, następnie młócono ziarno za pomocą walca ciągniętego przez osła lub wołu (Pwt 25, 4). Oczyszczanie ziarna z plew odbywało się w ten sposób, że podrzucano je na łopatach w górę: wiatr porywał lżejsze plewy, a pozostawało tylko czyste ziarno (por. Ps 1, 4). W NT **ż.** są ulubionym tematem Jezusa, wykorzystywanym w przypowieściach (Mk 4), gdzie ziarno utożsamiane jest z nauką Bożą, a **ż.** stają się wynikiem dobrze zrozumianej tej nauki i właściwego zastosowania jej w życiu. **Ż.** w NT są również symbolem sądu (Mt 13, 39).

Życie – pojęcie, o którym w Piśmie św. rzadko mówi się w sensie abstrakcyjnym lub ogólnym. **Ż.** określa się za pomocą jego zewnętrznych przejawów występujących u istot żyjących: tchnienie (Rdz 2, 7), oddech, ruch (Ps 69, 35), puls, krew (Rdz 9, 5; Kpł 9, 18). Pozostaje ono w ścisłej relacji z Bogiem wiecznie żywym, który **ż.** daje i odbiera (Rdz 3, 19; Ps 36, 7. 10; J 5, 21; Rz 4, 17). Dlatego **ż.** jako dar Boży jest bardzo cenne i należy je wykorzystać zgodnie z wolą Bożą. Ponieważ słowo Boże działa zawsze sku-

tecnie, mówiono o nim, że jest „żywe” (Hbr 4, 12). Bogowie pogańscy natomiast nie działali, gdyż nie byli istotami żyjącymi (Ps 115, 4nn). Krótkie **ż.** lub choroby uważano za karę Bożą (Hi 15, 32; Syr 40, 8). ST wierzył w **ż.** pozagrobowe człowieka, który po śmierci udawał się do krainy cieni, gdzie **ż.** nie było jednak pełne – Prz 12, 28 (→ śmierć). W ST znana była również wiara w zmartwychwstanie ciała (Dn 12, 2), która występuje wyraźnie w 2 Mch 7 i Mdr 3. Wiara w **ż.** po śmierci w NT posiada różne określenia. Wiąże się z wejściem do królestwa Bożego (Mk 9, 43), z **ż.** wiecznym, które ma być udziałem tych, którzy ziemskie **ż.** utracą dla Chrystusa (Mk 10, 30; Mt 10, 39). Podobnie jak w ST **ż.** pochodzi od Boga i jest od Niego zależne, tak w NT jest ono ściśle związane z Chrystusem, który sam jest **ż.** (np. J 1, 4), staje się przyczyną **ż.** (Dz 3, 15), w Nim **ż.** się objawia (1 J 1, 2), darzy wiernych darami **ż.** (J 6, 35). Paweł Apostoł podkreśla, że naszym **ż.** jest Chrystus (Kol 3, 4). NT mówi zatem raczej o nadprzyrodzonym **ż.** Bożym, które wysłużył nam Chrystus, i to ono jest jedynie prawdziwe. W całej pełni osiągniemy je przy drugim przyjściu Chrystusa (np. Kol 3, 4).

MIARY, WAGI I MONETY

Ze względu na przenikające się wpływy hebrajskie, egipskie, mezopotamskie itd., podane jednostki wagowe, objętościowe i długości są wartościami uśrednionymi.

MIARY DŁUGOŚCI

mila = 1000 pełnych kroków 1,48 km

stadion 183-185 m

sążenie 1,8 m

trzcina/pręt = 6 łokci ST 2,7 - 3,1 m

łokiec ST (król.) = łokiec ST + dłoń 52 cm

łokiec ST = 6 dłoni 44,5 cm

łokiec NT = 1/2 łokcia ST = 3 dłonie 42-48 cm

pięść = 4 palce 22,5 cm

dłoń 7,5 cm

palec 1,85 cm

MIARY OBJĘTOŚCI

chomer/korzec = 2 leteki = 10 ef 220 l

letek = 1/2 chomera = 5 ef 110 l

efa/bat = 6 hinów = 10 omerów 22 l

korzec NT 7,5-8,5 l

hin = 12 logów 3,6 l

omer (gomer) = 1/10 efy 2,2 l

choiniks (miarka) tylko w Apokalipsie św. Jana 6, 6 = 1,3 l

kab 1,2 l

log 0,35 l

WYMIENIANE W BIBLI

WAGI

talent = 60 min = 3000 sykli 34,5 kg

talent NT 26-36 kg

mına = 50 sykli = 100 beka = 1000 gera 572 g

funt NT 327,5 g

sykl = 2 beka = 20 gera 11,4 g

beka (sykl świątynny) = 1/2 sykla = 10 gera 5,7 g

gera 0,57 g

MONETY

assarion/as brąz. moneta rzymska = 1/16 denara; zob. Mt 10, 29

darejk zł. moneta perska (8,3 g); zob. Ezd 8, 27

denar sr. moneta rzymska = 16 assarionom = 1/4 sykla

(równowartość dniówki robotnika) równy drachmie

drachma sr. moneta grecka równa denarowi

mına sr. moneta grecka = 100 drachmom; zob. Łk 19, 13

srebrnik sr. moneta = staterowi o wadze = syklowi; zob. Jr 32, 9

stater sr. moneta grecka = 4 denarom = syklowi zob. Mt 17, 27

sykl moneta żydowska = staterowi = 4 denarom; zob. 2 Krl 15, 20

talent sr. lub zł. moneta grecka = 60 minom = 6000 drachm; zob. Mt 25, 15 i 2 Krl 15, 19

BASEN MORZA ŚRÓDZIEMNEGO
 Czasy Chrystusa i pierwotnego Kościoła

Ateny – Areopag widziany z Akropolu

Beer-Szeba – wejście do podziemnej studni

Betania na wschodnim brzegu Jordanu

Cezarea Nadmorska – widok na port

Jezioro Genezaret

Jerozolima – Betesda (Sadzawka Owcza)

Jerozolima – Getsemani (Ogród Oliwny)

Jerozolima – widok z Góry Oliwnej

Jerycho – mury obronne

Madaba – mozaika podłogowa z mapą starożytnego świata (w centrum przedstawiona jest Jerozolima)

Kafarnaum

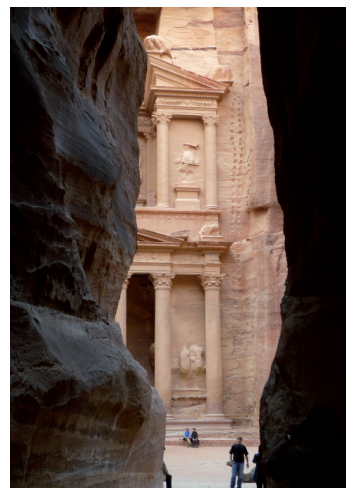
Masada

Nil

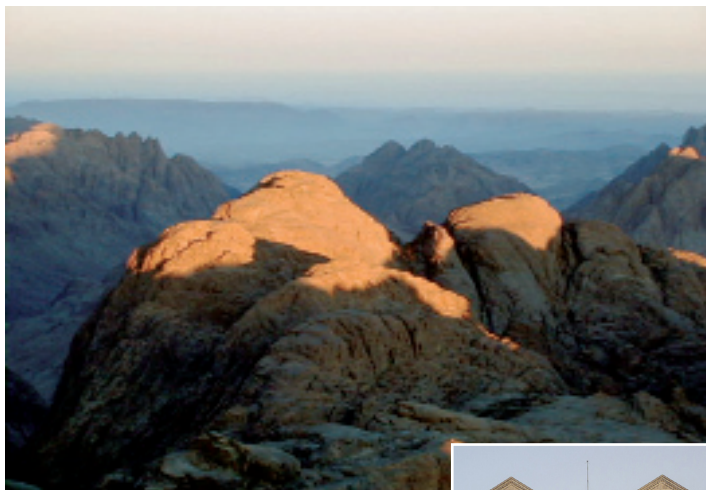
Patmos – wejście do groty Apokalipsy, w której powstała ta księga

Petra – wejście do miasta

Qumran – jedna z jaskiń

Góra Synaj

Góra Tabor – widok i Bazylika Przemienienia Pańskiego